Prace Komisji Geografii Przemysłu
Polskiego Towarzystwa Geograficznego
kwartalnik naukowy

Studies of the Industrial Geography Commission
of the Polish Geographical Society
a scientific quarterly

WYBRANE PROBLEMY FUNKCJONOWANIA PRZEDSIĘBIORSTW ORAZ ICH BADAŃ W RÓŻNYCH UKŁADACH PRZESTRZENNYCH

pod redakcją
Wioletty Kilar i Moniki Noviello

SELECTED RESEARCH ISSUES ON THE FUNCTIONING OF ENTERPRISES AT VARIOUS SPATIAL LEVELS

edited by
Wioletta Kilar and Monika Noviello

DOI 10.24917/20801653.374

37(4) • 2023

Polskie Towarzystwo Geograficzne – Komisja Geografii Przemysłu
Polish Geographical Society – Industrial Geography Commission

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
University of the National Education Commission, Krakow

PRACE KOMISJI GEOGRAFII PRZEMYSŁU POLSKIEGO TOWARZYSTWA GEOGRAFICZNEGO
STUDIES OF THE INDUSTRIAL GEOGRAPHY COMMISSION OF THE POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY
***37(*4)**

Redaktor naczelny / Editor-in-chief: Wioletta Kilar (p.o. Karolina Smętkiewicz)
Zastępca redaktora naczelnego / Associate editor: Sławomir Dorocki

Honorowy Redaktor Naczelny/ Honorary Editor: Zbigniew Zioło

Redaktorzy tomu / Volume Editors: Wioletta Kilar, Monika Noviello

Rada Redakcyjna / Editorial Board
Felix Arion, György Csomós, Paweł Czapliński, Ben Derudder, Sławomir Dorocki, Wiesława Gierańczyk, Anatol Jakobson, Wioletta Kilar, Ana María Liberali, Tadeusz Marszał, Tomasz Rachwał, Piotr Raźniak, Andrés Rodríguez-Pose, Eugeniusz Rydz, Tadeusz Stryjakiewicz, Yolanda Carbajal Suárez, Zdeněk Szczyrba, Anna Tobolska, Géza Tóth, Krzysztof Wiedermann, Nuri Yavan, Natalia Zdanowska, Zbigniew Zioło

Lista recenzentów dostępna na stronie internetowej czasopisma / The list of reviewers is available on the journal's website.

Redaktor prowadzący z Wydawnictwa / Managing editor of the Publishing House: Dariusz Pohl
Redaktor językowy / Language editor: Roksana Blech
Tłumaczenie i korekta w języku angielskim / Translation and proofreading of English texts: Aleksandra Zaparucha, Richard Bolt

Deklaracja wersji pierwotnej / Definition of primary version
Wersja drukowana jest wersją pierwotną publikacji / The primary version of the journal is the printed version.

Czasopismo jest indeksowane w bazach / Journal is abstracted and indexed in:
BazEkon, BazHum, CEJSH (The Central European Journal of Social Sciences and Humanities), CEEOL (Central and Eastern European Online Library), DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences), IndexCopernicus, PBN – Polska Bibliografia Naukowa / Polish Scientific Bibliography, Pedagogiczna Biblioteka Cyfrowa / Pedagogical Digital Library, POL-index, Web of Science Core Collection – Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Strona internetowa czasopisma z informacjami dla autorów i dostępem do pełnych tekstów archiwalnych artykułów w wersji elektronicznej / Journal website with information for authors and access to the full-text electronic versions of archive papers: www.prace-kgp.up.krakow.pl, ISSN (ON-LINE): 2449-903X

Kontakt z redakcją / Journal contact
Sekretarz Redakcji (Editorial Secretary): Karolina Smętkiewicz, Monika Noviello
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, ul. Podchorążych 2, 30–084 Kraków, p. 519a
tel. (+48) 12 662 64 13, e-mail: pracekgp@up.krakow.pl

ISSN 2080-1653
© Copyright by Wydawnictwo Naukowe UKEN, Kraków 2023

Wydawca/Publisher
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
University of the National Education Commission, Krakow
Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
e-mail: wydawnictwo@up.krakow.pl; http://www.wydawnictwoup.pl

Współwydawca/Co-publisher
Polskie Towarzystwo Geograficzne – Komisja Geografii Przemysłu
Polish Geographical Society – Industrial Geography Commission

Druk / Printed by Zespół Poligraficzny WN UKEN

Wprowadzenie

Przedsiębiorstwa przemysłowe i usługowe podlegają ciągłym przemianom, które zachodzą pod wpływem zmian otoczenia oraz zmian uwarunkowań, w jakich podmioty te powstają oraz funkcjonują. Procesy kształtowania i działania przedsiębiorstw to ważny problem badawczy. Podejmowanie go wiąże się z koniecznością zapoznania się z literaturą przedmiotu oraz stosowanymi metodami i narzędziami badawczymi, jak również z próbą dostosowania ich do przyjętych celów badawczych.

Ważnym obszarem badań nad przedsiębiorstwami są korporacje. Badanie tych podmiotów powinno odbywać się w sposób uporządkowany, na podstawie sprawdzonych źródeł informacji. Jest to możliwe dzięki zastosowaniu kwestionariusza – narzędzia badawczego, które jest niezwykle pomocne zarówno podczas przygotowywania oraz przeprowadzania wywiadów pogłębionych w przedsiębiorstwach, jak i podczas porządkowania zdobytych informacji. W literaturze przedmiotu pojawiały się kwestionariusze i ankiety służące badaniu przedsiębiorstw podlegających przemianom w związku z ich transformacją, jednak prezentowane przez autorkę kwestionariusze służą do badania największych przedsiębiorstw, jakimi są korporacje, a także do badania ich filii i oddziałów (Kilar).

Przedsiębiorstwa są ważnym ogniwem gospodarki rynkowej. Innowacyjna działalność przedsiębiorstw przemysłowych jest jednym z najważniejszych warunków rozwoju społeczno-gospodarczego kraju. Jak przekonują autorzy, innowacje przyczyniają się do wzrostu wydajności pracy, wzrostu wartości dodanej i zysku, a w rezultacie – wzrostu poziomu wynagrodzeń. Zgodnie z tym założeniem na przykładzie Ukrainy udowodniono empirycznie istnienie bezpośredniego związku między innowacyjnością produktów a udziałem przemysłu w strukturze zatrudnienia w gospodarce (Ishchuk, Sozanskyy, Caputa).

Kolejnym podejmowanym zagadnieniem badawczym jest zarządzanie podmiotami gospodarki oraz różnymi jednostkami osadniczymi. Badania dotyczące innowacyjnego podejścia do zarządzania przedsiębiorstwem w warunkach niestabilności gospodarczej prowadzą do wniosku, że podejście to przyczynia się do poprawy efektywności zarządzania zasobami przedsiębiorstwa, poprawia interakcję z kontrahentami, a także stymuluje dalsze wdrażanie innowacyjnych rozwiązań w produkcji (Britchenko).

Zarządzanie jednostkami osadniczymi, w tym miastami, niesie ze sobą wiele nowych wyzwań. Współczesne sposoby oraz efekty zarządzania polskimi miastami są związane z systemem dokumentów kształtujących politykę miejską oraz instrumentów władz lokalnych służących do zarządzania. Jak wynika z prezentowanych badań, działania władz lokalnych powinny być nakierowane z jednej strony na rozwiązywanie problemów wynikających z dotychczasowego rozwoju miast, a z drugiej – na stymulowanie ich przyszłego rozwoju (Brzosko-Sermak).

Efektywność zarządzania na poziomie wsi i związane z tym zagadnieniem pojęcie przedsiębiorczości wiejskiej odnotowują wzrost zainteresowania badaczy

tą problematyką. Wniosek ten potwierdza kwerenda literatury przedmiotu dostępnej w bazach Scopus i Web of Science, na podstawie której autorzy zaproponowali model przedsiębiorczości wiejskiej opartej na relacjach przedsiębiorca wiejski – miejsce. Narzędzie to, będące wciąż na etapie weryfikacji empirycznej, może stać się w przyszłości wzorem dla wskazania czynników determinujących rozwój przedsiębiorczości wiejskiej oraz zrozumienie mechanizmu jej funkcjonowania (Kulawiak, Rachwał).

Uzupełnieniem tematyki jednostek osadniczych są badania dotyczące relacji między różnymi czynnikami gospodarczymi a behawioralnymi postawami użytkowników przestrzeni miejskiej. Autorzy kolejnego artykułu wykazali przewagę postaw hedonistycznych i nawyków jako najważniejszych elementów relacji człowiek–przyroda. Z tego względu zarządzanie jednostkami, jakimi są miasta sportowe, staje się dużym wyzwaniem i ciekawym tematem badawczym. Wymaga bowiem zaangażowania w realizację licznych podmiotów, w tym przedsiębiorstw przemysłowych i usługowych. W artykule przedstawiono również propozycję zastosowania modelu UTAUT2 oraz teorii ESG dla zidentyfikowania intencji użytkowników przestrzeni miejskiej, jakimi są turyści (Zhou, Zhang).

Problematyka funkcjonowania podmiotów w skali regionalnej została również podjęta w badaniach nad przebiegiem wojny w Ukrainie i związanymi z nią zniszczeniami. Autorzy wskazują na skalę zjawiska, skrupulatnie przedstawiając zebrane dane empiryczne. Ogromne zniszczenia kultury materialnej oraz cennych przyrodniczo obszarów to swoiste urbobójstwo (ang. *urbicide*) i ekobójstwo (ang. *ecocide*), które prowadzą do znacznego zubożenia terytoriów ukraińskich. Odbudowa utraconych zasobów stanowi już dziś wielkie wyzwanie dla władz państwa i poszczególnych regionów. Istotna jest również rola podmiotów wspierających odbudowę gospodarki kraju (Liubitseva, Buchko, Patrusheva, Kochetkova).

Zachęcamy Państwa do rozwijania prezentowanej problematyki badawczej i publikowania wyników swoich prac na łamach naszego czasopisma.

Wioletta Kilar, Monika Noviello

Introduction

Industrial and service enterprises are subject to the constant change that occurs under the influence of developments in the business environment and the conditions in which these entities were established and presently operate. The processes of shaping and operating enterprises are an essential research issue. Undertaking it involves the need for familiarisation with the literature on the subject, the research methods and tools used, and an attempt to adapt them to the research goals.

Corporations are an important area of research on enterprises. These entities should be analysed systematically based on verified sources of information. This is possible thanks to the use of questionnaires, a research tool which is extremely helpful when preparing and conducting in-depth interviews in companies and organising the information obtained. The literature on the subject has used questionnaires and surveys to study enterprises undergoing transformations. However, the questionnaires presented by the author are used to study the largest enterprises, such as corporations, as well as their subsidiaries and branches (Kilar).

Enterprises are a crucial link in the market economy. The innovative activity of industrial enterprises is one of the most essential conditions for a country's socio-economic development. As the authors argue, innovations contribute to increased labour productivity, added value and profit, and, as a result, increased earnings. In line with this assumption, using the example of Ukraine, a direct relationship between product innovation and industry share in economic employment was empirically proven (Ishchuk, Sozanskyy, Caputa).

Another research issue is the management of economic entities and various settlement units. Research on an innovative approach to enterprise management in conditions of economic instability leads to the conclusion that this approach contributes to improving the efficiency of enterprise resource management, improves interaction with contractors, and stimulates further implementation of innovative solutions in production (Britchenko).

Managing settlement units, including towns and cities, brings many new challenges. Contemporary methods and consequences from managing Polish urban units are related to the system of documents shaping urban policy and to local authority management instruments. As the presented research shows, the activities of local authorities should be aimed, on the one hand, at solving problems resulting from the current development of towns and cities and, on the other, at stimulating their future development (Brzosko-Sermak).

The effectiveness of management at the village level and the related concept of rural entrepreneurship have increased researchers' interest in this issue. This conclusion is confirmed by an investigation of the literature available on the Scopus and Web of Science databases, based on which the authors proposed a rural entrepreneurship model of the relationship between a rural entrepreneur and a place. This tool, which is still

at the stage of empirical verification, may become a model in the future for identifying the factors determining the development of rural entrepreneurship and understanding the mechanism of its functioning (Kulawiak, Rachwał).

The topic of settlement units is complemented by research on the relationship between various economic factors and the behavioural attitudes of users of urban space. The article's authors demonstrated hedonic attitudes and habits as the most critical elements. For this reason, managing entities such as large sports complexes becomes a big challenge and an exciting research topic. It requires the involvement of numerous entities, including industrial and service enterprises. The article also presents a proposal to use the UTAUT2 model and ESG theory to identify the intentions of users of urban space, such as tourists (Zhou, Zhang).

The issue of the functioning of entities on a regional scale was also taken up in research on the course of the war in Ukraine and the country's devastation. The authors indicate the phenomenon's scale, carefully presenting the collected empirical data. The massive destruction of material culture and valuable natural areas, termed 'urbicide' and 'ecocide', has led to the significant impoverishment of Ukrainian territories. The reconstruction of lost resources is already a great challenge for state authorities and individual regions. The role of entities supporting the reconstruction of the country's economy is also important (Liubitseva, Buchko, Patrusheva, Kochetkova).

We encourage our readers to develop the presented research issues further and publish the results of their work in our journal.

Wioletta Kilar, Monika Noviello

Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego
Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society

37(4) • 2023

ISSN 2080–1653
DOI 10.24917/20801653.374.1

Wioletta Kilar
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej, Kraków, Polska/ University of the National Education Commission, Krakow, Poland

Problematyka kwestionariusza jako narzędzia do badań korporacji oraz ich filii i oddziałów

Questionnaire issues as a tool for researching corporations and their subsidiaries and branches

Streszczenie: Korporacje stanowią obecnie istotny przedmiot badań w wielu dyscyplinach naukowych. Z perspektywy geografii ekonomicznej ważne są zarówno uchwycenie procesu lokalizacji i funkcjonowania przedsiębiorstw oraz ich relacji z otoczeniem, jak i obiektywna ocena tych działań. Proces badania korporacji oraz ich oddziałów powinien być staranny i usystematyzowany. Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie procedury badawczej służącej do kompletowania szerokich danych dotyczących korporacji. Ponadto przedstawiono narzędzie badawcze – w postaci kwestionariusza do badań korporacji oraz kwestionariusza do badań oddziału korporacji – wskazujące na strukturę korporacji i przydatność gromadzonych w ten sposób danych. Kwestionariusz do badań jest powszechnym narzędziem badawczym w naukach społecznych. W geografii ekonomicznej nie jest on często stosowany ze względu na ograniczony – w niektórych wypadkach – dostęp do danych. Należy jednak podkreślić, że gromadzenie danych w ten sposób daje pełny i uporządkowany obraz korporacji, a także szansę ich wzajemnego porównania – umożliwia m.in. porównanie korporacji różniących się pod wieloma względami, w tym zróżnicowanych wielkościowo i branżowo. Struktura kwestionariusza zawiera zagadnienia, zgodnie z którymi kompletuje się szereg danych ilościowych i jakościowych. Oznacza to, że kwestionariusz może być dobrym narzędziem podczas przeprowadzania pogłębionych wywiadów w korporacjach oraz ich oddziałach i filiach.

Abstract: Corporations are nowadays the subject of research in many scientific disciplines. From the economic geography perspective, it is essential to capture the process of the location and operation of these corporations and their relationship with the environment, as well as to assess these activities objectively. The process of studying corporations and their subsidiaries should be careful and systematic. This article aims to provide an overview of the research procedure for gathering extensive data on the object of study, which is corporations. The article also seeks to present research tools in the form of one questionnaire for researching corporations and another for researching their branches, pointing out their structure and the usefulness of the data collected with their help. The survey questionnaire is a standard research tool in the social sciences. However, it is used less often in economic geography as access to data is sometimes limited. However, collecting research data using questionnaires provides a complete and structured picture of the subject of the study. It also enables comparing it with other entities, including those that differ in many respects, such as size or industry, or with other companies under study. This is because the questionnaire structure includes questions according to which a range of quantitative and qualitative data is compiled. Thus, the questionnaire can be a good tool when conducting in-depth interviews in corporations and their branches and subsidiaries.

Słowa kluczowe: badania ankietowe; badania korporacji; filia korporacji; geografia przemysłu; korporacje; kwestionariusz do badań; oddział korporacji; przedsiębiorstwo; spółka zależna
Keywords: a branch of a corporation; corporate research; corporations; enterprise; industrial geography; research questionnaire; subsidiaries; a subsidiary of the corporation; survey research

Otrzymano: 30 listopada 2021
Received: 30 November 2021
Zaakceptowano: 12 grudnia 2023
Accepted: 12 December 2023

Sugerowana cytacja / Suggested citation
Kilar, W. (2023). Problematyka kwestionariusza jako narzędzia do badań korporacji oraz ich filii i oddziałów. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *37*(4), 7–25. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.374.1

Wstęp

Korporacje jako złożone podmioty gospodarcze prowadzące swoją działalność na rynku światowym są przedmiotem badań wielu dyscyplin naukowych i to na wielu płaszczyznach. W badaniach geograficznych również są obiektem zainteresowania naukowców, którzy za sprawą studiów przykładowych i wieloaspektowych opracowań rozpatrują ich działalność w przestrzeni, a także ich wpływ na przestrzeń. Korporacje pełnią w gospodarce światowej funkcję napędową. Na przebieg tego procesu wpływają przede wszystkim: posiadanie znacznego kapitału, zarządzanie przez wysoko kwalifikowane grupy menedżerskie, istnienie ośrodków badawczo-rozwojowych, edukacyjnych, finansowych i prawnych oraz różnorodnych oddziałów i filii. W obecnych czasach, w dobie globalizującej się gospodarki korporacje są jej niezwykle ważnym ogniwem (Tobolska, Wdowicka, 2022).

W odniesieniu do największych przedsiębiorstw Rada Ekonomiczna i Społeczna ONZ w 1974 r. zarekomendowała powszechne stosowanie nazwy „korporacja transnarodowa" (KTN). W publikacjach UNCTAD, np. World Investment Report (WIR), używa się w tym kontekście angielskiej nazwy *transnational corporations* (TNCs). Korporacją transnarodową nazywane jest przedsiębiorstwo będące spółką akcyjną lub mające inną formę prawną, składające się ze spółki matki (centrali) i jednej lub większej liczby filii zagranicznych. Spółka matka to przedsiębiorstwo kontrolujące aktywa innego podmiotu gospodarczego, ulokowanego w kraju innym niż spółka matka, zazwyczaj przez posiadanie udziałów w tym przedsiębiorstwie. Filia zagraniczna (spółka córka) to przedsiębiorstwo będące spółką akcyjną lub mające inną formę prawną, w którym inwestor, będący rezydentem innego kraju, posiada udziały pozwalające mu na długotrwałą zdolność zarządzania tym przedsiębiorstwem (WIR 2008, UNCTAD).

Filię zagraniczną w powyższym rozumieniu można utożsamiać z zagraniczną inwestycją bezpośrednią (ZIB). Tworzenie ZIB przez spółkę matkę oznacza nie tylko transfer kapitału, technologii, kwalifikacji i metod zarządzania, lecz także włączenie filii do kanałów dystrybucji i systemów uczenia się w ramach struktury organizacyjnej (Zorska, 2007: 124; Gorynia, Samelak, 2013).

W statystykach międzynarodowych wyróżnia się następujące rodzaje filii zagranicznych:

a) filie będące oddzielnymi podmiotami prawnymi (*incorporated*):
   – zależne (*subsidiaries*) – spółka matka posiada więcej niż 50% udziałów,

– stowarzyszone (*associates*) – gdy udział centrali wynosi od 10% do 50%,

b) filie nieposiadające odrębnej osobowości prawnej (*unincorporated*) zwane oddziałami (*branches*), będące w całości własnością spółki matki lub wspólnym przedsięwzięciem (IMF, 2001: 26).

W nawiązaniu do powyższych przesłanek celem niniejszego artykułu jest prezentacja dotychczas stosowanych konstrukcji narzędzia badawczego w postaci kwestionariusza (ankiety) do badań przedsiębiorstw, szczególnie w geografii przemysłu. Ponadto omówiono nowo zaproponowane narzędzia badawcze, jakimi są kwestionariusz do badania korporacji (załącznik 1) oraz kwestionariusz do badania oddziałów i filii korporacji (załączniki 2).

Podstawową metodą wykorzystaną podczas przygotowania prezentowanych wyników była metoda analizy literatury przedmiotu. Do testowania przygotowanych narzędzi badawczych zastosowano studium przypadku.

Korporacje spełniają różne funkcje w złożonych procesach produkcyjnych wielu zakładów, rozmieszczonych na wszystkich kontynentach. Jak wynika z badań prowadzonych w obszarze geografii przemysłu, w zależności od uwarunkowań regionalnych korporacje różnicują światową przestrzeń przemysłową i usługową w zakresie:

– koncentracji siedzib zarządów (Domański, 2001; Gierańczyk, Stańczyk, 2003; Kilar, 2007, 2009, 2010, 2011a, 2011b, 2014; Kilar, Cieluch, 2008; Sala, 2003; Zioło, 2003, 2006),
– lokalizacji fabryk produkcyjnych, usługowych i różnego rodzaju oddziałów i filii (Kilar, 2007, 2009, 2010, 2011a, 2011b, 2014; Kilar, Cieluch, 2008; Wajda, 2003, 2006; Wajda, Zoricic-Wołek, 2003; Wajda, Zalewska, 2003),
– wpływania na międzynarodowe uwarunkowania rozwoju przemysłu układów krajowych i regionalnych (Tkocz, 2003; Tkocz, Sobala, 2006; Tobolska, Matykowski, 2006) i przedsiębiorstw przemysłowych (Rachwał, 2003, 2006; Reśko, 2006; Wieloński, 2003; Wieloński, Szmigiel, 2006; Zioło, 2003),
– pobudzania procesu napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych (Brezdeń, 2006; Sala, 2006; Gierańczyk, 2006),
– wpływania na kształtowanie się różnych sektorów przemysłowych (Huculak, 2006; Gierańczyk, 2006; Szpytkowska, 2006, Kilar, 2007, 2015, 2017),
– powiązań eksportowych (Komornicki, 2006).

Badający korporacje geografowie, szczególnie w obszarze geografii przemysłu, w tym także geografii przedsiębiorstw, napotykają liczne problemy, które dotyczą przede wszystkim:

– ograniczonej dostępności do danych empirycznych – sprawozdania finansowe oraz materiały zebrane metodą wywiadów pogłębionych stanowią główne źródła informacji;
– fragmentaryczności większości dotychczasowych opracowań dotyczących korporacji, które zasadniczo odnoszą się do pojedynczych przypadków korporacji oraz ich oddziałów i filii, lecz siłą rzeczy mają charakter przyczynkarski, nie dając pełnego obrazu ich działalności oraz ich skutków. Nie dają też podstaw do uogólniania poczynionych obserwacji (Gorynia, Samelak, 2013);
– błędnego stosowania pojęć – np. często w literaturze równoznacznie traktuje się korporacje globalne/transnarodowe/wielonarodowe/międzynarodowe;
– ograniczonych narzędzi badawczych.

Badania zarówno całej korporacji, jak i pojedynczych oddziałów oraz filii są trudne, gdyż wymagają podejścia wielowymiarowego. Dlatego oprócz metod badawczych, stosowanych dotychczas w geografii przemysłu, coraz częściej wykorzystuje się szereg innych metod badań z zakresu nauk ekonomicznych, zapożyczonych, a następnie zaimplementowanych do geografii.

Kwestionariusz jako narzędzie badawcze w badaniach przedsiębiorstw

„Gromadzenie informacji za pomocą szczegółowych pytań zaczęto stosować we wczesnej epoce nowożytnej (ok. 1500–1700), a jako standaryzowane masowo narzędzie badawcze jest ono stosowane od końca XIX w." (Midena, Yeo, 2022: 503).

E. Hounshell (2022) wskazuje, że w międzywojennym Wiedniu Paul F. Lazarsfeld i jego współpracownicy opracowali podejście do badań ankietowych, które wykorzystywało do analizy zbiorczej kwestionariusz i bezpośredni wywiad „twarzą w twarz" w celu gromadzenia danych o subiektywnych doświadczeniach. Ten problem badawczy od dziesięcioleci rozwijał się w literaturze międzynarodowej w badaniach nad przedsiębiorstwami (Phipps, Butani, Chun, 1995; Jenkins, Solomonides, 2000). Zwracano uwagę zarówno na poprawne skonstruowanie kwestionariusza badawczego, jak i na zalety wynikające z jego stosowania (Rowley, 2014).

Jak podkreśla B. Domański (2002), sposobem na zdobycie wiarygodnych i w miarę pełnych danych o aktywności badanych przedsiębiorstw jest uzyskanie ich bezpośrednio w przedsiębiorstwach bądź na podstawie wywiadów z pracownikami ich zarządów.

Dotychczas metodę kwestionariusza w badaniach przedsiębiorstw w geografii przemysłu w Polsce rozwijali m.in. L. Pakuła (1967), M. Troc (1991a, 1991b), S. Pączka (1994), Rachwał (2001, 2002, 2008), R. Wolański (2013).

W geografii przemysłu w rozwijanej w Polsce prekursorem budowy kwestionariusza do badań przedsiębiorstw przemysłowych był profesor Lech Pakuła (1967), który opracował jego pierwowzór składający się z 12 głównych problemów badawczych dotyczących:

1. zagadnień ogólnych,
2. lokalizacji zakładu,
3. historii rozwoju,
4. siły roboczej,
5. procesu mechanizacji,
6. zagadnień produkcji,
7. zaopatrzenia surowcowego,
8. zbytu produktów,
9. procesów technologicznych produkcji,
10. kosztów produkcji,
11. pozytywnego i negatywnego oddziaływania zakładu na okolicę,
12. perspektyw rozwojowych.

Jak podkreśla T. Rachwał (2001: 50) za L. Pakułą (1967): „zaletą tego kwestionariusza jest układ problemowy, który ujmuje w sposób kompleksowy geograficzną problematykę badawczą każdego zakładu. Ponieważ jest to kwestionariusz o charakterze ogólnym, każdy ze szczegółowych kierunków badawczych wymaga oddzielnego, specyficznego opracowania, dostosowanego do jego celów i dominującej problematyki".

Następnie problematykę tę podjął Marek Troc w *Ćwiczeniach z geografii przemysłu* (1991a). W pierwszej fazie swoich badań dokonał niewielkiej modyfikacji kwestionariusza L. Pakuły, gdyż dodał jedynie pytania dotyczące typu własności zakładu, innowacji w technologii wytwarzania i efektów finansowych z tym związanych, kosztów ponoszonych na ochronę środowiska i reklamę, wpływu zmian organizacyjnych pracy na koszty produkcji, a także zamiarów połączenia się lub wykupu innych zakładów. Po raz drugi M. Troc zajął się tą tematyką w kontekście kwestionariusza służącego do badań zakładu przemysłu rolno-spożywczego. Kwestionariusz ten został opracowany na bazie ogólnego kwestionariusza badań zakładu przemysłowego, opracowanego wcześniej przez L. Pakułę (1967) i częściowo zmodyfikowanego przez M. Troca (1991a). „Nawiązuje on do tematycznych koncepcji funkcjonowania zakładu w przestrzeni społeczno-gospodarczej przedstawionej przez Z. Zioło" (Troc, 1991b). Specyfika zakładów rolno-spożywczych wynika m.in. z silnego powiązania z miejscową bazą surowcową. Autor zwrócił uwagę na nowe problemy pojawiające się w warunkach gospodarki rynkowej, tj. sposób prowadzenia reklamy, nowoczesność opakowań reklamujących wyrób i firmę czy źródła finansowania nowych inwestycji w środki produkcji. Poszerzył także problematykę organizacji zbytu produktów o pytania dotyczące sprzedaży komisowej i własnej sieci punktów sprzedaży (hurtowni). Nie uwzględnił w nim natomiast problemów dotyczących perspektyw rozwojowych, problematyka oddziaływania zakładu na okolicę została zaś zastąpiona pytaniami dotyczącymi oddziaływania na zaplecze rolnicze, uwzględniając w ten sposób specyfikę badanego zakładu.

W 1994 r. został wydany kolejny kwestionariusz – autorstwa R.C. Rileya i S. Pączki (Pączka, 1994), opracowywany od 1991 r. w celu przeprowadzenia analizy struktury łódzkiego przemysłu włókienniczego przed i po 1989 r. Został on skierowany bezpośrednio do dyrektorów przedsiębiorstw przemysłowych lub prezesów zarządów i dzielił się na sześć głównych części:

1. zagadnienia ogólne dotyczące przedsiębiorstwa lub firmy (nazwa przedsiębiorstwa, data założenia przedsiębiorstwa, własność nieruchomości, w tym budynku – siedziba firmy),
2. dostawcy materiałów,
3. produkcja,
4. praca – zatrudnienie,
5. rynki zbytu – odbiorcy,
6. przyszłość.

W badaniu założono, iż „restrukturyzacja przedsiębiorstw ma charakter dynamiczny oraz że ciągłym zmianom podlegają także warunki otoczenia" (Rachwał, 2001: 51). Cechą charakterystyczną tego kwestionariusza jest podzielenie wszystkich zagadnień na okres przed i po 1989 r., czyli na okres centralnego sterowania gospodarką i na okres po zmianie systemu gospodarowania.

Kolejny kwestionariusz, sporządzony przez T. Rachwała (2001), został ściśle opracowany na podstawie kwestionariuszy przygotowanych przez L. Pakułę i M. Troca. Kwestionariusz Rachwała składa się z 14 grup tematycznych:

1. zagadnienia ogólne,
2. lokalizacja przedsiębiorstwa,
3. proces kształtowania się przedsiębiorstwa w ujęciu historycznym,
4. charakterystyka inwestora strategicznego (w tym zagranicznego),
5. powiązania inwestora strategicznego (zagranicznego) z przedsiębiorstwem,

6. zagadnienia stosunków pracy,
7. wielkość i asortyment produkcji,
8. proces technologiczny
9. zaopatrzenie w materiały (surowiec) do produkcji,
10. zbyt produkcji,
11. zmiany w strukturze kosztów produkcji,
12. rentowność produkcji – wyniki finansowe,
13. pozytywny i negatywny wpływ na okolicę,
14. ocena dotychczasowego procesu zmian oraz perspektywy rozwoju przedsiębiorstwa.

Jak można zauważyć, T. Rachwał uzupełnił swoje narzędzie badawcze o dwie nowe grupy problemowe dotyczące inwestora strategicznego. Kolejne próby przemodelowania kwestionariusza prowadzone przez tego badacza zaowocowały wprowadzeniem pewnych uzupełnień. W najnowszej wersji T. Rachwał (2008) wzbogacił kwestionariusz do badań zmian funkcjonowania przedsiębiorstwa przemysłowego w okresie transformacji systemu gospodarowania o następujące zagadnienia:

8. proces technologiczny i jakość produkcji,
9. zaopatrzenie w materiały (surowiec) do produkcji i zakup usług,
11. zmiany w poziomie i strukturze kosztów produkcji,
13. pozytywny i negatywny wpływ na otoczenie.

Jednocześnie dokonano pewnych korekt w pytaniach szczegółowych. Tak opracowany kwestionariusz może stanowić bazę do tworzenia kwestionariuszy do badania przedsiębiorstw podlegających przemianom, zwłaszcza restrukturyzacjom w różnych branżach.

W literaturze międzynarodowej także znajdujemy odniesienie do tej metody badawczej w kontekście całościowego badania przedsiębiorstw. Z. Román (1972), badając pod kątem produktywności przedsiębiorstwa węgierskie, zbierał za pomocą ankiety indywidualne dane przedsiębiorstw. Skonstruowana przez niego ankieta składała się z 60 pytań, podzielonych na pięć grup: o naturze dostawcy danych, o względnym poziomie produktywności, o zmianach w produkcji i produktywności, o skutkach produktywności i wreszcie – o głównych indywidualnych czynnikach produktywności (związanej z siłą roboczą, inwestycjami, korzyściami skali i konkurencją).

Kwestionariusz (ankieta badawcza) był także podstawą badań nad kluczowymi czynnikami wpływającymi na innowacje w zarządzaniu MŚP z branży technologii oceanicznej w Chinach (Wang, 2020). W specjalnie przygotowanym kwestionariuszu badano 26 elementów tworzących system wskaźników do pomiaru innowacyjności zarządzania MSP w zakresie technologii oceanicznych, w którym wykorzystano siedmiopunktową skalę odpowiedzi: od „zdecydowanie się nie zgadzam" do „zdecydowanie się zgadzam".

Również w badaniach korporacji informatycznych stosowane są różne kwestionariusze. Przykładem jest kwestionariusz opracowany przez P. Carayon, J. Schoepke, P.L.T. Hoonakker, M.C. Haims i M. Brunette (2006), który autorzy dostosowali do tego, by stał się narzędziem badania przyczyn i konsekwencji zamiaru rotacji wśród pracowników pracujących w przedsiębiorstwach związanych z technologiami informatycznymi (IT), ze szczególnym uwzględnieniem kwestii ważnych dla kobiet i ich mniejszego udziału w kadrze IT .

Jak wynika z przedstawionej analizy, kwestionariusze i różnego typu ankiety w badaniach przedsiębiorstw mogą być różnorodnie skonstruowane, w zależności od celu

badań. Na podstawie dokonanej analizy dotychczas formułowanych kwestionariuszy do badania przedsiębiorstw (przede wszystkim przemysłowych), a także ich praktycznej użyteczności, wydaje się, że to narzędzie badawcze jest szczególnie cenne, przede wszystkim ze względu na swój porządkujący charakter – niezależnie od tego, jakiej wielkości przedsiębiorstwo zostało objęte badaniami. W badaniach przedsiębiorstw zdarzają się oczywiście błędy, które przypisuje się czterem źródłom: respondentowi, ankieterowi, instrumentowi (kwestionariusz ankiety) oraz trybowi zbierania danych (Bavdaž, 2010).

Kwestionariusz jako narzędzie badawcze w geograficznych badaniach korporacji

W dotychczasowych badaniach przedsiębiorstw kwestionariusz był często używanym narzędziem badawczym, jednak w literaturze przedmiotu brakuje odpowiedniego instrumentu, który byłby dostosowany do całościowych badań korporacji oraz ich oddziałów i filii.

Chcąc wykorzystać metodę kwestionariusza do badań największych przedsiębiorstw – korporacji – konieczne jest dostosowanie tej formy do specyfiki badanej działalności. Ze względu na to, że dotychczasowe badania korporacji mają charakter fragmentaryczny i nie dają pełnego obrazu ich działalności, niniejsze narzędzie umożliwi zebranie pełnych informacji o działalności korporacji oraz ich oddziałów i filii, a także pozwoli uporządkować zdobyte dane. Może być też podstawą do tworzenia szerszych baz danych na temat korporacji. W niniejszym artykule zaproponowano narzędzia badawcze w postaci kwestionariusza do holistycznych badań korporacji oraz kwestionariusza do badań oddziału i filii danej korporacji. Takie rozróżnienie wynika przede wszystkim z faktu, że nieco inne problemy badawcze wyłaniają się wtedy, gdy przedmiotem badań jest cała korporacja, a inne, gdy jest to tylko jej oddział lub filia.

Kwestionariusz do badań korporacji opracowano na podstawie dotychczas funkcjonujących w literaturze przedmiotu kwestionariuszy – z uwzględnieniem specyfiki działalności tych największych podmiotów gospodarczych. Proponowany kwestionariusz do badania korporacji (załącznik 1) stanowi narzędzie do zebrania podstawowych informacji o korporacji. Składa się z 11 zagadnień, które są punktem wyjścia do szczegółowych analiz. Zebranie danych w różnych przekrojach czasowych według wskazanych zagadnień pozwoli ocenić kondycję korporacji w dłuższej perspektywie czasu.

Z kolei kwestionariusz do badań oddziału i filii korporacji (załącznik 2) składa się z 13 głównych problemów badawczych, które dają możliwość zapoznania się z poszczególnymi oddziałami. Szczegółowe pytania dają możliwość drobiazgowego spojrzenia na działalność oddziału i filii korporacji.

W kwestionariuszu do badań oddziału i filii korporacji uwzględniono:

1. zagadnienia ogólne korporacji,
2 dane ogólne badanego oddziału/filii korporacji,
3. lokalizację badanego oddziału/filii korporacji,
4. procesy kształtowania się oddziału/filii korporacji,
4A. proces kształtowania się oddziału korporacji,
4B. proces kształtowania się filii korporacji,
5. zagadnienia stosunków pracy,

6. wielkość i asortyment produkcji / świadczonej działalności usługowej oddziału/filii,
7. działalność oddziału/filii korporacji,
7A. proces technologiczny i jakość produkcji w oddziale/filii przemysłowej korporacji,
7B. działalność operacyjną (techniczną) oddziału/filii korporacji usługowej,
8. powiązania oddziału/filii korporacji z siedzibą zarządu i innymi oddziałami oraz innymi podmiotami w zakresie zaopatrzenia
9. Powiązania oddziału/filii korporacji z siedzibą zarządu i innymi oddziałami oraz innymi podmiotami w zakresie sprzedaży,
10. zmiany w poziomie i strukturze kosztów,
11. wyniki finansowe,
12. relacje z otoczeniem,
13. ocenę dotychczasowego funkcjonowania oraz perspektywy rozwoju oddziału/filii.

Taki układ najważniejszych zagadnień w kwestionariuszu daje możliwość całościowego spojrzenia na przedmiot badań. Oba narzędzia badawcze zostały pilotażowo przetestowane. Ich przetestowanie potwierdziło łatwość użycia i szerokie zastosowanie.

W literaturze możemy znaleźć także narzędzia badawcze w postaci kwestionariuszy ankiet i wywiadów dotyczących powiązań oddziałów i filii międzynarodowych korporacji z otoczeniem lokalnym. W takim wypadku szczególnie pomocny jest kwestionariusz opracowanych przez A. Tobolską (2017), w którym w sposób przejrzysty i zrozumiały przygotowano pytania, które bezpośrednio można skierować do przedstawicieli badanych oddziałów i filii korporacji podczas przeprowadzanych wywiadów.

Podsumowując, przygotowane kwestionariusze jako narzędzia do badań stanowią podstawę dla różnych prac badawczych w zakresie:

- skonstruowania innych narzędzi badawczych dostosowanych do potrzeb związanych z badaniem korporacji o specyficznym profilu działalności, np. kwestionariusz do badania oddziałów i filii korporacji IT w Polsce,
- tworzenia arkuszy pytań do wywiadów pogłębionych wśród kardy zarządzającej i pracowników oraz do ich przeprowadzania,
- zbierania i porządkowania szczegółowych danych empirycznych dotyczących oddziałów i filii korporacji,
- tworzenia bazy porównywalnych danych dla wielu oddziałów i filii korporacji,
- oceny wpływu korporacji na otoczenie,
- oceny ich dotychczasowej działalności i kierunków dalszego rozwoju.

Zastosowanie omawianych narzędzi badawczych pozwoli uporządkować dotychczasową wiedzę, a także wskazać obszary, które należy uzupełnić. Holistyczny charakter obu kwestionariuszy wpływa na ich dużą użyteczność, a jednocześnie dostarcza merytorycznie uporządkowanego zasobu informacji, które są kluczowe z punktu widzenia oceny całej korporacji i jej oddziałów – w zakresie zarówno dotychczasowych działań, jak i planów na przyszłość. Oznacza to, że dzięki wykorzystaniu tego narzędzia badacz zbierze komplet danych potrzebnych do wyciągania szerszych wniosków i dokonywania porównań. Ze względu na to, że skompletowanie informacji jest procesem żmudnym i czasochłonnym, niezwykle istotne jest, by zbadać korporację szczegółowo i bezstronnie. Zatem dane należy gromadzić na podstawie wiarygodnych źródeł. Źródłem danych mogą być kluczowe dla firmy osoby. Informacje na temat korporacji mogą być gromadzone przez badaczy na podstawie różnych źródeł, m.in. wywiadów pogłębionych, rocznych raportów finansowych, stron internetowych czy *social mediów* badanej korporacji. Jednak zaproponowane przez autorkę narzędzie badawcze pozwala

na kompleksowe ujęcie problematyki badań nad korporacjami, a także daje możliwość pozyskiwania wiarygodnych i aktualnych danych dotyczących ich funkcjonowania. Wykorzystanie przedstawianego narzędzia pozwala na podjęcie szerokich badań nad perspektywami rozwoju tych niezwykle istotnych dla rozwoju gospodarki podmiotów.

Literatura
References

Bavdaž, M. (2010). Sources of Measurement Errors in Business Surveys. *Journal of Official Statistics*, *26*, 1, 25–42.

Brezdeń, P. (2006). Uwarunkowania bezpośrednich inwestycji zagranicznych i ich wpływ na umiędzynarodowienie działalności gospodarczej w województwie dolnośląskim. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*, 60–73. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.8.5

Domański, B. (2001). *Kapitał zagraniczny w przemyśle Polski*. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński.

Carayon, P., Schoepke, J., Hoonakker, P.L.T., Haims, M.C., Brunette, M. (2006). Evaluating causes and consequences of turnover intention among IT workers: the development of a questionnaire survey. *Behaviour & Information Technology*, *25*, 5, 381–397. doi: https://doi.org/10.1080/01449290500102144

Gierańczyk, W., Stańczyk, A. (2003). Korporacje międzynarodowe w przestrzeni globalnej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *5*, 73–84. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.5.4

Gorynia, M., Samelak, O. (2013). An Overview of Research into the Functioning of Polish Subsidiaries of Transnational Corporations. Gospodarka Narodowa. *The Polish Journal of Economics*, *267*(10), 69–91. doi: https://doi.org/10.33119/GN/100947

IMF. (20010. International Monetary Fund, Foreign Direct Investment Statistics. How Countries Measure FDI. Pozyskano z: http://www.imf.org/external/pubs/ft/fdis/2003/fdistat.pdf (dostęp: 30.08.2023).

Gierańczyk, W. (2006). Rola przedsiębiorstw w polskiej gospodarce w okresie transformacji ustrojowej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*, 91–99. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.8.8

Hounshell, E. (2022). From questionnaire to interview in survey research: Paul F. Lazarsfeld and the Wirtschaftspsychologische Forschungsstelle in interwar Vienna. *Intellectual History Review*, *32*, 3, 619–644. doi: https://doi.org/10.1080/17496977.2022.2097583

Huculak, M. (2006). Procesy współkształtujące globalizację przemysłu piwowarskiego Europy. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*, 152–159. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.8.14

Jenkins, S., Solomonides, T. (2000). Automating questionnaire design and construction: The journal of the market research society. Market Research Society. *Journal of the Market Research Society*, *42*(1), 79–94. Pozyskano z: https://www.proquest.com/scholarly-journals/automating-questionnaire-design-construction/docview/214804960/se-2 (dostęp: 30.08.2023).

Kilar, W. (2007). Zarys kształtowania się korporacji ponadnarodowej Microsoft. W: I. Kiniorska, S. Sala (red.), *Rola geografii społeczno-ekonomicznej w badaniach regionalnych*. *Nauki geograficzne w badaniach regionalnych*, t. II. Kielce: Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, Oddział Kielecki Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 381–389.

Kilar, W. (2009). Rola korporacji Apple w kształtowaniu społeczeństwa informacyjnego, *Przedsiębiorczość – Edukacja*, *5*, 48–56. doi: https://doi.org/10.24917/20833296.5.4

Kilar, W. (2010). Procesy kształtowania się korporacji Ericsson. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *16*, 153–168. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.17.17

Kilar, W. (2011a). Kształtowanie się Grupy Samsung w warunkach globalizacji. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, *7*, 116–127. doi: https://doi.org/10.24917/20833296.7.9

Kilar, W. (2011b). Wpływ kryzysu na funkcjonowanie korporacji Panasonic. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *17*, 187–196. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.17.16

Kilar, W. (2014). Funkcjonowanie korporacji Amazon.com w warunkach kryzysu gospodarczego. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *27*, 72–83. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.27.4

Kilar, W. (2015). Settlement concentration of economic potential represented by IT corporations. *Geographia Polonica*, *88*, 1, 123–141. doi: http://dx.doi.org/10.7163/GPol.0009

Kilar, W. (2018). Corporations as an Object of Research in Geography of Industry. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *32*(4), 69–85. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.324.4

Kilar, W., Cieluch, M. (2008). Kształtowanie się i organizacja przestrzenna korporacji ponadnarodowej Honda. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *10*, 188–203. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.10.16

Komornicki, T. (2006). Eksport w ujęciu regionalnym jako miernik rozwoju przemysłu. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*, 167–178. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.8.16

Midena, D., Yeo, R. (2022). Towards a history of the questionnaire. *Intellectual History Review*, *32*, 3, 503–529. doi: https://doi.org/10.1080/17496977.2022.2097576

Pakuła, L. (1967). Uwagi o prowadzeniu ćwiczeń terenowych z geografii przemysłu. W: J. Jarowiecki (red.), *Wybrane zagadnienia z metodyki ćwiczeń terenowych z geografii ekonomicznej. Prace z dydaktyki szkoły wyższej*, t. 4. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej.

Pączka, S. (1994). Badania dotyczące funkcjonowania przedsiębiorstw przemysłowych w zmieniających się warunkach gospodarowania w Polsce. W: Z. Zioło (red.), *Funkcjonowanie przedsiębiorstw przemysłowych w zmieniających się warunkach gospodarowania*. Materiały i Sprawozdania COMSN, 29. Kraków–Warszawa Wydawnictwo Naukowe WSP.

Phipps, P.A., Butani, S.J., Chun, Y.I. (1995). Research on Establishment-Survey Questionnaire Design. *Journal of Business & Economic Statistics*, *13*, 3, 337–346. doi: https://doi.org/10.1080/07350015.1995.10524607

Rachwał, T. (2001). Problematyka kwestionariusza do badań zmian funkcjonowania przedsiębiorstwa przemysłowego w okresie transformacji systemu gospodarowania. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *2*, 49–58. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.2.5

Rachwał, T. (2002). Proces restrukturyzacji przedsiębiorstw przemysłowych w Polsce Południowo-Wschodniej (na wybranych przykładach). *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *4*, 79–88. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.4.8

Rachwał, T. (2003). Globalne uwarunkowania restrukturyzacji przedsiębiorstw Polski Południowo-Wschodniej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *6*, 129–138. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.6.12

Rachwał, T. (2006). Restrukturyzacja technologiczna przedsiębiorstw przemysłowych Polski Południowo-Wschodniej jako czynnik podnoszenia ich konkurencyjności na rynku międzynarodowym. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*, 192–203. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.8.18

Rachwał, T. (2008). Problematyka badawcza funkcjonowania przedsiębiorstw przemysłowych. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *11*, 53–85. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.11.5

Reśko, D. (2006). Funkcjonowanie małych i średnich przedsiębiorstw w otoczeniu międzynarodowym. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*, 115–126. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.8.11

Román, Z. (1972). An enterprise survey on factors of productivity. *Acta Oeconomica*, *9*(3/4), 305–330. doi: http://www.jstor.org/stable/40728130

Rowley, J. (2014). Designing and using research questionnaires: MRN. *Management Research Review*, *37*(3), 308–330. doi: https://doi.org/10.1108/MRR-02-2013-0027

Sala, S. (2003). Wybrane cechy działalności korporacji transnarodowych i ich implikacje dla Polski. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *6*, 101–108. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.6.7

Sala, S. (2006). Bezpośrednie inwestycje zagraniczne a procesy globalizacji. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*, 80–90. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.8.7

Szmytkowska, M. (2008). Rozwój sektora teleinformatycznego w Trójmieście jako przejaw procesów globalizacji. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*, 160–166. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.8.15

Tkocz, M. (2003). Przejawy procesu globalizacji w przemyśle województwa śląskiego. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *6*, 67–76. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.6.6

Tkocz, M., Sobala, P. (2006). Kapitał zagraniczny w przemianach gospodarczych tradycyjnego ośrodka przemysłowego na przykładzie Chorzowa. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*, 74–79. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.8.6

Tobolska, A. (2017). *Strategie przedsiębiorstw międzynarodowych oraz ich oddziaływania w przestrzeni lokalnej i regionalnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 399–400, 407–410.

Tobolska, A., Matykowski, R. (2006). Działalność przemysłowa w warunkach wzrastającej internacjonalizacji i globalizacji na przykładzie wybranych produktów. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*, 47–59. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.8.4

Tobolska, A., Wdowicka, M. (2022). *Globalizacja gospodarki*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

Troc, M. (1991a). Ćwiczenia z geografii przemysłu. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.

Troc, M. (1991b). Kwestionariusz do badania zakładu przemysłu rolno-spożywczego. W: Z. Zioło (red.), *Problemy przemysłu rolno-spożywczego w badaniach geograficznych*. Materiały i Sprawozdania COMSN, 29. Kraków–Warszawa Wydawnictwo Naukowe WSP.

Wajda, E. (2003). Proces kształtowania się Motoroli jako firmy ponadnarodowej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *5*, 85–114. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.5.5

Wajda, E. (2006). Rozwój i struktura przestrzenna działalności firmy Nokia w latach 1997–2003. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*, 219–240. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.8.21

Wajda, E., Zalewska, K. (2003). Struktura przestrzenno-organizacyjna korporacji General Motors. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *6*, 119–128. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.6.11

Wajda, E., Zorićić-Wołek, M. (2003). Proces kształtowania się korporacji IBM. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *6*, 109–118. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.6.10

Wang, X. (2020). A Study of the Key Influencing Factors in Management Innovation of SMEs of Ocean Technology in China. *Journal of Coastal Research*, 336–339. doi: https://www.jstor.org/stable/48640212

Wieloński, A. (2006). Przemysł Nowej Gospodarki. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *6*, 21–26. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.6.2

Wieloński, A., Szmigiel, K. (2006). Europejskie uwarunkowania rozwoju sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*, 109–114. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.8.10

Wolański, R. (2013). *Wpływ otoczenia finansowego na konkurencyjność małych i średnich przedsiębiorstw*. Warszawa: Wolters Kluwer.

World Investment Report. Transnational corporations and the infrastructure challenge (2008). UNCTAD, New York, Geneva, UN, 294. Pozyskano z: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2008_en.pdf (dostęp 30.08.2023).

Zioło, Z. (1988). *Funkcjonowanie i rozwój przedsiębiorstwa przemysłowego w przestrzeni geograficznej*. Materiały i Sprawozdania COMSN, 16. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.

Zioło, Z. (1994). Zmiany otoczenia przedsiębiorstw przemysłowych w nowych warunkach gospodarowania. W: Z. Zioło (red.), *Funkcjonowanie przedsiębiorstw przemysłowych w zmieniających się warunkach gospodarowania*. Kraków–Warszawa: Wydawnictwo Naukowe WSP.

Zioło, Z. (2003). Kształtowanie się przedsiębiorstw przemysłowych w procesie globalizacji. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *6*, 9–20. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.6.1

Zioło, Z. (2006). Zróżnicowanie światowej przestrzeni przemysłowej w świetle koncentracji siedzib zarządów wiodących korporacji. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*, 9–26. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.8.1

Zorska, A. (2007). *Korporacje transnarodowe. Przemiany, oddziaływania, wyzwania*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo ekonomiczne.

Załącznik 1

Kwestionariusz do badań korporacji

1. Zagadnienia ogólne
   1.1. Nazwa korporacji i jej ewentualne zmiany oraz ich przyczyny
   1.2. Funkcje spełniane w strukturze gospodarczej i znaczenie produkcyjne oraz usługowe (lokalne, regionalne, ogólnopolskie, światowe)
2. Lokalizacja przedsiębiorstwa
   2.1. Lokalizacja siedziby zarządu, ewentualne zmiany i przyczyny tych zmian
   2.2. Lokalizacja oddziałów, filii, własnych przedstawicielstw handlowych wchodzących w skład korporacji
3. Struktura organizacyjna korporacji i jej dotychczasowe zmiany
4. Działalność prowadzona przez korporację
   4.1. Dominujący rodzaj działalności według UNCTAD
   4.2. Przynależność do sekcji/działu/grupy przemysłu i profil działalności według aktualnych klasyfikacji
5. Forma organizacyjno-prawna w kraju siedziby zarządu oraz ewentualne zmiany (kiedy, przyczyny)
6. Pozycja korporacji w rankingach oraz zmiany
7. Typ własności (struktura udziałów w %)
8. Historyczne kształtowanie się korporacji (w zarysie), w tym fuzje, przejęcia i podziały, ekspansja na rynki zagraniczne, budowa nowych filii i oddziałów
9. Struktura wielkościowa korporacji według liczby zatrudnionych oraz ich asortyment produkcji / rodzaj świadczonych usług
10. Zmiany wartości aktywów, przychodów, obrotów, zysków, wartości rynkowej, sprzedaży
11. Planowane kierunki rozwoju

ZAŁĄCZNIK 2

Kwestionariusz do badań oddziału/filii[1] korporacji

1. Zagadnienia ogólne korporacji

1.1. Nazwa korporacji (ew. zmiany nazwy i ich przyczyny)
1.2. Organizacja korporacji na świecie
1.2.1. Siedziba zarządu (adres, kraj)
1.2.2. Liczba oddziałów i filii wchodzących w skład korporacji, własnych przedstawicielstw handlowych
1.2.3. Lokalizacja oddziałów, filii, własnych przedstawicielstw handlowych wchodzących w skład korporacji,
1.3. Zmiany struktury organizacyjnej (na podstawie schematów organizacyjnych)
1.4. Dominujący rodzaj działalności według UNCTAD
1.5. Zmiany pozycji korporacji w rankingach
1.6. Forma organizacyjno-prawna w kraju siedziby zarządu
1.7. Typ własności (struktura udziałów w %)
1.8. Historyczne kształtowanie się korporacji (w zarysie), w tym fuzje, przejęcia i podziały, ekspansja na rynki zagranicznej, budowa nowych filii i oddziałów
1.9. Struktura wielkościowa oddziałów/filii korporacji na świecie według liczby zatrudnionych oraz ich asortyment produkcji/działalności
1.10. Zmiany wartości aktywów, przychodów, obrotów, zysków, wartości rynkowej)

2. Dane ogólne badanego oddziału/filii korporacji

2.1. Nazwa oddziału/ filii korporacji

[1] Zdaniem A. Zorskiej (2007: 122) zasadniczą formą bezpośredniej obecności firmy-inwestora za granicą są filie z pełnym lub większościowym (powyżej 50%) udziałem kapitałowym, pozwalającym na decydowanie o organizacji, administracji i zarządzaniu (*wholly-owned* lub *majority-owned company*). Filie mogą być także spółką stowarzyszoną (*associate company*), spółką mieszaną (*mixed company*) oraz wspólnym przedsięwzięciem (*joint venture*). Udział kapitału własnego korporacji w tej formie działalności wynosi 10–50% i pozwala na adekwatne uczestnictwo w zarządzaniu organizacją.

Oddział (*branch*) oznacza najsłabsze zaangażowanie korporacji (poniżej 10% własności akcji lub posiadanie co najmniej przez rok majątku nieruchomego lub ruchomego w kraju goszczącym).

M. Rosińska-Bukowska (2009: 118) za A. Moraczewską (2002) uważa, że „filie- samodzielnie działające przedsiębiorstwa posiadające osobowość prawną państwa, w którym prowadzą działalność, zatem traktowane jako przedsiębiorstwo państwa przyjmującego, które kontrolowane jest przez jednostkę macierzystą zlokalizowaną za granicą; kontrola ta może być całkowita, jeśli udział przedsiębiorstwa macierzystego wynosi, co najmniej 95% akcji; filia może też być zarządzana mniejszościowo, jeśli udział w akcjach jest mniejszy niż 50%; filie posiadają własne zarządy i rady nadzorcze, zatem niektóre decyzje podejmować mogą samodzielnie (w ramach kompetencji nadanych tym organom w statucie danej spółki); filie są uprawnione do zakładania własnych przedstawicielstw, także w innych państwach i kontrolowania pakietów ich akcji; zakres działalności filii jest nieograniczony – mogą pełnić funkcje produkcyjne, dystrybucyjne, usługowe i finansowe; oddziały – nie posiadają osobowości prawnej i podlegają prawu państwa pochodzenia przedsiębiorstwa macierzystego, co powoduje, iż nie mogą same podejmować właściwie żadnych decyzji".

2.2. Forma organizacyjna (oddział, filia, własnych przedstawicielstw)
2.3. Dominujący rodzaj działalności według PKD
2.4. Firma organizacyjno-prawna (rodzaj spółki)
2.5. Struktura własności

3. Lokalizacja badanego oddziału/filii korporacji
3.1. Adres oddziału/filii i lokalizacja podległych jednostek
3.2. Położenie w stosunku do centrum miasta (peryferyjne, w centrum itd.)
3.3. Położenie fizjograficzne
3.3.1. W stosunku do bogactw naturalnych (odległość od surowca, jeśli jest to istotne)
3.3.2. W stosunku do sieci rzecznej, zbiorników wodnych itp. (jeśli potrzebne jest dużo wody)
3.4. Położenie w stosunku do infrastruktury transportowej (drogi, koleje, ropociągi, gazociągi, linie energetyczne itp.)
3.5. Lokalizacja w stosunku do innych przedsiębiorstw (kooperantów i konkurencji)
3.6. Położenie w specjalnej strefie ekonomicznej lub parku technologicznym (naukowo-przemysłowym) i wynikające z tego korzyści
3.7. Inne korzyści i zagrożenia wynikające z lokalizacji

4. Procesy kształtowania się oddziału/filii korporacji
4A. Proces kształtowania się oddziału korporacji
4A.1. Rok powstania oddziału
4A.2. Czynniki lokalizacji i rozwoju
4A.3. Najważniejsze etapy rozwoju
4A.4. Profil działalności
4B. Proces kształtowania się filii (w tym powstania filii na skutek przejęcia innej firmy)
4B.1. Rok zainwestowania kapitału (przejęcia kontroli nad przedsiębiorstwem)
4B.2. Czynniki (motywy) wejścia kapitału (atrakcyjność przedsiębiorstwa dla kapitału zagranicznego)
4B.3. Wielkość zainwestowanego kapitału
4B.4. Zobowiązania inwestycyjne (m.in. docelowa wielkość inwestycji, gwarancje zatrudnienia, zobowiązania socjalne itp.)
4B.5. Zmiany w strukturze organizacyjnej filii w wyniku zainwestowania kapitału (dostosowanie do struktury koncernu)
4B.6. Najważniejsze etapy rozwoju

5. Zagadnienia stosunków pracy
5.1. Zmiany w poziomie zatrudnienia (w tym po zakończeniu okresu ewentualnej gwarancji zatrudnienia)
5.2. Zwolnienia grupowe
5.3. Nowe przyjęcia do pracy (na jakie stanowiska)
5.4. Zmiany w strukturach kierowniczych przedsiębiorstwa i metodach zarządzania
5.5. Zmiany w strukturze zasobów pracy (w tym wykształcenia pracowników, stażu pracy, wieku i płci)

5.6. Przynależność pracowników do związków zawodowych (udział % w stosunku do ogółu zatrudnionych)
5.7. Zmiany wysokości płac (średnia na danych stanowiskach, ew. w stosunku do innych przedsiębiorstw lub średniej krajowej)
5.8. Miejsce zamieszkania pracowników – ew. zmiany kierunków dojazdów do pracy
5.9. System szkoleń pracowników
5.10. Działalność socjalna przedsiębiorstwa (w tym działania na rzecz pracowników wykraczające poza obowiązki pracodawcy wynikające z przepisów prawa)

6. Wielkość i asortyment produkcji / świadczonej działalności usługowej oddziału/ filii
6.1. Zmiany struktury produkcji / świadczonych usług według wielkości i wartości ilości oraz przychodów ze sprzedaży
6.2. Zmiany wartości przychodów ze sprzedaży (zł, USD lub €)
6.3. Zmiany w głębokości i szerokości asortymentu
6.4. Dostosowanie działalności do globalnej strategii korporacji

7. Działalność oddziału/filii korporacji
7A. Proces technologiczny i jakość produkcji/usług w oddziale/filii korporacji
7A.1. Etapy procesu technologicznego – droga surowca do uzyskania postaci użytecznej (od stadium przygotowawczego, przez proces właściwy. do stadium końcowego – pakowania)
7A.2. Mechanizacja procesu produkcji na poszczególnych etapach, komputeryzacja i inne innowacje w technologii wytwarzania
7A.3. Park maszynowy, stopień zużycia maszyn i urządzeń (nowe inwestycje)
7A.4. Zmiany wartości produkcyjnego majątku trwałego (na podstawie sprawozdania finansowego)
7A.5. Działalność badawczo-rozwojowa (czy jest prowadzona i w jakim zakresie)
7A.6. Wdrażanie norm zarządzania jakością (np. serii ISO 9000 i równoważnych serii EN 29000)
7A.7. Wpływ zmian technologicznych na zmniejszenie negatywnej presji przedsiębiorstwa na środowisko (spełnianie norm środowiskowych ISO 14001, inne certyfikaty ekologicznej produkcji)
7A.8. Powiazania z siedzibą zarządu firmy w procesie produkcyjnym (na czym polega współpraca)

7B. Działalność operacyjna (techniczna) oddziału/filii korporacji usługowej
7B.1. Proces realizacji usług
7B.2. Komputeryzacja, wykorzystanie internetu i inne innowacje w zakresie świadczenia usług
7B.3. Park maszynowy wykorzystywany podczas świadczenia usług, stopień zużycia maszyn i urządzeń (nowe inwestycje)
7B.4. Zmiany wartości majątku trwałego (na podstawie sprawozdania finansowego)
7B.5. Działalność badawczo-rozwojowa (czy jest prowadzona i w jakim zakresie)
7B.6. Wdrażanie norm zarządzania jakością

7B.7. Stopnień współpracy z główną siedzibą firmy podczas świadczenia usług (na czym polega współpraca)

8. Powiązania oddziału/filii korporacji z siedzibą zarządu i innymi oddziałami oraz z innymi podmiotami w zakresie zaopatrzenia

8.1. Zmiany źródeł zaopatrzenia materiałowego – miejsce, wartość (zł, USD lub €) lub udział %
8.2. Własne źródła surowca, ich wielkość i udział % w ogóle dostaw (w tym jaki % w ramach korporacji)
8.3. Zaopatrzenie przedsiębiorstwa w półfabrykaty do produkcji / materiały do świadczenia usługi (w tym dostarczanie przez inne oddziały/filie korporacji)
8.4. Zaopatrzenie w źródła energii i wodę (jeśli są ważnym czynnikiem działalności)
8.5. Zaopatrzenie w wyposażenie, maszyny i urządzenia (skąd są sprowadzane)
8.6. Powiązania z podmiotami świadczącymi usługi, np. transportowo-spedycyjne, informatyczne, doradcze, marketingowe
8.7. Charakter kontraktów (krótko-, długoterminowe) z kontrahentami

9. Powiązania oddziału/filii korporacji z siedzibą zarządu i innymi oddziałami oraz innymi podmiotami w zakresie sprzedaży

9.1. Kierunki sprzedaży krajowej i zagranicznej (ew. według wartości i udziałów % w ogóle sprzedaży, według siedzib klientów i miejsca świadczenia usługi)
9.2. Zmiany kierunków sprzedaży krajowej i zagranicznej (według państw) na podstawie wartości lub wielkości zbytu
9.3. Struktura przestrzenna rynków zbytu (lokalny, regionalny, ogólnokrajowy, europejski itd.)
9.4. Transport towaru do odbiorców (środki transportu i jego koszty)
9.5. Zmiany w zakresie techniki i organizacji sprzedaży
9.6. Wpływ innych oddziałów/filii korporacji na rozszerzenie rynków zbytu krajowych i zagranicznych

10. Zmiany w poziomie i strukturze kosztów

10.1. Poziom kosztów (w świetle np. wskaźnika poziomu kosztów) i ich zróżnicowanie
10.2. Zmiany struktury rodzajowej kosztów (amortyzacja środków trwałych, zużycie materiałów i energii, wynagrodzenia, ubezpieczenia społeczne i inne świadczenia dla pracowników, usługi obce, podatki i opłaty, pozostałe koszty rodzajowe)
10.3. Koszty organizacji i utrzymania własnej sieci sprzedaży oraz wydatki na reklamę (czy istnieje współdzielenie kosztów z siedzibą zarządu korporacji lub innymi oddziałami)
10.4. Koszty działalności socjalnej (np. utrzymanie własnych ośrodków wczasowych, dowóz pracowników) i wynikające z działań przedsiębiorstwa w ramach społecznej odpowiedzialności biznesu (CSR)
10.5. Koszty ponoszone na ochronę środowiska (w tym np. kary za zanieczyszczenia, koszt utrzymania urządzeń służących ochronie środowiska)
10.6 Koszty związane z działalnością innowacyjną i pracami badawczo-rozwojowymi (także w relacji do wartości obrotów oraz zysków)

11. Wyniki finansowe

11.1. Wyniki finansowe działalności (w świetle rachunku zysków i strat – przychody, wynik finansowy)
11.2. Gdzie oddział rozlicza wypracowane zyski (w jakim kraju)
11.3. Zwolnienia podatkowe w miejscu lokalizacji oddziału/filii (jeśli są – na jakiej podstawie, czy mają charakter krajowy, regionalny czy lokalny)
11.4. Stopień reinwestowania w Polsce wypracowanych zysków

12. Pozytywny i negatywny wpływ na otoczenie

12.1. Efekty mnożnikowe (zaopatrzeniowe i dochodowe) funkcjonowania oddziału/filii
12.2. Wpływ na lokalny i regionalny rynek pracy (w tym stopę bezrobocia i zmiany jakościowe)
12.3. Oddziaływanie na miasto lub okolicę w zakresie rozwoju infrastruktury społecznej i techniczno-ekonomicznej
12.4. Wpływ na rozwój rolnictwa (jeśli jest to branża rolno-spożywcza)
12.5. Wpływ na rozwój firm współpracujących (kooperantów, podwykonawców, dostawców usług – *outsourcing, offshoring*)
12.6. Powiązania z placówkami naukowymi, badawczo-rozwojowymi i systemem szkolnictwa oraz dotychczasowe i planowane efekty tych powiązań
12.7 Przekształcenie środowiska geograficznego w związku z rozbudową lokalizacja i funkcjonowaniem oddziału/filii (np. zajmowanie nowych terenów, powstanie form antropogenicznych)

13. Ocena dotychczasowego funkcjonowania oraz perspektywy rozwoju oddziału/filii

13.1. Ocena dotychczasowego funkcjonowania badanego oddziału/filii korporacji w Polsce (rozwój produkcji, rozszerzenie rynków zbytu itd.) w świetle wypowiedzi kadry zarządzającej oraz pracowników
13.2. Wpływ akcesji Polski do Unii Europejskiej i innych globalnych zmian gospodarczych na funkcjonowanie oddziału/filii
13.3. Zamiary połączenia się z innymi (lub rozdzielenia), wejścia w spółki, wykup innych przedsiębiorstw, włączenia się w krajowe lub globalne sieci gospodarcze itp.
13.4. Dalsze zmiany w dostosowaniu struktury organizacyjnej do struktury korporacji, w organizacji pracy i metodach zarządzania
13.5. Kierunki dalszego inwestowania i ich uzasadnienie
13.6. Przewidywane wyniki finansowe

Wioletta Kilar, dr, geograf społeczno-ekonomiczny, adiunkt w Katedrze Geografii Społeczno-Ekonomicznej w Instytucie Prawa, Ekonomii i Administracji Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się przede wszystkim wokół procesów przemian struktur przestrzennych przemysłu w różnych układach, kształtowania się i funkcjonowania przedsiębiorstw (zwłaszcza ponadnarodowych korporacji i ich oddziałów), czynników lokalizacji i rozwoju korporacji międzynarodowych i ich oddziałów, a także ich znaczenia w globalnych łańcuchach wartości, innowacyjności, ekosystemów przedsiębiorczości, zmian w rozwoju społeczno-gospodarczym w Polsce i innych krajach Unii Europejskiej, polityki spójności Unii Europejskiej oraz problematyki kształcenia przedsiębiorczości (w tym kompetencji miękkich) i geografii na wszystkich poziomach edukacji (od przedszkola po edukację akademicką).

Wioletta Kilar, PhD, socio-economic geographer, adjunct at the at the Social and Economic Geography Department at the Institute of Law, Economics and Administration of the University of the National Education Commission, Krakow (Poland). Her research interests focus primarily on processes of transformations of spatial structures of industry in various systems, formation and functioning of enterprises (especially transnational corporations and their branches), factors of location and development of transnational corporations and their branches and their role in global value chains, innovation, entrepreneurship ecosystems, changes in socio-economic development in Poland and other European Union countries, European Union cohesion policy, and issues of entrepreneurship education (including soft skills) and geography at all levels of education (from kindergarten to university education).

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4642-4442

Adres / Address:

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Instytut Prawa, Ekonomii i Administracji
Katedra Geografii Społeczno-Ekonomicznej
ul. Podchorążych 2
30–084 Kraków

e-mail: wioletta.kilar@up.krakow.pl

Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego
Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society

37(4) • 2023

ISSN 2080–1653
DOI 10.24917/20801653.374.2

Svitlana Ishchuk
Institute of Regional Research, named after M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine, Ukarine
Luybomyr Sozanskyy
Institute of Regional Research, named after M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine, Ukarine
Wiesława Caputa
WSB Merito University in Poznań, Poland

The impact of innovation on employment and earnings in Ukrainian industry

Abstract: The innovative activity of industrial enterprises is one of the essential prerequisites for national socio-economic development. Innovations contribute to the growth of labour productivity, added value and profit, and, as a result, to an increase in earnings. Accordingly, the study of patterns of the impact of product innovation (expressed as an indicator of the share of innovative products in the volume of industrial products sold) on employment and earnings in the industrial sector of the economy has significant scientific and applied importance. In the article, using the example of Ukraine, a strong direct relationship between the innovativeness of products and industry share in employment is empirically proven (using correlation-regression methods). Using Almon's method, a distribution-lag model (with a lag of three years) has been created, which reflects the high direct dependence of the average monthly earnings of a full-time employee in the Ukrainian industry on growth in product innovation. A deterministic economic-mathematical model of optimising the technological structure of existing industrial and innovative products in the manufacturing industry has been developed according to the criterion of increasing innovativeness. The modelling results give a scientific basis for strategic planning, as they allow the choice of such a target optimisation (level of product innovation) at which earnings in the manufacturing industry will reach the desired value.

Keywords: earnings; employment; industry; innovative products; optimisation of industrial products

Received: 9 November 2023
Accepted: 6 December 2023

Suggested citation:
Ishchuk, S., Sozanskyy, L., Caputa, W. (2023). The impact of innovation on employment and earnings in Ukrainian industry**.** *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego* [*Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*], *37*(4), 26–40. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.374.2

Introduction

Innovation is an indicator and, at the same time, a prerequisite for economic efficiency in industry. On the one hand, the scale and development of innovations are formed under the influence of many direct and indirect factors. On the other hand, it affects several socio-economic indicators, particularly employment and earnings. In Ukraine, one of the critical problems of industrial development is enterprises' relatively low level of innovative activity.

At the same time, there is room for discussion in the Ukrainian expert environment on the impact of product innovations on employment and earnings. To answer this question, a study was conducted to confirm or refute a hypothesis about the positive impact of innovative product growth on employment in the Ukrainian industry.

Scientists from different countries still do not have a standard view about the direction (positive/negative) or presence of the impact of innovation on employment and earnings in industry. Thus, Meriküll (2010) substantiates that innovations positively affect employment in Estonia's medium- and low-tech enterprises. However, at the whole industry level, such influence is absent. A study in Italy (Evangelista, Savona, 2002) shows that the impact of innovation on employment differs in different industrial sectors. A positive effect is present in small enterprises and the service sector, while a negative effect is observed in large firms, capital-intensive industries, and all finance-related sectors. It was also concluded that the impact of innovations on employment depends on the qualifications of workers and the specialisation of the national economy. An inverse correlation between innovation and employment in the financial sector using the examples of South Korea, the UK and Ukraine is discussed in Palekhova and Kramarenko (2020). In Latin American countries, the impact of innovation on employment in manufacturing enterprises is positive (Crespi, Tacsir, 2011), but in China, it is negative (Su et al., 2022). The research results prove that the impact of innovations on employment is multifaceted and under debate. Different research results from different countries and continents may result from using diverse methodological approaches and data. They may also depend on the characteristics of the economy, the level of technology of the studied sectors, and many other factors.

The impact of innovations on earnings is no less debatable. From one point of view, if innovations can cause a decrease in employment, then, accordingly, they can have a negative effect on earnings. On the other hand, if innovations contribute to the growth of more qualified workers, then the earnings of the latter should increase. At the same time, a significant number of qualified workers intensifies competition in the labour market. As a result, only certain employees of specific segments of the economy or industry receive higher earnings. That is, even from the standpoint of analytical logic, there is no unequivocal answer to this question. Research results confirm this conclusion. In China, higher earnings have a positive effect on innovation. However, this impact differs for each economic sector (Gao et al., 2023). In Brazil, earnings growth in innovative enterprises was found (Cirera, Martins-Neto, 2023). In addition, it was established that an earnings increase occurs from the start of innovative activity and lasts for three years.

In contrast, a study based on data from France, Italy, Germany, the Netherlands, Portugal, Spain, and the UK found that earnings were falling in sectors with a high proportion of workers with only secondary education due to the spread of new technologies. Greater earnings polarisation is found in industries with innovative, solid products and a high proportion of university-educated workers (Croci Angelini et al., 2009). The results of these studies are a justification for the relevance of further study on the relationship between innovation and employment and earnings.

The study aims to substantiate and characterise the relationships between innovation and employment and between innovation and earnings in industry.

The following tasks were performed to achieve this goal:

1. Confirmation or refutation of the hypothesis that there is a high direct correlation between innovation and employment in industry at the national level. In other words, this means that innovation has a strong direct effect on employment in industry, and *vice versa*.

2. Confirmation or refutation of the hypothesis that there is a high direct correlation between a change in innovation rate and a change in earnings in a country's industry. In other words, this means that changes in innovation rates have a strong direct impact on changes in earnings in a country's industry, and *vice versa*.
3. Development of a deterministic economic-mathematical model of optimisation of the technological level of existing industrial products and innovative ones in the manufacturing industry, according to the criterion of increasing innovativeness.

Methods and data

Industry in Ukraine was chosen as the object of research. Statistical data from the State Statistics Service of Ukraine (SSSU, 2023) for 2005–2020 served as the research information base.

The research was conducted in three stages. In the first stage, an assessment of the relationship between innovation and employment in industry was carried out. At this research stage, an indicator of the share of innovative products from sales was used to reflect innovations. Employment was reflected as an indicator of industry share in the national economy.

In the second stage, an analysis of the relationship between innovations and earnings in industry was carried out. At the same time, attention was paid to the relationship between changes in innovation rates and earnings. An indicator of the share of innovative products in sales volume was used to reflect changes in innovation. The change in earnings was reflected in the average monthly earnings of a full-time worker.

To calculate this index, the average monthly earnings of full-time workers were converted from Ukrainian hryvnias (UAH) to US dollars (USD). Then, the index was calculated from changes to the average monthly earnings of full-time workers in US dollars. It was done to determine the change in value, which is closest to real, not nominal, earnings, in which the inflationary component takes a significant part. In other words, at the second stage of the study, the relationship between the change in the share of innovative products in terms of sales and the change in the actual average monthly earnings of full-time workers in Ukrainian industry was calculated.

In the third stage, the technological level of existing industrial and innovative products was optimised in the manufacturing industry according to increasing innovativeness.

General scientific methods of economic analysis (comparison, dynamics, structures, and others) were used to assess trends in innovation, employment and earnings. The correlation-regression analysis was used to confirm or refute the existence of a correlation between innovation and employment and between innovation and earnings. In particular, the correlation coefficient was calculated, and one-factor regression models were set up. Thus, using these methods, a one-factor regression model was created that reflects the magnitude of the impact of innovations on employment in Ukrainian industry. Determination of the impact of changes in innovation rates on changes in earnings was carried out using a one-factor regression model, followed by a distributional-lag model using the Almon method with a lag of three years. Almon's method was chosen to avoid multicollinearity, which is possible when constructing lag models. The correlation-regression analysis was applied since only a stochastic relationship between the analysed indicators is possible. These methods are traditionally used in economic analysis.

In order to optimise the technological level of both existing industrial products and innovative ones in the Ukrainian manufacturing industry, the author's method was applied according to the criterion of increasing innovativeness (Ishchuk et al., 2021). The deterministic optimisation model constructed by linear programming was modified according to Ukrainian statistical data. A deterministic model was chosen because there is a functional dependence between the share of innovative products in the manufacturing industry and both innovative and existing industrial products in the manufacturing industry (when one indicator changes, the other changes). The linear programming method was chosen because it provides the most objective results when constructing optimisation models. The Statistica software package was used to perform correlation-regression analysis.

Results

Impact of innovation on employment in industry

The results of the analytical research indicate a decrease in the share of innovative products in sales from the Ukrainian industry in 2008–2018 by 6.0 percentage points (pp) (from 6.7% to 0.7%; Figure 1). As a result, according to the value of this indicator in 2018, Ukraine was inferior to, for example, Poland by more than 14 times (Ishchuk et al., 2021).

The negative change in the indicator of the share of innovative products in the sales of industrial products in Ukraine in this period was primarily determined by the influence of several global factors, among which the key ones were the global financial crisis of 2008 and the strengthening of economic globalisation, specialisation, offshoring processes, and the increasing role of TNCs in world trade and economy (Ishchuk, Sozanskyy, 2022). In addition, the decrease in the innovativeness of products in Ukrainian industry

Figure 1. The share of industry in employment in the economy and the share of innovative products in sales from Ukrainian industry, by %

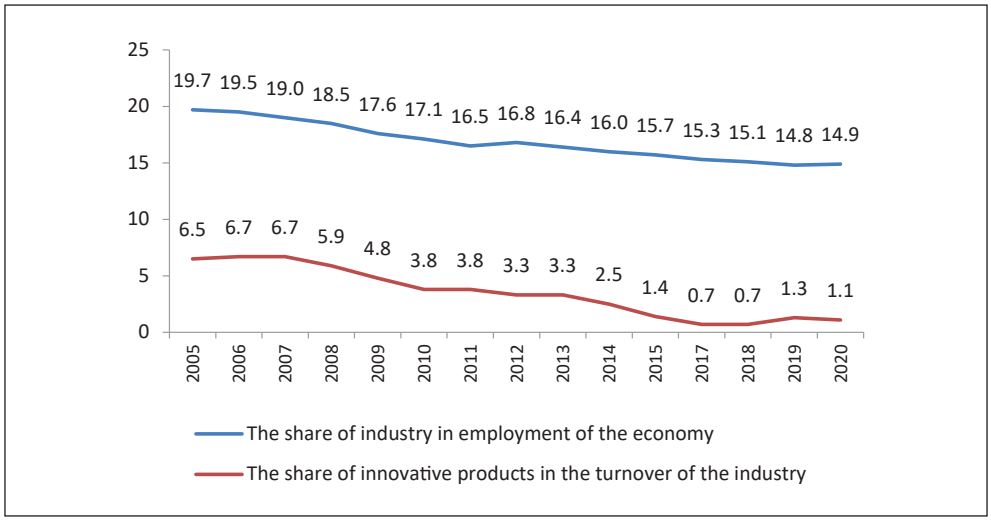

Source: authors' calculations based on SSSU (2023) and Eurostat (2023) data

may indirectly be a consequence of high import dependence on medium to high-tech industries, primarily machine-building (Ishchuk et al., 2023), the Russian armed aggression that began in 2014, a slow reorientation to new sales markets, weak statesmanship when concluding international economic agreements (WTO, FTA with the EU), and the lack of an effective strategy for the innovative economic development of the country.

Along with the decrease in the share of innovative products in the studied period, there was also a decrease in industrial employment in Ukraine from 19.69% in 2005 to 14.85% in 2020 (see Figure 1). The share of those employed in Ukraine was significantly lower than in Poland. Thus, in 2018, employment in the Ukrainian industry was 15.11% compared to 27.39% in Poland. Let us emphasise that there is also a trend of decreasing employment in Poland. However, in 2008–2018, in the Ukrainian industry, the value of this indicator decreased by 3.35 pp, while in Poland, by only 1.91 pp (Eurostat, 2023).

The relatively low and declining employment in industry in Ukraine may be due to the structural transformation of the national economy towards agrarianisation, as well as the lack of effective strategies for the country's industrial development. In addition, the decrease in employment in Ukrainian industry may be associated with a decrease in innovative industrial products. The substantiation of this thesis and, at the same time, of the hypothesis (H1) that innovations affect employment is found in the graphical and analytical proof of a very high, direct correlation between employment and the share of innovative products in Ukrainian industry (Figure 2). The correlation coefficient

Figure 2. Correlation and the share of innovative products in industrial sales and the share of industrial employment in Ukraine, calculated for 2005–2020

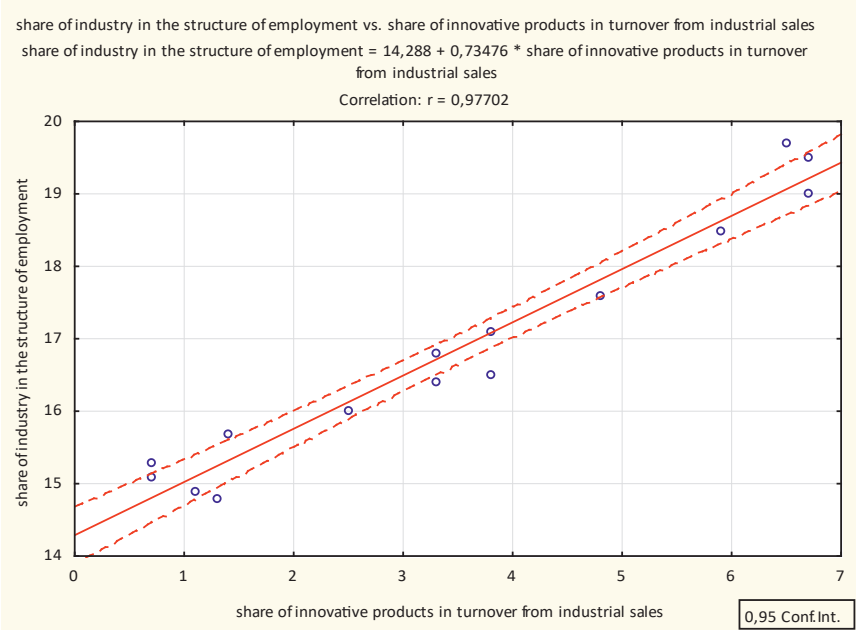

Source: authors' calculations based on SSSU data (2023)

between these indicators is 0.98 (Table 1). It is almost a deterministic (functional) connection. Note that in Poland, the value of this indicator was 0.78 (Ishchuk et al., 2021). The coefficient of determination (R2) proves that the share of industry in employment in Ukraine is 96%, explained by the share of innovative products in sales. In comparison, in Poland, it is 57% (Ishchuk et al., 2021).

Table 1. Statistical characteristics of the linear one-factor regression equation showing the influence of the share of innovative products from sales on the share of industrial employment in Ukraine calculated for 2005–2020

Regression Summary for the Dependent Variable: share of industry in employment in the economy (Spreadsheet1 (Recovered)) R= 0.98164706 R^2=0.96363096 Adjusted R^2= 0.96083334 F(1.13)=344.45 p						
	b*	Std.Err. – of b*	b	Std.Err. – of b	t(13)	p-value
Intercept			14.15935	0.168005	84.27934	0.000000
share of innovative products in turnover from industrial sales	0.981647	0.052893	0.75971	0.040934	18.55928	0.000000

Source: authors' calculations based on SSSU data (2023)

According to the data in Table 1, the influence of the share of innovative products on the share of industrial employment in Ukraine is reflected in the regression equation:

$$Y = 0.75971x + 14.1593 \quad (1)$$

where:
Y – share of the manufacturing industry in employment in Ukraine,
x – share of innovative products in industrial sales.

According to its statistical characteristics, the regression equation (f1) has a very high significance level. In particular, the correlation coefficient (R) is 0.98, and the coefficient of determination (R2) is 0.96. The results of the interpretation of this equation showed an accuracy level of 99%. Thus, with an increase in the share of innovative products from sales by one pp, the share of industry in employment in Ukraine will increase by 0.76 pp. In Poland, the value of a similar indicator was 0.27 pp (Ishchuk et al., 2021).

The impact of changes in innovation rates on changes in earnings in industry

The trends of the values of the share of innovation in industrial sales and the index of real earnings of full-time employees in Ukrainian industry during 2006–2020 were approximately identical (Figure 3). Thus, the most significant decrease in the actual earnings of full-time workers occurred during the global financial crisis (2008–2009), the beginning of the Russian-Ukrainian war (2014–2017) and the spread of the COVID-19 pandemic (2020). In the first of the two periods, there was a significant devaluation of the Ukrainian hryvnia (UAH) and, as a result, a sharp drop in the real earnings of full-time industrial workers. The high devaluation of the national currency indirectly affected a decrease in the technological efficiency of Ukrainian industry and the decrease in raw material exports. As a result, these and other interconnected social and economic factors at national and global levels caused a fall in innovation. In 2020, the decline in innovation

Figure 3. The index of the share of innovations in industrial sales and the index of the actual earnings of a full-time employee in Ukrainian industry

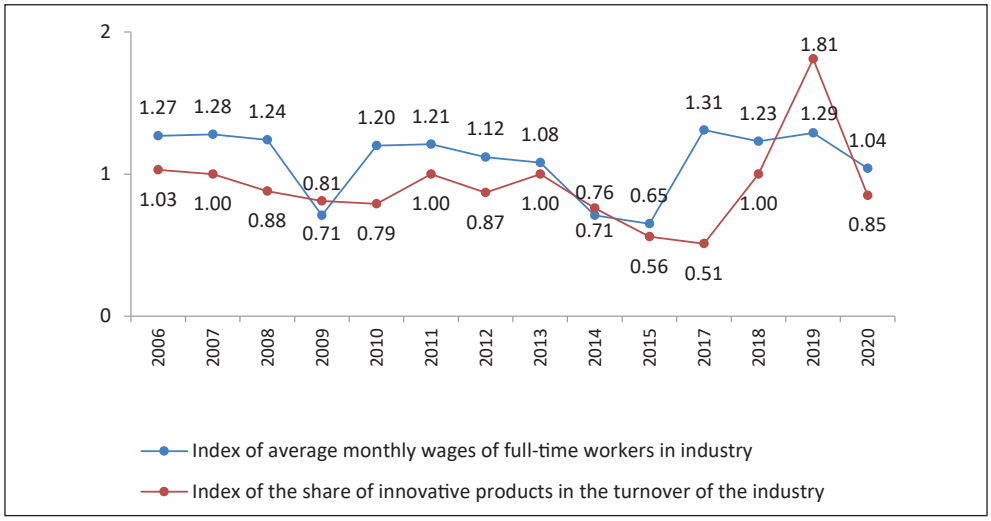

Source: authors' calculations

and earnings was directly influenced by disruption, suspension of the functioning of global value chains, and a decrease in business activity.

According to the results of the correlation-regression analysis, there is an average direct correlation between the index of the share of product innovation in sales and the index of the average monthly earnings of full-time workers. It is confirmed by the correlation coefficient value (R=0.42) (Table 2).

Table 2. Statistical characteristics of the linear regression equation of the influence of the share of innovative products in industrial sales on the average monthly earnings of full-time workers in Ukraine

Regression Summary for the Dependent Variable: Y (Spreadsheet8) R= 0.41811969 R2=0.17482408 Adjusted R2= 0.10605942 F(1.12)=2.5424 p						
	b*	Std.Err. – of b*	b	Std.Err. – of b	t(12)	p-value
Intercept			0.799816	0.194677	4.108419	0.001450
x	0.418120	0.262230	0.321661	0.201735	1.594476	0.136814

Source: authors' calculations based on SSSU data (2023)

The assessment of the impact of changes in innovation rates on changes to the average monthly earnings of a full-time employee is reflected by the regression equation:

$$I_m = 0.799816 + 0.321661\ I_{inn} \quad (2)$$

where:

I_m – the index of the average monthly earning of a full-time industrial worker in Ukraine (earnings),

I_{inn} – the index of the share of innovative products in industrial sales in Ukraine (innovations).

The statistical characteristics of the regression equation are significant. The interpretation of the regression equation (f2) allows us to state that with the growth of the share of innovative products in industrial sales by one pp, there will be an increase in the average monthly earnings of a full-time industrial worker by 0.32 pp. Thus, the correlation-regression analysis results justify a direct correlation between innovation and the average earnings of an employee in the Ukrainian industry.

At the same time, it should be noted that according to the values of the coefficient of determination (R2) (see Table 2) in the regression equation (f2), the change in the index of the average monthly earnings of a full-time employee is explained by the change in the share of innovative products in industrial sales by only 17.5% (against 53% in Poland) (Ishchuk et al., 2021). The remaining 82.5% depends on other factors.

The relatively smaller influence of the share of innovative products in industrial sales on the average monthly earnings of a full-time employee can be explained by the fact that in Ukraine, the level of earnings is influenced by many factors, including non-economic and political ones, in particular, tariffs, the established level of minimum and average earnings, competition in the labour market, and strategic priorities of state and industrial enterprises. It is also essential to consider that the share of innovative products, compared to Poland, is very low (Ishchuk et al., 2021), so its immediate (year-by-year) impact on financial results and, thus, earnings is comparatively lower. Accordingly, it was assumed that the impact of an increase in innovation on earnings in industry might be reflected, however, with an inevitable delay (or time lag), that is, not immediately but after a year or two. It is caused by the length of operating cycles, the motivational policy of employers, the inertia of economic processes, and other factors already mentioned.

Given the delayed effect of innovation in Ukraine, a correlation-regression analysis was conducted to obtain more accurate research results, considering time lags. It made it possible to establish that there are time lags of one, two or three years between the index of the share of innovative products and the index of average monthly earnings. In particular, the statistical characteristics and interpretation of the distribution-lag model, according to Almon's method, with a lag of three years, showed that with the growth of the share of innovative products by one pp, the index of the average monthly earnings of full-time employees will increase by 1.19 pp over the next three years (0.577+0.031+0.024+0.557):

$$I_m = 0.577 + 0.031 I_{inn}^{t-1} + 0.024\, I_{inn}^{t-2} + 0.557\, I_{inn}^{t-3} \quad (3)$$

The coefficient of determination (R2 = 0.9521) shows that in the model (f3) change in the average monthly earnings of a full-time employee is explained by change in the share of innovative products. Statistical characteristics given in Table 3 confirm the significance of the model (f3).

Further research made it possible to state that hypothesis (H2) that change in innovation has a high direct impact on change in earnings applies not only to the industrial sector of Ukraine in general, but to manufacturing industry in particular. Thus, based on the input data, a distribution-lag model (Figure 4) was created, which proved the presence of one, two or three years between change in the share of innovative products and change in the average monthly earnings of a full-time employee.

Table 3. Statistical characteristics of the lag regression equation showing the influence of the share of innovative products industrial sales on the average monthly earnings of a full-time employee of Ukrainian industry

Almon Polyn. Distr.Lags; Regression Coefficients (Spreadsheet247) Indep: VAR2 Dep: VAR1 Lag: 3 Polyn. order: 2 R = .9758 R^2 = .9521 N: 11				
	Regressn – Coeff.	Standard – Error	t(7)	p-value
0	0.577478654955	0.198577655083	2.908074701127	0.022722811091
1	0.031394558738	0.164133047661	0.191275061208	0.853739839682
2	0.024470357011	0.150236765461	0.162878619864	0.875216408536
3	0.556706049776	0.245859478478	2.264326163966	0.057960408748

Source: authors' calculations based on SSSU data (2023)

Figure 4. The index of the share of innovative products in industrial sales and the index of the real earnings of a full-time employee

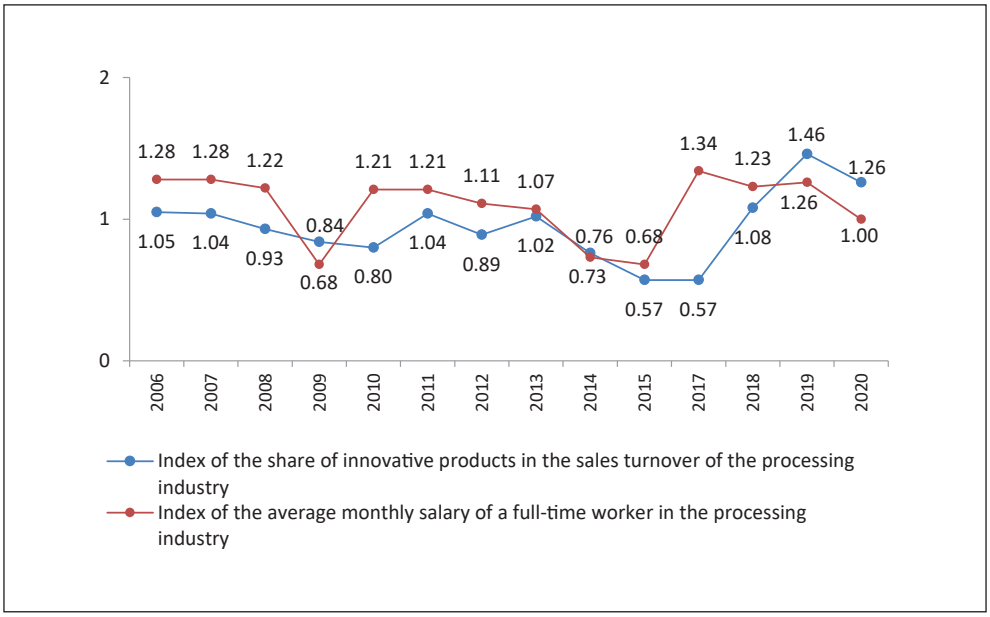

Source: authors' calculations based on SSSU data (2023)

$$I_m = 0.916 - 0.29I_{inn}^{t-1} - 0.0317I_{inn}^{t-2} + 0.835I_{inn}^{t-3} \quad (4)$$

According to the values of the regression coefficients of the model, it can be stated that with the growth of the share of innovative products in industrial sales by one pp, the average monthly earnings of full-time employees in Ukrainian manufacturing industry will increase by 1.14 pp for three years (0.916+0.290+0.317+0.837).

The coefficient of determination (R2 = 0.9674) (Table 4) confirms the statistical significance of the model and that the change in the share of innovative products in industrial sales explains the change in average monthly earnings.

Table 4. Statistical characteristics of the lag regression equation show the influence of innovative product share in industrial sales on the average monthly earnings of a full-time employee

Almon Polyn. Distr.Lags; Regression Coefficients (Spreadsheet21) Indep: Index of the share of innovative products on industrial sales Dep: Index of the average monthly earning of a full-time worker Lag: 3 Polyn. order: 2 R= .9836 R2 = .9674 N: 11				
	Regressn – Coeff.	Standard – Error	t(7)	p-value
0	0.912080419813	0.231425306042	3.94114384210	0.005595133802
1	–0.287894560594	0.195315198306	–1.47399978645	0.183975867000
2	–0.313866579722	0.194089708495	–1.61712118667	0.149885433816
3	0.834164362428	0.245056693567	3.40396481437	0.011380894377

Source: authors' calculations based on SSSU data (2023)

Optimization of manufacturing industry in Ukraine according to the criterion of increasing product innovativeness

As the author's previous studies proved, in Ukraine, as well as in Poland, one of the important reasons for the relatively low innovativeness of industrial products is its irrational structure. This made it necessary to optimise the structure of innovative products in Ukraine's manufacturing industry, following the example of Poland (Ishchuk et al., 2021). For this, the deterministic model (f5) was applied:

$$\frac{I_m}{P_m} = \frac{I_m\left(\frac{I_m}{I_m}\right)\left(\frac{I_{m_1}}{I_m} + \frac{I_{m_2}}{I_m} + \ldots + \frac{I_{m_{22}}}{I_m}\right)}{P_m\left(\frac{P_m}{P_m}\right)\left(\frac{P_{m_1}}{P_m} + \frac{P_{m_2}}{P_m} + \ldots + \frac{P_{m_{23}}}{P_m}\right)} \rightarrow \text{opt}, \tag{5}$$

I_m – innovative products in the manufacturing industry,

$I_{m_1}, I_{m_2}, I_{m_{23}}$ – innovative products from the 22 manufacturing industry sectors,

P_m – manufacturing industry products sold,

$P_{m_1}, P_{m_2}, P_{m_{23}}$ – products sold from the 22 manufacturing industry sectors.

The target functionality of the model was to achieve such a level of product innovation that the average monthly earnings of a full-time employee in Ukraine would approach the figure in Poland. Using the interpretation of the model (f4), it was found that in order for the average monthly earning of an average worker to reach the level of Poland, i.e. to increase by 3.2 times (from USD 426.3 to USD 1346.2), the innovativeness rate of products of the Ukrainian manufacturing should be 23.7%. Therefore, this indicator was the target function for optimising innovative products in Ukrainian manufacturing. The results of such optimisation are given in Table 5.

It follows from the optimisation results that in order to increase the innovativeness of products from manufacturing in Ukraine to 23.7% and, thus, to reach the level at which the average monthly earnings of a full-time employee will equal the indicator in Poland (increase by 3.2 times), significant structural changes must take place. First, it is about

Table 5. Results of optimisation of the technological level of both innovative and existing industrial products in Ukrainian manufacturing industry according to the innovativeness criterion

Production	Actual data (2020)			Optimised data			Deviation (+/–)		
	The structure of the implementation innovative products,%	The structure of sold industrial products,%	The share of innovative products in the volume of sold industrial products, %	The structure of the implementation innovative products, %	The structure of sold industrial products, %	The share of innovative products in the amount of existing industrial products, %	The structure of the implementation innovative products,%	The structure of sold industrial products, %	The share of innovative products in the volume of sales of industrial products, %
Manufacturing	100.0	100.0	2.4	100.0	100.0	23.7	x	x	21.3
Manufacture of food products	15.2	32.5	1.1	7.4	20.1	8.7	–7.9	–12.4	7.6
Manufacture of beverages	2.6	3.9	1.6	2.9	2.9	24.1	0.3	–1.0	22.5
Manufacture of textiles	0.4	0.6	1.4	1.0	0.9	25.2	0.6	0.3	23.8
Manufacture of wearing apparel	0.4	0.7	1.3	0.7	0.7	24.0	0.3	0.0	22.7
Manufacture of leather and related products	0.0	0.3	0.2	0.3	0.3	22.8	0.3	0.0	22.6
Wood manufacturing and manufacture of wood and cork products, except furniture; production of products from straw and plant materials for weaving	1.3	2.2	1.4	2.5	3.1	18.7	1.1	1.0	17.3
Manufacture of paper and paper products	0.6	2.1	0.7	1.0	0.8	29.7	0.3	–1.4	29.0

Printing and reproduction of recorded media	0.2	0.6	0.6	0.7	0.9	19.5	0.5	0.2	18.9
Manufacture of chemicals and chemical products	2.6	4.2	1.5	4.6	7.8	14.0	2.0	3.6	12.6
Manufacture of pharmaceutical products	3.7	2.4	3.6	5.3	3.9	32.2	1.6	1.5	28.6
Manufacture of rubber and plastic products	1.5	3.1	1.2	2.6	3.1	19.7	1.1	0.0	18.6
Manufacture of other non-metallic mineral products	3.5	6.2	1.3	4.5	6.0	18.0	1.0	–0.2	16.6
Manufacture of basic metals	35.6	22.0	3.8	18.6	12.8	34.5	–16.9	–9.2	30.7
Manufacture of metal products	2.3	2.9	1.8	3.7	3.4	26.0	1.4	0.5	24.1
Manufacture of computer. electronic and optical products	3.7	0.9	9.3	4.9	4.0	28.8	1.2	3.1	19.5
Manufacture of electrical equipment	6.2	2.2	6.8	8.3	5.6	35.0	2.0	3.4	28.2
Manufacture of machinery and equipment	9.6	4.2	5.4	10.6	8.6	29.2	1.0	4.4	23.8
Manufacture of motor vehicles, trailers and semi-trailers	3.8	1.8	5.1	9.6	4.6	49.7	5.8	2.8	44.6
Manufacture of other transport equipment	5.2	2.7	4.5	8.4	6.9	28.7	3.2	4.2	24.2
Manufacture of furniture	0.8	1.5	1.3	1.2	2.7	10.4	0.4	1.2	9.1
Other manufacturing	0.4	0.4	2.4	0.7	0.6	28.8	0.3	0.2	26.4
Repair and installation of machinery and equipment	0.3	2.6	0.3	0.6	0.4	35.2	0.3	–2.2	34.9

Source: authors' calculations

increasing the share of high and medium high-tech industries (engineering, chemical and pharmaceutical) in terms of innovative and existing products. At the same time, the innovativeness of the products of each manufacturing industry sector of Ukraine must increase significantly. These processes (structural transformation and increasing the innovativeness level) are interrelated and are based on strengthening intersectoral ties in the economy.

Conclusions

As a result of the research, the following analytical and fundamental conclusions can be drawn.

The level of both innovation and employment in Ukrainian industry has significantly decreased. This trend was provoked by global crisis processes and internal economic and non-economic (primarily socio-political) factors. In addition, real earnings and innovations in industry and manufacturing in Ukraine have been changing rapidly, too.

The results of the statistical and correlation-regression analysis confirmed two under debate hypotheses: 1) an increase in the level of product innovation contributes to an increase in employment in industry; 2) an increase in the share of innovative products in the total volume sold contributes to an increase in earnings in industry. Thus, the impact of product innovation (the share of innovative products in the volume of industrial products sold) on employment and earnings in the industrial sector of the economy has been revealed.

It has been empirically proven that there is a high direct relationship between the innovativeness of products and the share of industrial employment in the economy. A regression model has been created with the help of which it is possible to determine how employment in Ukrainian industry will change when innovations increase by one pp. Using Almon's method, a distributional-lag model (with a three-year lag) was constructed, which reflects the high direct dependence of the average monthly earnings of a full-time industrial worker on growth in product innovation.

A deterministic economic-mathematical model of optimising the technological level of both existing industrial products and innovative ones in each manufacturing industry sector has been developed according to the criterion of increasing innovativeness. The modelling results form a scientific basis for strategic planning, as they allow the choice of a target optimisation (level of product innovation) at which earnings in the manufacturing industry will reach a desired value.

The fundamental and applied results can serve as scientific-methodological and analytical bases for planning and forecasting economic processes in industry, as well as a theoretical basis for conducting new research. Prospects for further research can be seen in modelling the impact of innovations on other economic indicators, particularly those of profitability and business activity.

References

Cirera, X., Martins-Neto, A. (2023). Do innovative firms pay higher wages? *Micro-level evidence from Brazil. Research Policy*, *52*, 104645. doi: https://doi.org/10.1016/j.respol.2022.104645

Crespi, G., Tacsir, E. (2011). *Effects of innovation on employment in Latin America*, 1–11. doi: https://doi.org/10.1109/ACSIP.2011.6064465

Croci Angelini, E., Farina, F., Pianta, M. (2009). Innovation and wage polarisation in Europe. *International Review of Applied Economics*, *23*, 309–325. doi: https://doi.org/10.1080/02692170902811736

Eurostat. (2023). Retrieved from. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/ (accessed: 3.07.2023).

Evangelista, R., Savona, M. (2002). The Impact of Innovation on Employment in Services: Evidence from Italy. *International Review of Applied Economics*, *16*, 309–318. doi: https://doi.org/10.1080/02692170210136136

Gao, Z., Wang, Z., Zhou, M. (2023). Is China's Urbanization Inclusive? Comparative Research Based on Machine Learning Algorithms. *Sustainability*, *15*(4), 3490.

Ishchuk, S., Sozanskyy, L., Kniaziev, S. (2023). Problematic issues of localization-based development of mechanical engineeringin Ukraine. *Science and innovation*, *19*(1), 20–35. doi: https://doi.org/10.15407/scine19.01.020

Ishchuk, S., Sozanskyy, L., Pukała, R. (2021). Optimisation of structural parameters of the industry by the criterion of product innovation. *Engineering Management in Production and Services*, *13*(3), 7–24. doi: https://doi.org/10.2478/emj-2021-0018

Ishchuk, S., Sozanskyy, L. (2022). National Mechanical Engineering in Conditions of Economic Globalization. *Management and Production Engineering Review*, *13*(4), 107–125. doi: https://doi.org/10.24425/mper.2022.142399

Meriküll, J. (2010). The Impact of Innovation on Employment. *Eastern European Economics*, *48*(2), 25–38. doi: https://doi.org/10.2753/EEE0012-8775480202

Palekhova, V., Kramarenko, O. (2020). The impact of technological innovations on employment in the financial sector. *Technology audit and production reserves*, *6*, 45–49. doi: https://doi.org/10.15587/2706–5448.2020.220290

State Statistics Service of Ukraine. (2023). Retrieved from: https://ukrstat.gov.ua/ (accessed: 3.07.2023).

Su, C.-W., Yuan, X., Umar, M., Lobonţ, O.-R. (2022). Does technological innovation bring destruction or creation to the labor market? *Technology in Society*, *68*(C). doi: https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2022.101905

Svitlana Ishchuk, DSc in Economics, Professor, Head of the Department of Problems of the Real Sector of the Economy of Regions, SI "Institute of Regional Research n.a. M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine." Scientific interests: functional problems of the real sector of the economy of Ukraine and its regions, efficiency issues of investment processes and foreign economic activity, all aspects of production, financial and operational management at macro, meso and micro levels. Published over 300 scientific works, including 20 monographs and more than 200 articles.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3698-9039

Address:

Institute of Regional Research named after M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine
Department of Problems of the Real Sector of the Regional Economy
Kozelnitska str., 4
79026, Lviv, Ukraine

e-mail: iso.ird@ukr.net

Lyubomyr Sozanskyy, PhD in Economics, Senior Researcher of the Department of Problems of the Real Sector of the Economy of Regions, SI "Institute of Regional Research n.a. M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine." Scientific interests: problems of functioning of the real sector of the economy, issues of inter-branch and inter-regional imbalances, and economic and mathematical modelling of financial and economic processes at the macro, meso and micro levels. Published over 150 scientific works, including eight monographs and more than 100 articles.

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7854-3310

Address:

Institute of Regional Research named after M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine
Department of problems of the real sector of the regional economy
Kozelnitska str., 4
79026, Lviv, Ukraine

e-mail: ls.ird2@ukr.net

Wiesława Caputa, PhD, Professor, employed at the WSB Merito University in Poznań as a professor. Her research interests focus on the process of creation and valuation of customer capital. She is the author or co-author of over 170 publications funded by the National Science Centre, including two monographs.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0955-9308

Address:

WSB Merito University in Poznań
St. Powstańców Wielkopolskich 5
61-895, Poznań, Poland

e-mail: wieslawa.caputa@chorzow.wsb.pl

Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego
Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society

37(4) • 2023

ISSN 2080–1653
DOI 10.24917/20801653.374.3

Igor Britchenko
University of the National Education Commission, Krakow, Poland

Innovative approaches to business management in conditions of economic instability

Abstract: The article is devoted to studying innovative approaches to enterprise management in conditions of economic instability. The main goal of the research was to identify and analyse the impact of innovative strategies and management methods on the development of enterprises' innovative potential during economic crises. To achieve this goal, special and general academic research methods were used, in particular 'synthesis' and 'generalisation', which were used to evaluate the effectiveness of the implementation of innovative approaches in the activities of enterprises in the conditions of unpredictable changes in the business environment. As a result of the study, it was found that, in conditions of economic instability, innovations in enterprise management should focus on strengthening innovative potential and production and on the technical improvement of business processes for which the formation of innovative strategies is necessary. It has been found that enterprises that actively implement innovative management methods in their activities have more chances to ensure their sustainability in challenging business conditions and, with this transformation of management practices, create conditions for dynamic growth and development of their innovative potential. As a result of the study, it has been established that using innovative approaches contributes to improving the efficiency of enterprise resource management, improves interaction with counterparties, and stimulates the further implementation of innovative solutions in production. Based on the research, the understanding and principles of forming innovative management strategies for enterprises in conditions of economic instability have been improved. In addition, a set of recommendations has been formed for enterprises and organisations regarding strengthening the management system based on innovative solutions to ensure the stability and dynamic development of business processes in crisis trends.

Keywords: economic instability; enterprise competitiveness; enterprise management; innovative approaches; innovative management strategies

Received: 24 November 2023
Accepted: 13 December 2023

Suggested citation
Britchenko, I. (2023). Innovative approaches to business management in conditions of economic instability. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego* [*Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*], *37*(4), 41–49. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.374.3

Introduction

In modern conditions characterised by a significant increase in economic instability, economic entities need to implement innovative management strategies to ensure their own stability and market competitiveness. Therefore, innovative approaches to management in conditions of dynamic and unpredictable changes in the business environment are of great importance, especially given the sharp changes in global markets and economic trends today.

Therefore, introducing innovative strategies into the management process of the enterprise as an effective tool for responding to economic changes becomes an objective necessity. In particular, studies of the impact of an innovative approach to strategic management, technological development and management organisation on the company's compliance with the requirements of the modern business environment are becoming essential. All this requires forming management strategies for implementing innovative approaches in various business sectors and identifying critical aspects that allow adaptation to changes and ensure high competitiveness. Particular attention should be paid to modern management technologies, risk management strategies and the approach to personnel management. At the same time, the problem of forming a mechanism for managing innovation potential to ensure its influence on enterprises' innovative development in conditions of economic instability needs to be solved. Solving this problem requires defining new principles for managing the innovative potential of an enterprise.

Accordingly, it can be concluded that innovative approaches to management are currently a critical factor in the sustainable development of enterprises in times of economic instability, which requires a study of approaches to ensure their successful development and maintain a stable position on the market in the long term.

Literature review

Innovations in enterprise management are a critical factor in ensuring sustainability and success in today's conditions of economic instability. Therefore, it is possible to note a relatively wide range of specialised academic research focused on the study of innovative approaches and their influence on the management activities of enterprises.

First, it is necessary to note the classical approach to forming the theoretical foundations of innovation management. In this aspect, it is worth noting the works of outstanding academics, such as Drucker (2012), Porter (1991) and others, who define the importance of a strategic approach to management and consider innovation as a critical element of the strategic success of an enterprise. In particular, Drucker (2012) emphasises that "innovations are the only specific function of the enterprise," and they must be integrated into its management culture and strategy.

Contemporary research in the technological development of enterprises mainly focuses on using modern digital and information technologies. In particular, in the works of Dziamulych et al. (2021) and Shmatkovska et al. (2022), it is determined that the integration of digital tools into the management process allows enterprises to respond more quickly to changes in the business environment and ensures their competitiveness. At the same time, they get the opportunity to form reliable business models, which can be used to neutralise the impact of destabilising economic factors.

Also, in the context of economic instability, it is relevant to study the possibilities of applying risk management in management and functional adaptation of enterprises to changes in the business environment. At the same time, it is worth noting the work of Jean-Jules and Vicente (2021), which reveals the importance of timely identification and management of risks in forming strategic plans for developing enterprises and allows them to adapt to economic fluctuations effectively.

It should also be noted that an essential aspect of modern innovation management is the flexibility of an enterprise's organisational structures. These aspects are sufficiently widely disclosed in Pawlowski's (2016) studies, which identified the objective need for forming flexible and adaptive management systems, with the help of which enterprises can effectively respond to changes in the external environment.

In general, modern academic developments determine the importance of innovative enterprise management approaches in economic instability. However, there is also a need to research the principles of forming management strategies aimed at increasing enterprises' competitiveness in dynamic market changes.

In conducting our research, a complex of systematic methods was used, including abstract-logical, monographic, induction and deduction, analytical and calculation methods, and economic-mathematical. To achieve the goal, special and general academic methods were used, in particular synthesis and generalisation, with the help of which the effectiveness of such innovative approaches was evaluated.

In order to ensure a sufficient level of visualisation, a graphic method, constructing graphs, diagrams, and schematic displays of information, were used to present the results. A high level of visualisation provides an opportunity to improve their perception and can attract the attention of academics who are also interested in these issues.

Results and discussion

Constant dynamic changes and fluctuations in the modern market environment are characterised by unpredictability and riskiness, and these require from enterprises systematic management planning and forecasting of the results of its activities. To achieve this goal, the key and only possible approach, under conditions of constant instability in the economic sphere, is the application of strategic management as a system that involves the analysis and determination of development trends, not only based on past data and aimed at forming plans for the future but also analysing trends in accurate lifetimes. In this respect, special attention should be paid to determining the strategic target orientations of the business entity based on forecasting the demand for products by its strategic development plans and changes in the external environment.

At the same time, the instability of the market creates a need for the management apparatus of enterprises to consider not only possible losses but also potential opportunities for ensuring the growth of competitiveness of the enterprise in the long term. Since dynamic changes in the business environment affect all its subjects, enterprises have a strong chance to start forming competitive advantages on bases that are fundamentally different from traditional approaches. At the same time, the process of creating competitive advantages must be started as early as possible because the earlier this process begins, the better the company's competitive position. This process is relevant for those organisations facing complex strategic tasks or opening up new opportunities to ensure competitiveness, which require innovative methods to consistently improve

existing production organisation systems, technologies, personnel management and business models.

The need to form specific approaches to the management of enterprises in conditions of instability of the business environment is usually determined by the need to increase management efficiency and the manifestation of visualisations. Accordingly, the basis of the formation of innovative approaches to enterprise management is the system of anti-crisis management of economic activity. At the same time, anti-crisis management is decisively based on traditional approaches to optimising elements of economic activity. It can be displayed using a matrix of anti-crisis measures (Table 1).

Table 1. Matrix anti-crisis measures of an enterprise

Cost reduction Reduction of labour costs Reduction of costs for raw materials and materials Reduction of production costs	**Attraction of additional financing** Sale and lease of surplus assets Sales optimisation Acceleration of turnover of receivables
Restructuring of accounts payable Debt settlement Debt coverage at the expense of a share of capital Re-registration of payables into claims secured by collateral Payment of debt by bank drafts Conversion of debt into securities	

Source: systematised by the author based on Tarasova (2015)

As can be seen, classic anti-crisis management combines cost reduction and optimisation of financial obligations with productivity stimulation. However, this approach is practical only under the relative stability of the internal or external conditions of the business entity's functioning. At the same time, it is worth noting that anti-crisis management of conditions of economic instability is significantly complicated due to unpredictable fluctuations in market conditions, volatility of exchange rates, unforeseeable fluctuations in demand for goods and services, as well as due to an increase in the cost of resources.

In addition, economic instability generates problems related to decreased liquidity, restrictions on access to financial resources, and increased costs, which can become a severe challenge to ensuring their effective functioning. In addition, as practice shows, dynamic, unpredictable changes in the market are often associated with the uncertainty of the legal environment and political turbulence, which threaten changes in the tax base and state regulatory principles and complicate management effectiveness. In addition, instability often creates problems related to a mistaken strategy of adaptation to changes and an insufficient response of the enterprise to new risks and threats. In general, modern enterprises must be in a state of constant readiness to rebuild and reform their business processes. At the same time, conditions of instability may require the management of enterprises to apply innovative solutions to current problems. Still, the scarcity of resources and high uncertainty usually become a significant obstacle to their successful implementation.

At the same time, it is worth determining the characteristics of the dynamism of the economic environment, in particular those points that characterise it as unstable and

which threaten unpredictable change. Of course, in conditions of significant transformations and cyclical crises, there are peak moments of changes in the market that affect the entire system. However, the current market situation is usually insufficiently predictable or unstable, even under normal conditions. In addition, extraordinary shock events associated, for example, with the COVID-19 pandemic and Russian aggression against Ukraine and the civilised world, strongly influence the economic processes.

In general, the dynamics of economic processes are visible through stock market indices, which reflect the state of economic activity. On the other hand, they reflect the stability or instability of the financial market by tracking the price fluctuations of stocks and other financial instruments. At the same time, a stable market is characterised by moderate and smooth changes in indices, while significant price fluctuations represent an unstable market.

In the context of predictability, a growth in stock indices may indicate an increase in the confidence and optimism of investors, indicating a stable economic climate. Conversely, a sharp decline indicates uncertainty or negative economic trends. In this aspect, the dynamics of indices are essential since their increase over a long period may indicate stable economic growth and high investor interest. Instead, constantly recurring fluctuations or a sharp decline can be signs of instability, a possible increased risk, and an unstable market state. Therefore, analysing the dynamics of indices allows investors and economists to assess the general stability or instability of the market and respond in time to possible economic change. Therefore, by evaluating changes in the leading European indices, it is possible to determine the financial system's stability level in the European market (Figure 1).

Figure 1. Changes to European stock indices from November 2022 to November 2023

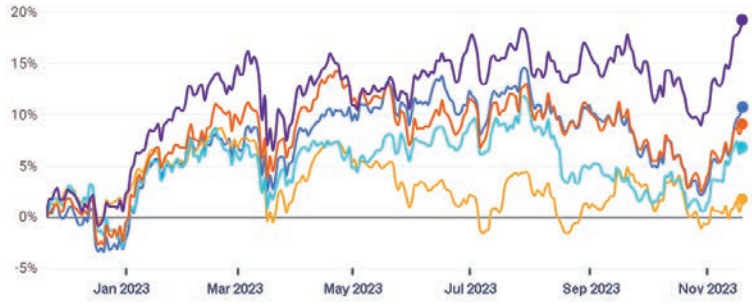

DAX	15 919,16	+1 539,23	↑10,70%
FTSE 100	7 504,25	+127,40	↑1,73%
AEX	758,59	+48,21	↑6,79%
CAC 40	7 233,91	+599,46	↑9,04%
IBEX 35	9 761,40	+1 573,00	↑19,21%

Source: Stock Indices (2023)

As can be seen when comparing the dynamics of economic activity using the leading stock indices of Germany (DAX), the UK (FTSE 100), France (CAC 40), Spain (IBEX 35) and the Netherlands (AEX) for the calendar year (November 2022 to November 2023), the overall fluctuation in this period exceeded the indicator by 20 percentage points. At the same time, indices fell twice by ten percentage points or more during the year. In addition, despite the general trend towards an increase in economic activity, European markets during this period needed to be more stable to form reliable forecasts of fluctuations in demand and long-term investment activity. The impact of inflationary trends on the world economy and the economic system of the European Union will also be considered (Figure 2).

Figure 2. Inflation rates in the world economy and the EU for 2017–2022, in %

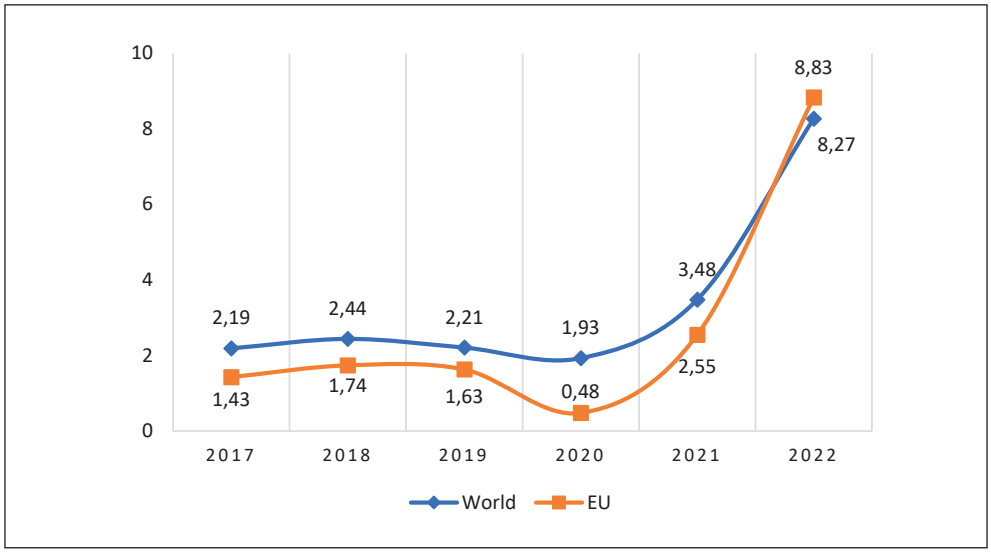

Source: World inflation rates (2023)

As can be seen, despite the relative stability of inflation rates during 2017–2020, both in the world in general and in the European Union in particular, economic systems entered an imbalance, first after the COVID-19 pandemic and then in 2022 from the beginning of the Russian military aggression against Ukraine and the increasing resistance of aggressive dictatorships against the civilised world. Since both events were sudden and unpredictable for the business environment, considering the possibility of such sudden changes in the future is necessary for strategic planning in enterprise development. The growth of the level of risk requires the development of plans for their avoidance or measures to prevent their impact on economic activity.

Accordingly, it can be concluded that traditional approaches to the management of enterprises in modern conditions of market instability are not very practical in connection with growth in the level of volatility. This requires management to apply new approaches based on innovative tools, including digital and information technologies.

In general, to achieve efficiency in the system of innovative management of enterprises, it is necessary to transfer a technological product into commercial production to ensure its productive use. At the same time, moving technological developments from

scientific units to potential consumers is usually carried out using the market mechanism – introducing technology to the market and its sale. It is this mechanism of strategic management in modern conditions that ensures the innovative development of the enterprise. Under such an approach, the company's management must forecast development based on past trends and thoroughly study the market (competitors, consumers) to anticipate changes and respond promptly. Therefore, strategic plans should be drawn up for a year with the necessary margin in time to make appropriate adjustments.

However, in conditions of rapid changes in the external environment, the advantages of strategic planning may well turn into disadvantages, provided they are applied linearly. Since changes in market conditions, as already noted, are often unpredictable, binding to planning cycles can interfere with managers and lead to negative consequences in the enterprise. The solution to this problem involves making management decisions in real-time, i.e. quickly and independently of the planning cycle. At the same time, traditional budgeting and long-term planning approaches should remain elements of the strategic management system but require implementing a mechanism for online adjustment.

Thus, the innovative development of an enterprise in contemporary conditions should be based on constant and systematic innovations aimed at increasing the efficiency of all aspects of its economic activity. The practical implementation of such development is carried out at the management level, which should provide for the necessary redistribution of resources following changes in the business environment conditions with the possibility of using available resource factors to create innovative products and form competitive advantages. Moreover, it is possible to carry out strategic tasks with the achievement of a strategic goal only based on using the creative potential of the enterprise by increasing the efficiency of enterprise management (Figure 3).

Figure 3. Mechanism of management of innovative potential and innovative development of the enterprise in conditions of economic instability

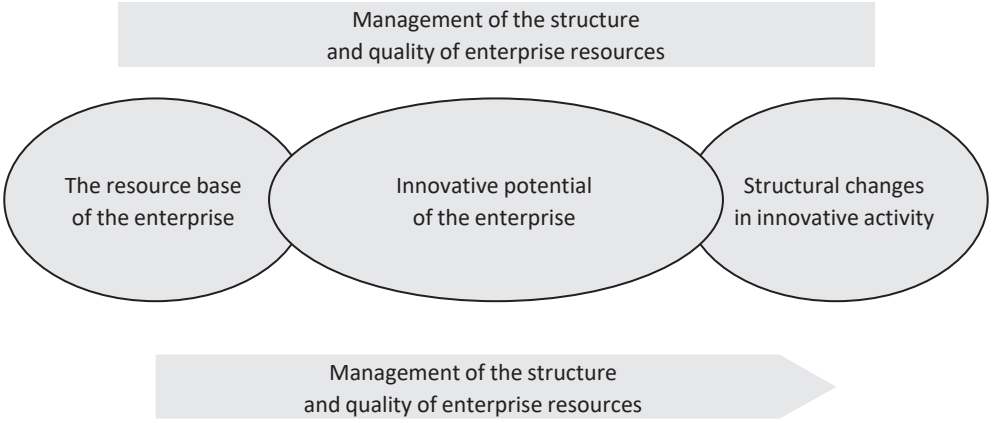

Source: developed by the author

Thus, the innovative management of enterprise activities assumes that innovative resources are integrated with creative potential into the management process. Further improvement of the management system leads to structural and qualitative changes

in improving and optimising the use of resources, achieving the innovative goal of the enterprise, and increasing its economic efficiency. All this is the basis for ensuring the creative development of enterprises.

CONCLUSIONS

Thus, it can be concluded that a high level of volatility in markets and economic instability in the economic activity of enterprises characterises modern conditions. This requires the application of innovative management strategies, which would be based on stimulating all functional divisions of the enterprise in its strategic management system. Simultaneously, central management efforts should be directed to constantly improving production and technological processes, which are of the most significant importance for achieving the strategic goal of the enterprise. This way, management ensures continuous functioning and innovative development in such conditions.

At the same time, achieving the company's strategic goal is facilitated by an innovative approach to implementing strategic tasks. A combination of strategic management and the creative potential of the enterprise is based on the functional relationship between strategic management and the innovative development of the enterprise.

The results of further research in this aspect, it is believed, should focus on the practical development of means of strategic management of the enterprise based on ensuring the need for its innovative development.

References

Drucker, P. (2012). *The frontiers of management*. London: Routledge.

Dziamulych, M., Stashchuk, O., Korobchuk, T., Mostovenko, N., Martyniuk, R., Strelkova, I., Grebeniuk, N. (2021). Banking innovations and their influence on the formation of digital banking. *AD ALTA: Journal of interdisciplinary research*, *11*(2). Special Issue XXI, 108–112.

Jean-Jules, J., Vicente, R. (2021). Rethinking the implementation of enterprise risk management (ERM) as a socio-technical challenge. *Journal of Risk Research*, *24*(2), 247–266. doi: https://doi.org/10.1080/13669877.2020.1750462

World inflation rates. (2023). Macrotrends. Retrieved from: https://www.macrotrends.net/ (accessed: November 19, 2023).

Pawlowski, E. (2016). Flexibility of organizational structure in a context of organizational innovations and modern concepts of enterprise Management. *2016 Portland International Conference on Management of Engineering and Technology (PICMET)*. Honolulu, HI, USA, 2331–2337. doi: https://doi/org/10.1109/PICMET.2016.7806833

Porter, M.E. (1991). Towards a dynamic theory of strategy. *Strategic Management Journal*, *12*(S2), 95–117. doi: https://doi.org/10.1002/smj.4250121008

Shmatkovska, T., Britchenko, I., Voitovych, S., Lošonczi, P., Lorvi, I., Kulyk, I., Begun, S. (2022). Modern information and communication technologies in the digital economy in the system of economic security of the enterprises. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, *12*(1), Special Issue XXVII, 153–156.

Stock Indices. (2023). Google Finance. Retrieved from: https://www.google.com/finance/ (accessed: November 19, 2023).

Tarasova, H.O. (2015). Management methods of terns of economic instability. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: International economic relations and the world economy*, *5*, 167–170.

Igor Britchenko, DSc, Professor, University of the National Education Commission, Krakow, Institute of Law, Economics and Administration. Born on June 30, 1970 in Donetsk (Ukraine). Nationality – Greek. Research interests: economics, finance, banks, marketing, management. In 1998, he defended his doctoral thesis on "Bank

marketing: organization of investment processes" at the Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. In 2005, he defended his habilitation thesis on "Creation and functioning of regional banking market science" at the University of Economics and Trade in Donetsk. In November 2023, he defended his habilitation thesis on "Economic security of the state" at the Higher School of Security and Economics in Plovdiv (Bulgaria). Professor Britchenko is the author of nearly 500 scientific works, including 22 monographs. Professor Britchenko confirmed his academic degree and title in Greece, Poland, Slovakia, Bulgaria, Croatia, Slovenia, Latvia, Estonia, Germany and England. Professor Britchenko participates in the work of editorial boards of scientific journals and EU programs and grants. Under the supervision of Professor Britchenko, ten students successfully defended their doctoral theses and 29 habilitation theses.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9196-8740

Address:

University of the National Education Commission, Krakow
Institute of Law, Economics and Administration
St. Podchorążych 2
30-084 Kraków, Poland

e-mail: igor.britchenko@up.krakow.pl

Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego
Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society

37(4) • 2023

ISSN 2080–1653
DOI 10.24917/20801653.374.4

Agnieszka Brzosko-Sermak
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej, Kraków, Polska / University of the National Education Commission, Krakow, Poland

Zarządzanie polskimi miastami – obecne wyzwania

Polish city management – current challenges

Streszczenie: Głównym celem artykułu jest przedstawienie obecnych uwarunkowań oraz efektów zarządzania polskimi miastami w najistotniejszych aspektach ich funkcjonowania w duchu doktryny neoliberalnej. Celem poznawczym jest prezentacja i określenie znaczenia głównych procesów, które stanowią wyzwania rozwojowe dla polskich miast, a także wyznaczają uwarunkowania ich dalszego rozwoju stymulowanego przez zarządzanie. W artykule zostały zaprezentowane hierarchiczny system dokumentów kształtujących politykę miejską w Polsce oraz instrumenty władz lokalnych służące zarządzaniu miastami. W części metodycznej wykorzystano analizy dedukcyjne, zgodnie z koncepcją podejścia systemowego. Jak pokazują wyniki badań, zarządzanie polskimi miastami musi stawić czoła m.in. degradacji tkanki miejskiej, chaotycznemu rozpraszaniu zabudowy, depopulacji, segregacji ekonomicznej i społecznej, brakowi świadomości kulturowej, poczuciu tożsamości i współodpowiedzialności mieszkańców, ubóstwu, stanowi środowiska i zatłoczeniu ulic. Działania władz lokalnych powinny być nakierowane na rozwiązywanie problemów wynikających z rozwoju miasta, jak również na stymulowanie ich przyszłego rozwoju.

Abstract: The article presents the current conditions and effects of managing Polish cities in the most critical aspects of their functioning. The study aims to present and determine the significance of the main processes that pose development challenges for Polish cities, being the factors of their further development stimulated by management. The article also presents a hierarchical system of documents shaping urban policy in Poland and instruments of local authorities for city management. In the methodic part, deductive analyses in accordance with the concept of the systemic approach were used. As the results of the analyses show, the management of Polish cities has to face the degradation of the urban fabric, chaotic dispersion of buildings, depopulation, economic and social segregation, a lack of cultural awareness, sense of identity and co-responsibility of residents, poverty, the state of the environment, street congestion and many other aspects. The activities of local authorities should be aimed at solving problems arising from the development of the city, as well as stimulating their future development.

Słowa kluczowe: doktryna neoliberalna; gentryfikacja; miasta Polski; rewitalizacja; zarządzanie miastem
Keywords: gentrification; neoliberal doctrine; Polish cities; revitalisation; urban management

Otrzymano: 3 grudnia 2023
Received: 3 December 2023
Zaakceptowano: 20 grudnia 2023
Accepted: 20 December 2023

Sugerowana cytacja / Suggested citation:
Brzosko-Sermak, A. (2023). Zarządzanie polskimi miastami – obecne wyzwania. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *37*(4), 50–64. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.374.4

Wprowadzenie

W Polsce, podobnie jak w wielu innych krajach Europy, koncepcja neoliberalizmu w zarządzaniu miastami stała się popularna wśród ekonomistów, gdy narodowe strategie rozwoju po II wojnie światowej nie przyniosły oczekiwanych wyników (Zawojska, 2006: 9). Mimo ogromnych funduszy pomocowych Polska miała wysokie zadłużenie publiczne przy jednoczesnym niewielkim wzroście gospodarczym. Przekształcenia społeczno-gospodarcze, jakie obserwujemy w naszym kraju od 1989 r., za sprawą gospodarki rynkowej, a zwłaszcza jej neoliberalnej formy, oddziaływały na procesy urbanizacji oraz przemiany struktury zarządzania miastami. Wyrazem tych przemian są istotne modyfikacje funkcji gospodarczych oraz struktury społecznej miast.

Na obecny sposób funkcjonowania miast Polski, ich struktury społeczne, funkcje, użytkowanie ziemi, układ urbanistyczny czy sposób zarządzania wpływa bardzo wiele czynników. Ich waga i natężenie zmieniają się w czasie, umożliwiając coraz to nowszym graczom wpływanie na kształt miasta. Jest to możliwe za sprawą doktryny neoliberalnej, która przez ekonomistów rozumiana jest jako liberalizm gospodarczy, dopuszczający m.in. silnie ograniczoną ingerencję państwa, zwiększoną konkurencję oraz specjalizację (Drelich-Skulska, Domiter, 2021). Z kolei w polityce doktryna ta odnosi się do przestrzegania praw jednostki, a zwłaszcza prawa własności (MacEwan, 1999).

Biorąc pod uwagę uwarunkowania historyczno-polityczne oraz społeczno-gospodarcze, samorządy lokalne miast Polski podejmują obecnie szereg inicjatyw mających na celu stworzenie podstaw do dalszego rozwoju, najczęściej przez tworzenie i realizację dokumentów o charakterze strategicznym. W działaniach tych chodzi o sprostanie licznym wyzwaniom rozwojowym, takim jak: negatywne procesy demograficzne (starzenie się społeczeństwa, depopulacja), poprawa jakości środowiska przyrodniczego, poprawa zdolności przyciągania wysoko wykfalifikowanych kadr, poprawa ładu przestrzennego, niekontrolowana suburbanizacja, słabe więzi społeczne, oczekiwania ludzi młodych, uciążliwości komunikacyjne, negatywne skutki globalizacji, nowe kultury i style życia, nowe źródła finansowania czy ograniczanie negatywnego wpływu ruchu turystycznego.

Istotną rolą samorządów lokalnych jest również stymulowanie rozwoju gospodarczego oraz wykorzystywanie profitów płynących z gospodarowania rynkiem nieruchomości. Miasta Polski w obecnych czasach stały się przede wszystkim obszarem zintensyfikowanej aktywności ekonomicznej. Według I. Sagan „nowe polityki miejskie, prezentowane w ostatnich dekadach pod hasłami miasta neoliberalnego, miasta postindustrialnego, miasta przedsiębiorczego czy też miasta kreatywnego (Baeten, 2012; Holgersen, 2015), na wzór prywatnych przedsiębiorstw mierzą wzrost i sukces miast w kategoriach monetarnych, nie jakościowych" (Sagan, 2016: 12).

Przedmiot badań, cele i metodyka pracy

Przedmiotem badań jest zarządzanie polskimi miastami w obecnych uwarunkowaniach natury społeczno-ekonomicznej, gdzie obserwuje się z jednej strony działania mające

na celu rozwiązywanie problemów, a z drugiej – próbę stymulowania i kierowania przyszłym rozwojem. Działania te są prowadzone na podstawie ram prawnych opracowań strategicznych i planistycznych miast oraz szeregu dokumentów nadrzędnych, nakreślających kierunek polityki miejskiej.

Głównym celem artykułu jest przedstawienie obecnych uwarunkowań oraz efektów zarządzania polskimi miastami w najistotniejszych aspektach ich funkcjonowania w duchu doktryny neoliberalnej. W Polsce miasta zamieszkane są przez ok. 60% ludności, a dodając do tego mieszkańców pozostałych terenów podlegających urbanizacji położonych w ich bliskim sąsiedztwie i pozostających z nimi w silnych związkach funkcjonalnych, można mówić o ok. 3/4 ludności kraju, którą bezpośrednio dotykają zmiany zachodzące w miastach. Miasta są obszarami koncentracji nauki, usług publicznych i biznesu oraz kreowania rozwoju gospodarczego. Ponadto są węzłami licznych sieci, zjawisk kulturowych i nośników cywilizacji. Są to również miejsca koncentracji wielu problemów społecznych, gospodarczych i przestrzennych (Karta Lipska, 2007). Właśnie z tego powodu wyważone i perspektywiczne zarządzanie miastami, prowadzone w sposób kompleksowy i zintegrowany, jest tak istotne.

Oprócz celu głównego artykuł koncentruje się na realizacji celu poznawczego. Jest nim prezentacja oraz określenie znaczenia głównych procesów, które są wyzwaniami rozwojowymi dla polskich miast, stanowiąc jednocześnie uwarunkowania ich dalszego rozwoju stymulowanego przez zarządzanie. Ta część pracy została przedstawiona w ujęciu historycznym. Istotne jest również przedstawienie konsekwencji wymienionych wyżej procesów oraz reakcji władz lokalnych na nie, czego wynikiem są obecne procesy modernizacji miast Polski zachodzące w nurcie neoliberalizmu. W artkule zaprezentowane zostały również hierarchiczny system dokumentów kształtujących politykę miejską w Polsce oraz instrumenty władz lokalnych służące zarządzaniu miastami.

Część metodyczna została zrealizowana z wykorzystaniem analiz dedukcyjnych, zgodnie z koncepcją podejścia systemowego. Kompleksowe i wieloaspektowe ujęcie problemów badawczych pozwoliło na wskazanie propozycji ich rozwiązań. Metoda ta, pomimo swoich specyficznych ograniczeń, została uznana za jako najbardziej odpowiednia do opisu i analizy zjawisk o takim zakresie i złożoności. W praktyce posłużono się także metodą krytycznej analizy dostępnej literatury (służącej przedstawieniu teoretycznych podstaw tej materii) oraz metodą analizy porównawczej (wykorzystywanej podczas porównywania działań władz lokalnych, zapisanych w dokumentach strategii rozwoju na różnych szczeblach administracyjnych). W trakcie doboru literatury w części metodycznej kierowano się chęcią zrozumienia pełnego kontekstu zarządzania miastami, dlatego sięgnięto po publikacje opisujące zarówno historyczne, jak i współczesne uwarunkowania, podstawy prawne oraz zhierarchizowane dokumenty szczebla państwowego i regionalnego. Ważna była również zasada identyfikowania przyczyn problemów w zarządzaniu miastami, a nie tylko ich obecnie widocznych rezultatów. Pomocne w tym zakresie było prześledzenie opracowań prezentujących trendy rozwojowe miast Polski. Systemowe podejście pozwala lepiej przygotować się do nadchodzących zmian dotyczących miast, a także zmian zachodzących w obrębie ich otoczenia. Dzięki takiej analizie wpływu samorządy mogą podejmować bardziej świadome decyzje.

Tematyka zarządzania miastami jest poruszana w wielu publikacjach odnoszących się do zarządzania publicznego. Może być analizowana m.in. jako dziedzina nauk o zarządzaniu (Kożuch, 2004), jako organizacja terytorialna (Stoner, Freeman, Gilbert, 2001),

jako zarządzanie terytorialne (Noworól, 2011) lub jako specyfika i narzędzia zarządzania miastem (Noworól, 2011).

Najistotniejsze z punktu widzenia niniejszej pracy jest przekonanie, iż zarządzanie miastem to zarządzanie jednym z podsystemów systemu terytorialnego, obejmujące zawiadywanie – sterowanie (kierowanie) – podsystemami organizacji terytorialnej, w tym jej elementami strukturalnymi, dla osiągnięcia określonych przez zarządzającego celów. Wspólnota terytorialna jest, za sprawą władz politycznych oraz administracji publicznej, podmiotem zarządzającym organizacją terytorialną. Na specyfikę zarządzania miastem należy spojrzeć przede wszystkim w kontekście złożoności, która wynika z natury miasta jako systemu terytorialnego. Samo zarządzanie miastem obejmuje zaś szereg form interwencji publicznej (Noworól, 2011, 33–34).

W niniejszej pracy rozważania na temat zarządzania miastami zostały osadzone w nurcie neoliberalizmu. Jest on rozumiany zgodnie z założeniami nurtu myśli nauk ekonomicznych – jako oparty na dwóch głównych tezach ekonomii wolnorynkowej, tj. podaży, gdzie istnieje prymat produkcji jako podstawowego celu systemu ekonomicznego, dzięki czemu zapewniony jest coraz wyższy poziom zaspokajania potrzeb, a także rynku – stanowiącego najefektywniejszy mechanizm optymalnej alokacji zasobów (Zawojska, 2006: 7). Neoliberalizm jako idea jest związany przede wszystkim z chicagowską szkołą ekonomii (Chicago School of Economics), której główni reprezentanci to: Milton Friedman, George Stigler, Ronald Coase i Gary Becker (Nik-Khah, Van Horn, 2016). Tak rozumiany neoliberalizm kładzie nacisk na efektywność konkurencji rynkowej, rolę jednostek w kształtowaniu wyników gospodarczych oraz wypaczenia na rynkach spowodowane interwencją rządową i regulacjami. „Dwie inne szkoły, szkoła austriacka i szkoła z Wirginii (nazywana szkołą wyboru publicznego), dzielą ze szkołą chicagowską obronę ludzkiej wolności, a szczególnie wolności gospodarczej. Zyskały one miano ekonomii wolnorynkowej" (Zawojska, 2006: 8). Ważnym elementem tej teorii jest też duże znaczenie przypisywane wysokiej produktywności wynikającej z wysokiej jakości kapitału ludzkiego oraz wprowadzeniu działalności badawczo-rozwojowej w celu przyspieszenia postępu technologicznego (Romer, 1990; Grossman, Helpman, 1991; Siwiński, 2005; Mucha-Leszko, Kakol, 2021). O zarządzaniu miastami polskimi w duchu doktryny neoliberalnej możemy mówić od lat 90. XX w., kiedy to działania władz lokalnych zaczęły skupiać się w dużej mierze na aspektach wzrostu gospodarczego.

Uwarunkowania rozwoju polskich miast

Jednym ze wskaźników rozwoju społeczno-gospodarczego Polski był dynamiczny rozwój miast, uważany za miarę pozycji kraju na arenie europejskiej. Nie bez znaczenia był również wpływ innowacji napływających z Zachodu oraz wzorów kulturowych, gospodarczych i technicznych. Pomimo że docierały one w w różnym czasie i często w zmodyfikowanej formie, miały swój udział w kształtowaniu życia społecznego, funkcji gospodarczych czy modyfikowaniu sposobu zarządzania miastami.

Początki rozwoju przemysłu na ziemiach polskich przyniosły nową wizję życia miejskiego. Odzyskanie niepodległości zmieniło uwarunkowania polityczne i gospodarcze, co wpłynęło na urbanizację, niemniej w 1921 r. tylko 24,6% ludności Polski mieszkało w miastach, a do 1939 r. udział ten wzrósł zaledwie do 30% (Węcławowicz, 1988).

Po II wojnie światowej konieczność odbudowy kraju, nowy kształt terytorialny i administracyjny oraz intensywna industrializacja doprowadziły do radykalnej zmiany

w kształtowaniu i zarządzaniu miastami. Odbudowa i rozbudowa ośrodków miejskich wraz z uprzemysłowieniem stały się symbolem awansu społecznego, postępu i polepszenia warunków życia. W rezultacie w 1966 r. liczba ludności zamieszkałej w miastach była większa niż liczba ludności zamieszkałej na wsi. Oddziaływanie procesów uprzemysłowienia w warunkach gospodarki centralnie sterowanej całkowicie przekształciło strukturę społeczną, gospodarczą, funkcjonalną, a nawet fizjonomiczną miast. Doprowadziło to do ukształtowania nowego typu miasta – tzw. miasta socjalistycznego, opisywanego zarówno przez geografów, jak i przez socjologów (np. Węcławowicz, 1988, 2000; Zborowski, 2005).

Jednym z podstawowych narzędzi politycznych wykorzystywanych w zarządzaniu miastami w celu kształtowania składu społecznego ówczesnych miast stała się polityka mieszkaniowa, oparta na przydzielaniu zasobów mieszkaniowych przez władze miasta i znacznym ograniczeniu prawa własności. O napływie nowych mieszkańców do miasta decydowały preferencje polityczne i ideologiczne, a także aktualne potrzeby ekonomiczne określane arbitralnie przez władze miasta. Mieszkańcy w znacznej części byli osiedlani w miastach niezależnie od swoich preferencji lokalizacyjnych. To władze miasta decydowały o powstawaniu skupisk ludności o bardzo zrożnicowanej i często przypadkowej strukturze społecznej. Charakterystyczne było nieracjonalne ekonomicznie zagospodarowanie przestrzenne miast, pozostawiające ekstensywnie wykorzystywane przestrzenie. Wynikało to z podporządkowania administrowania i zarządzania miastami priorytetom ideologicznym, co skutkowało przede wszystkim ignorowaniem wartości ziemi (Węcławowicz, 2016).

Początki transformacji oraz gospodarka rynkowa (lata 90. XX w.) diametralnie zmieniły model prowadzenia polityki miejskiej. Wpływ na to miały głębokie przemiany obrazu geopolitycznego świata i będący ich konsekwencją neoliberalny zwrot w gospodarce globalnej połączony z silną krytyką polityki państwa opiekuńczego (Sagan, 2016). Doszło do przekształcenia miasta socjalistycznego w miasto postsocjalistyczne, które wciąż miało wiele cech charakterystycznych dla poprzedniego systemu, ale jednocześnie podlegało coraz silniejszym oddziaływaniom nowych koncepcji neoliberalnych. W modernizacji miast Polski szczególną rolę odgrywał proces powrotu znaczenia renty gruntowej i innych mechanizmów rynkowych połączony ze zmianami w strukturze własności ziemi. Obecnie samorządy lokalne nie mogą już ograniczać swoich działań jedynie do interwencji w sytuacji wzrostu bezrobocia czy kryzysu gospodarczego, gdyż jest to niewystarczające, by zaspokoić potrzeby mieszkańców. Władze lokalne uzyskały kontrolę nad miastami, a demokratyzacja życia politycznego i społecznego stopniowo doprowadziła do zmiany kryteriów alokacji przestrzennej działalności zarówno gospodarczej, jak i mieszkaniowej z dominujących poprzednio kryteriów politycznych na kryteria ekonomiczne (Węcławowicz, 2001, 2007). W doktrynie neoliberalnej uznaje się, że wzrost ekonomiczny jest ściśle powiązany z poprawą warunków życia najuboższych grup społecznych miasta. Kluczowym elementem organizującym i nadającym przestrzeni miast Polski charakter neoliberalny jest wymiar zarządzania miastem. Szczególnie zwraca się uwagę na wymiar gospodarczy, a zwłaszcza marketingowy, promocyjny i przyciągający inwestorów zewnętrznych. Z tego względu działania władz miejskich dążą do podniesienia atrakcyjności inwestycyjnej, turystycznej oraz poprawienia warunków życia. Takie podejście wymusza na lokalnych władzach aktywne działania w tym zakresie, a sam rozwój gospodarczy, jak również czerpanie profitów z rynku nieruchomości miejskich stały się najważniejszymi celami kształtowania polityki miejskiej zapisanymi

w strategiach rozwoju. Miasto przestaje być przedstawiane jako struktura funkcjonalno-przestrzenna oparta na konsumpcji, a zaczyna być postrzegane jako obszar zintensyfikowanej aktywności ekonomicznej lub jako tzw. machina wzrostu (Logan, Moloch, 1987) neoliberalnego stylu zarządzania miastami. Coraz częściej władze miast Polski wpisują do strategii rozwoju założenia koncepcji miasta kreatywnego, zyskującej często miano teorii. Teorie dotyczące miast kreatywnych zostały wykształcone w dobie dyktatu doktryny neoliberalnej, w czasie gdy dominacja modelu przedsiębiorczego, konkurującego z innymi miastami o wszelkie zasoby (kapitałowe, ludzkie, inwestycyjne itp.), była bezdyskusyjna. Miasta kreatywne to miasta uważane za ośrodki sukcesu ekonomicznego, przyciągające przedstawicieli klasy kreatywnej (Florida, 2002; Howkins, 2001; Landry, 2008). Z jednej strony teoria ta ma na uwadze poprawę aspektów społecznych i przestrzennych miasta, a z drugiej – przemilcza ona kwestie ekskluzywności i ukierunkowania działań na wąsko zdefiniowane grupy społeczne. W rezultacie pogłębiają się procesy segregacji społeczno-przestrzennej oraz gentryfikacji (Szmytkowska, Nowicka, 2015).

W następstwie wyżej opisanych procesów polityka miejska stała się niejako odpowiedzialna za całą sferę ekonomiczną miasta. Zaczęto dążyć do budowania koalicji miejskich, reżimów miejskich i publiczno-prywatnego partnerstwa (Cox, 1997; Stone, 1989, 1993; Stoker, 1995; Sagan, 2000). Jak zwrócił uwagę D. Harvey (1989), w wyniku rosnącej konkurencji między miastami model administracyjnej polityki miejskiej przekształcił się w model miejskiej przedsiębiorczości. Główną rolę odgrywają tu: kultura, kapitał społeczny, innowacyjne środowisko, powiązania sieciowe, strategiczne alianse, partnerstwo publiczno-prywatne itp. (por. Jessop, 1997).

Zarządzanie polskimi miastami – obecne wyzwania

Zarządzanie polskimi miastami odbywa się w zhierarchizowany sposób na podstawie trzech głównych dokumentów: Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju (SOR), Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego (KSRR) oraz Krajowej Polityki Miejskiej (KPM). Dokumenty te wyznaczają główne kierunki działań, definiują najważniejsze wyzwania stojące przed miastami, a także na różnych poziomach szczegółowości przedstawiają wizję rozwoju miast. Wyznaczają one główne kierunki działań, definiują najważniejsze wyzwania stojące przed miastami, a także na różnych poziomach szczegółowości przedstawiają wizję rozwoju miast, stanowiąc wytyczne do tworzenia dokumentów strategicznych na poziomie lokalnym.

Wśród instrumentów zarządzania miastami samorząd lokalny ma do dyspozycji instrumenty planowania rozwoju (strategiczne i planistyczne), instrumenty dotyczące organizowania funkcjonowania i rozwoju, instrumenty bieżącego zawiadywania/wdrażania oraz instrumenty monitoringu i kontroli zastosowanych metod oraz technik wdrażania celów, zasad i ustaleń (Noworól, 2011: 36). Rodzaje tych instrumentów odpowiadają etapom procesu zarządzania (Noworól, 2011). Tego typu narzędzia są ściśle warunkowane istniejącym systemem prawnym, co w przypadku miast odnosi się do dwóch głównych aktów: Ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2023 r. poz. 40, 572, 1463, 1688) oraz Ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz.U. z 2022 r. poz. 1526, z 2023 r. poz. 572). Należy również pamiętać, że zarządzanie polskimi miastami odbywa się na bazie dokumentów zarządzania strategicznego – Ustawy z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (Dz.U. z 2023 r. poz. 1259, 1273) – oraz dokumentów planowania przestrzennego – Ustawy z dnia 27 marca 2003 r.

o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2023 r. poz. 977, 1506, 1597, 1688, 1890, 2029). W tym miejscu należy również wspomnieć o podstawie prawnej działań o charakterze rewitalizacyjnym – Ustawie z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji (Dz.U. z 2021 r. poz. 485, z 2023 r. poz. 28, 1688).

Polityka miejska stała się kluczowym elementem neoliberalnego zwrotu w gospodarce globalnej, a miasta przejęły funkcję nośników tych zmian. Ich sytuacja ekonomiczna nie jest rezultatem działań zewnętrznych, ale efektem własnego stylu zarządzania skierowanego do sektorów usług finansowych i nieprodukcyjnych usług wysokich technologii (Sagan, 2016: 12). W tym kontekście cele polityki miejskiej zapisane w strategiach miast obejmują zrównoważony rozwój w wymiarze zarówno przestrzennym, jak i społeczno-gospodarczym. Oznacza to równoważenie takich sfer działalności miasta jak: struktura przestrzenna, rewitalizacja obszarów zdegradowanych, reurbanizacja wielkich osiedli mieszkaniowych, ochrona dziedzictwa kulturowego i systemów przyrodniczych, zrównoważony rozwój i funkcjonowanie transportu (Noworól, 2011: 29; Noworól, 2012). Z punktu widzenia doktryny neoliberalnej kluczowe miejsce zajmuje tu polityka mieszkaniowa oraz procesy: rewitalizacja, gentryfikacja oraz rozwijana od dłuższego czasu koncepcję reżimów miejskich (Sagan, 2017).

Zarządzanie polskimi miastami powinno również uwzględniać wyzwania i cele sformułowane na poziomie międzynarodowym, w tym europejskim, odzwierciedlone w wielu dokumentach, m.in. Agenda na rzecz Zrównoważonego Rozwoju, Nowa Agenda Miejska ONZ, Agenda Miejska dla UE, Agenda Terytorialna – 2030 Przyszłość dla wszystkich obszarów, Nowa Karta Lipska – Transformacyjna siła miast na rzecz wspólnego dobra.

Ten ostatni dokument to zbiór strategicznych zasad i kierunków dobrego zarządzania miastami, który określa politykę miejską w Europie po 2020 r. Postulaty z pierwszej wersji dokumentu są nadal aktualne, z kolei Nowa Karta Lipska mocno podkreśla potrzebę transformacji w kierunku miast sprawiedliwych, zielonych i produktywnych (www.gov.pl).

Na poziomie ogólnopolskim najważniejszymi dokumentami wpływającymi na opracowania szczebla lokalnego są: Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju (SOR), Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KSRR) oraz Krajowa Polityka Miejska 2030 (KPM).

SOR została przyjęta przez Radę Ministrów 14 lutego 2017. Jest narzędziem do zarządzania głównymi procesami rozwojowymi w Polsce, określającym nowy model rozwoju. Łączy wymiar strategiczny i operacyjny. Określa niezbędne działania i instrumenty wdrażania. Główne cele strategii to: zrównoważony wzrost gospodarczy (w coraz większym stopniu napędzany przez wiedzę, dane i doskonałość organizacyjną), społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony rozwój, skuteczne państwo i instytucje gospodarcze przyczyniające się do wzrostu, a także włączenie społeczne i gospodarcze (www.gov.pl).

KSRR 2030 to podstawowy dokument strategiczny polityki regionalnej państwa w perspektywie do 2030 r. Został uchwalony przez Radę Ministrów 17 września 2019 r. Rozwija postanowienia Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.), określone w filarze rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony. W KSRR wskazuje się Obszary Strategicznej Interwencji istotne z punktu widzenia realizacji polityki regionalnej, które zostaną uwzględnione w krajowych i regionalnych strategiach rozwoju (m.in. przez wskazanie dedykowanych im działań). Są to dwa typy obszarów – miasta średnie tracące funkcje społeczno-gospodarcze i obszary zagrożone trwałą marginalizacją (www.gov.pl).

Narzędziem przeznaczonym do realizacji celów strategicznych w odniesieniu do miast jest Krajowa Polityka Miejska 2030. Jej głównym celem jest integrowanie i koordynowanie polityk, które odnoszą się do miast i obszarów miejskich. Chodzi o wspieranie zrównoważonego rozwoju, poprawę formy zarządzania oraz tworzenie dogodnych warunków życia mieszkańców. Dokument skierowany jest do instytucji rządowych, które są odpowiedzialne za programowanie kierunków rozwoju na poziomie krajowym, a tym samym budują warunki do sprawczego działania na poziomie lokalnym. Wśród wyzwań Krajowej Polityki Miejskiej 2030 znalazły się m.in.: problemy suburbanizacji i ładu przestrzennego, współpraca w miejskich obszarach funkcjonalnych oraz wzmocnienie zdolności rozwojowych miast, jakość środowiska przyrodniczego i działania adaptacyjne wobec zmian klimatu, mobilność i bezpieczeństwo ruchu drogowego, promocja działań społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb mieszkaniowych.

Kierując się wytycznymi z powyżej opisanych dokumentów oraz bazując na dogłębnej diagnozie stanu funkcjonowania miast, władze lokalne przygotowują strategie rozwoju gminy. Dokument ten nie jest obligatoryjny, choć w znacznym stopniu ułatwia różnego rodzaju działania o charakterze długodystansowym, zwłaszcza mające na celu przełamanie negatywnych trendów gospodarczo-demograficznych.

Rozwojowi miast w Polsce towarzyszyły głębokie przemiany zróżnicowań społecznych, czego efektem stała się polaryzacja i segregacja społeczeństwa miejskiego. Przekształcenia własnościowe, przede wszystkim prywatyzacja oraz odejście od subsydiowania gospodarki mieszkaniowej, spowodowały silną segregację mieszkaniową w przestrzeni miasta według kryterium majątkowego ludności. Coraz częściej zauważane jest też zagrożenie ubóstwem mieszkańców miast Polski. Początkowo było ono wzmacniane przez neoliberalne założenia polityki gospodarczej w postaci wycofywania się z koncepcji państwa opiekuńczego lub jej ograniczenia. Obecnie polaryzacja społeczno-przestrzenna w strukturze miasta następuje równocześnie z natężeniem procesów rozwojowych i modernizacyjnych oraz ewolucją polityki zarówno społecznej, jak i gospodarczej, łagodzącej twarde reguły gospodarki neoliberalnej. Współczesne modele zarządzania miast, dając możliwość szerszej swobody zmiany miejsca zamieszkania, przyczyniają się do zwiększenia skali zróżnicowań społeczno-przestrzennych.

W polskich miastach zauważa się wiele pozytywnych efektów wynikających z otwarcia się kraju na procesy globalizacji, modernizacji związanej z transformacją ustrojową oraz modernizacji generowanej członkostwem w UE (od 2004 r.). Należy jednak zauważyć, że wyzwaniem dla zarządzania miastami było wycofanie opiekuńczej roli państwa, przezwyciężenie zacofania infrastruktury technicznej, komunikacyjnej i braków w zakresie mieszkalnictwa, jak również dostosowanie się do gospodarki rynkowej oraz wpływu procesów globalizacji. To wszystko w latach 90. XX w. w dużej mierze nasiliło proces narastania zróżnicowań (Węcławowicz, 2000). Siła ekonomiczna stała się podstawowym kryterium w rywalizacji o nowe, lepsze zasoby mieszkaniowe i korzystną lokalizację. W efekcie dochodzi do pogłębiania segregacji społecznej oraz upadku i marginalizacji obszarów starej zabudowy, na co miasta nie mają wypracowanej sprawnej polityki. Coraz bardziej typowy rozkład struktur ludności w obrębie miasta można opisać następująco: ludność bogata zaczyna koncentrować się w przestrzennie odizolowanych enklawach wysokiego standardu mieszkaniowego, a ludność biedna – na obszarach starego, zdekapitalizowanego budownictwa.

Reprezentacyjne śródmieścia czy „stare miasta" w warunkach neoliberalnej polityki miejskiej szczególnie intensywnie podlegają przemianom. Te położone w miastach słabo

radzących sobie w dobie gospodarki rynkowej doświadczają sukcesji ludności ubogiej lub marginesu społecznego (Karwińska, Brzosko-Sermak, 2014). Tkanka miejska w centrach takich miast składa się ze starych niszczejących budynków. Jednocześnie stosunkowo nowe (powojenne) osiedla mieszkaniowe podlegają dekapitalizacji i marginalizacji społecznej – dotyczy to zwłaszcza zasobów komunalnych, ale częściowo również zasobów spółdzielczych. Natomiast w miastach, które osiągnęły sukces gospodarczy, władze inicjują stopniową rewitalizację, proces gentryfikacji (zdobywania stopniowej przewagi przez wyższe grupy społeczno-zawodowe) i obejmują te obszary różnymi formami ochrony. W ten sposób powstaje często mozaikowy układ przestrzenny, czyli zamieszkiwanie tej samej przestrzeni po sąsiedzku przez ludność ubogą i bogatą. Ta sama mozaikowość dotyczy stanu technicznego budynków centrum miast.

Warto wspomnieć jeszcze jeden element zmian, jakich doświadczały miasta Polski. Była to fizyczna degradacja tkanki miejskiej, będąca efektem wzrostu zróżnicowań społeczno-przestrzennych współwystępujących z transformacją społeczno-polityczną lat 90. XX w. Próbując poradzić sobie z tymi problemami, władze miast zainicjowały procesy rewitalizacji i gentryfikacji (Brzosko-Sermak, 2006). Ustawa z dnia 9 października 2015 r. dotycząca rewitalizacji opisuje „proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych, prowadzony w sposób kompleksowy, poprzez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki, skoncentrowane terytorialnie, prowadzone przez interesariuszy rewitalizacji na podstawie gminnego programu rewitalizacji" (Dz.U. 2015, poz. 1777). Pierwotny cel rewitalizacji wiązał się z celami społecznymi – chodziło o poprawę warunków mieszkaniowych w najbardziej zaniedbanych i zdegradowanych obszarach miast. Neoliberalny kierunek polityki miejskiej zmienił również podejście do rewitalizacji, nastawiając ją na cele rynkowe osiągane przez wzrost wartości nieruchomości (Couch i in., 2013). Wskutek tego doszło do wycofania się władz miejskich z działań rewitalizacyjnych ukierunkowanych na budowę niedrogich mieszkań, co pierwotnie było głównym celem koncepcji odnowy miejskiej. Środki przeznaczano m.in. na infrastrukturę transportową, centra prestiżu, centra handlowe, luksusowe apartamentowce, prywatne kliniki i uniwersyteckie kampusy (Teaford, 2000). Renta gruntowa, a co za tym idzie – także stopa zysku inwestycyjnego uległy wzrostowi na rewitalizowanych terenach. Społeczne konsekwencje takich działań doprowadziły do wzrostu czynszu oraz relokacji nisko uposażonych grup społecznych, często zmuszonych do obowiązkowego wykupu zajmowanych uprzednio, a obecnie odnowionych nieruchomości (Guzik, Micek, 2009). Ci, którzy nie byli w stanie sprostać nowym wymogom finansowym, byli przesiedlani do socjalnych zasobów mieszkaniowych o mało atrakcyjnych lokalizacjach. Uruchamiało to procesy gentryfikacji w rewitalizowanych obszarach, często śródmiejskich.

Polityka rewitalizacyjna w Polsce, tak jak w pozostałych krajach postsocjalistycznych, ma krótką historię. Po 1989 r. kwestie modernizacji i odnowy zdegradowanych obszarów miast leżały w gestii samorządów lokalnych, które ze względu na kłopoty finansowe nie podejmowały żadnych działań. Po wejściu Polski do UE w 2004 r. i uzyskaniu dostępu do pomocowych funduszy strukturalnych tzw. lokalne programy rewitalizacji stały się jednymi z priorytetowych zadań polityki miejskiej. Niestety, mają one silne zorientowanie na cele inwestycyjne i jednocześnie ignorują potrzeby społeczne (Sagan, Grabkowska, 2013). Prowadzenie rewitalizacji w wyżej opisany sposób prowadzi do zmian społeczno-przestrzennych w strukturze miasta, określanych mianem gentryfikacji. Zmianie ulegają charakter społeczny, krajobraz i funkcje poszczególnych części miasta, w tym centralnych.

Proces, który jest najbardziej zauważalny, to napływ bogatej ludności na obszary mieszkaniowe zmarginalizowanych jednostek sąsiedzkich. Poprzedzone jest to kompleksową lub stopniową przebudową i unowocześnieniem danego obszaru wraz z dostosowaniem infrastruktury technicznej, mieszkaniowej i usługowej do wymagań nowych mieszkańców. Po takich modernizacjach dotychczasowi mieszkańcy nie mogą sobie pozwolić ani na czynsz, ani na wykup zajmowanych mieszkań. Dochodzi więc do zmiany struktury społecznej. Z ekonomicznego punktu widzenia gentryfikacja jest procesem wywołanym przez wzrastającą różnicę renty gruntowej pomiędzy potencjalną wartością danej działki ziemi w mieście (po renowacji budynku) a jej aktualną wartością.

Proces przebudowy – gentryfikacji – stał się częścią szerszego procesu rewitalizacji miast. Jest on planowany jako proces kompleksowy, wielowymiarowy, obejmujący nie tylko mieszkalnictwo, lecz także sfery funkcjonalno-gospodarcze i krajobrazowo-morfologiczne, jak również tworzenie sieci usług handlowych, kulturalnych, wypoczynkowych i rekreacyjnych (Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2015; Górczyńska, 2015). Zazwyczaj nie zakłada on w sposób otwarty zmiany struktur społeczno-przestrzennych (Górczyńska, 2012).

Kolejnym istotnym aspektem zarządzania miastami Polski jest turystyka. Wiele ośrodków ma historię i zabytki sięgające czasów średniowiecznych, z dobrze rozwiniętą infrastrukturą turystyczną i bazą noclegową. Władze lokalne, zauważając potencjał i możliwości zysku ekonomicznego, opierają na tej sferze działalności przyszłe plany rozwojowe miast. Niestety, turystyka, przede wszystkim masowa, skupiona na niewielkiej powierzchni, która jest w stanie w silnym stopniu przekształcać fragmenty miasta, wpływa na strukturę społeczno-ekonomiczną mieszkańców. Możemy mieć wtedy do czynienia z gentryfikacją turystyczną (Gotham, 2005). Centra miast, zwłaszcza tych atrakcyjnych turystycznie, ulegają przekształceniom, ponieważ turystyka często zajmuje ważniejsze miejsce w miejskiej strategii rozwoju gospodarczego niż zaspokojenie podstawowych potrzeb mieszkańców. W Polsce mamy obecnie do czynienia z procesami gentryfikacji turystycznej, które rozprzestrzeniły się od miast amerykańskich i europejskich po miasta krajów rozwijających się (Herrera i in., 2007; Gant, 2016; Gravari-Barbas, Guinand, 2017).

Gentryfikacja turystyczna to element odnowy miast, zgodnie z którym wzrost wartości ekonomicznej oraz symbolicznej poszczególnych obszarów miejskich jest bardzo istotny (Kowalczyk-Anioł, 2018). Jedna z pierwszych prac dotyczących gentryfikacji turystycznej wskazała związki między kolejną falą gentryfikacji a publicznymi strategiami rozwoju turystyki oraz ściśle związanym z nimi wyparciem lokalnej społeczności (Herrera i in., 2007). Jak stwierdził A.C. Gant (2016), napędzane turystyką procesy wypierania pierwotnych mieszkańców, dzięki rosnącej popularności najmu krótkoterminowego za sprawą takich portali jak Airbnb, są współcześnie zasadniczym obliczem gentryfikacji w wielu miastach świata (Gravari-Barbas, Guinand, 2017). Gentryfikacja turystyczna obejmuje gentryfikację mieszkaniową i handlową (Gotham, 2005; Grzeszczak, 2010). Pierwsza z nich podnosi wartość nieruchomości i wynajmu lokali mieszkalnych, ale też wzrost i przestrzenną ekspansję zakwaterowania turystycznego (hoteli, hosteli, obiektów b&b), domów i ofert *sharing economy* (Pawlusiński, 2017). Druga z kolei rozwija się z kolei na podstawie coraz bardziej masowej turystyki, zmieniając charakter usług w centrum miast. Niezależne sklepy i usługi podstawowe są zastępowane franczyzowymi sieciowymi punktami (bary, fast foody, kawiarnie) i obiektami luksusowej konsumpcji globalnych marek (np. modowych), co wpływa na wzrost cen wynajmu lokali użytkowych i konsumpcji (Novy, Colomb, 2016). Tym samym dochodzi do odnowy historycznej

tkanki miejskiej. Ponadto miasto prowadzi restrykcyjną politykę ochrony dziedzictwa historycznego (zwłaszcza obiektów z listy UNESCO), co pośrednio sprzyja wypieraniu mieszkańców (m.in. Gravari-Barbas, Guinand, 2017; Opillard, 2016).

Biorąc pod uwagę doktrynę neoliberalną, można mówić o gentryfikacji turystycznej inspirowanej przez siły rynku lub przez władzę publiczną. Pobudzanie turystyki w konkretnych obszarach miasta jest ukierunkowanym mechanizmem przekształcania przestrzeni społecznej, związanym z neoliberalną gospodarką miejską, czego wyrazem są odpowiednie zapisy w strategiach rozwoju miast (Kowalczyk-Anioł, 2018; Kaczmarek, 2012, 2015; Sagan, 2017). Społecznie negatywne rezultaty takich działań traktowane są wówczas jako niezaplanowany efekt, przynajmniej w wymiarze deklaratywnym i na poziomie formułowanych celów działań.

Zakończenie

Dysproporcje społeczne wewnątrz miast Polski są często większe niż dysproporcje między poszczególnymi regionami. Problemy te dotyczą także degradacji tkanki miejskiej, chaotycznego rozpraszania zabudowy, segregacji ekonomicznej i społecznej, braku świadomości kulturowej, poczucia tożsamości i współodpowiedzialności mieszkańców, ubóstwa, stanu środowiska, zatłoczenia ulic, a także wielu innych aspektów. W celu zapewnienia zrównoważonego rozwoju obszarów miejskich i podniesienia w nich jakości życia samorządy lokalne opracowują i wdrażają strategie rozwoju miast. Taki model zarządzania ma na celu jak najlepsze wykorzystanie potencjałów rozwojowych z jednoczesnym rozwiązywaniem problemów w sposób kompleksowy i zintegrowany. Dokumenty te są oparte na wytycznych dotyczących zarządzania i polityki miejskiej, pochodzących z dokumentów europejskich oraz ogólnopolskich, a ich zapisy są regulowane przez odpowiednie ustawy.

Kluczowym elementem organizującym i nadającym przestrzeni miast Polski charakter neoliberalny jest wymiar zarządzania miastem. Jest to z jednej strony zespół działań mających na celu rozwiązywanie problemów wynikających z rozwoju miasta. Z drugiej strony są to inicjatywy, działania i przedsięwzięcia mające ów rozwój stymulować i nim kierować (Sagan, 2017). W modernizacji miast szczególną rolę odgrywa proces powrotu znaczenia renty gruntowej i innych mechanizmów rynkowych wraz ze zmianami w strukturze własności ziemi w miastach. Bardzo istotny jest również wymiar gospodarczy, a zwłaszcza marketingowy, promocyjny, przyciągający inwestorów zewnętrznych. Działania władz miejskich dążą do podniesienia atrakcyjności inwestycyjnej i turystycznej, a także poprawienia warunków życia. W efekcie uruchamiane są unijne oraz lokalne środki finansowe na lokalne programy rewitalizacji, które pierwotnie miały na celu poprawę warunków mieszkaniowych w najbardziej zaniedbanych i zdegradowanych obszarach miast. Obecnie jednak neoliberalny kierunek polityki miejskiej ukierunkowuje ją na cele rynkowe, osiągane przez wzrost wartości nieruchomości. W rezultacie tak prowadzona rewitalizacja przemilcza kwestie ekskluzywności i ukierunkowania działań na wąsko zdefiniowane grupy społeczne, prowadząc do gentryfikacji. Stopniowo zmianie ulegają: charakter społeczny, krajobraz i funkcje poszczególnych części miasta. Centra miast, zwłaszcza tych atrakcyjnych turystycznie, podlegają przekształceniom w związku z procesami związanymi z bardzo silną presją turystyczną. Gentryfikacja turystyczna obejmuje zarówno gentryfikację mieszkaniową, dzięki której podnoszona jest wartość nieruchomości i wynajmu lokali na cele turystyczne, jak i gentryfikację handlową,

wpływającą na charakter usług w centrum miast. Procesy te powodują wzrost czynszów oraz cen mieszkań, a w konsekwencji – przenoszenie się mniej zamożnej ludności i słabiej prosperujących usług z obszarów centralnych miasta, co prowadzi do dużych zróżnicowań społecznych i nasilających się procesów segregacji.

Analizując sposób zarządzania miastami Polski, należy mieć na uwadze zagrożenia, jakie niesie ze sobą proces modernizacji miast w nurcie doktryny neoliberalnej. Przede wszystkim będzie to dominacja nowoczesnego bądź odnowionego budownictwa mieszkaniowego, niedostępnego dla przeciętnego mieszkańca, która spowoduje szybki wzrost segregacji przestrzennej ludności według kryterium dochodowego (m.in. gentryfikacja). Kolejnym zagrożeniem jest narastanie obszarów nędzy i wykluczenia oraz obszarów bogactwa i luksusu, co wpływa na silne różnicowanie społeczno-przestrzennego miast, jak również na liczne napięcia i konflikty społeczne. Jeżeli procesy przekształceń centrów miast w dalszym ciągu będą zmieniać te obszary w kierunku konsumpcji i komercjalizacji, to zaprzepaszczona zostanie wielka szansa rozwoju opartego na funkcjach kulturalnych i historycznym dziedzictwie.

Literatura
References

Baeten, G. (2012). Neoliberal planning: Does it really exist? W: G. Baeten, T. Tasan-Kok (ed.), *Contradictions of Neoliberal Planning*. Berlin: Springer, 205–211.

Brzosko-Sermak, A. (2006). Rewitalizacja szansą ilościowego i jakościowego pozyskania nowych przestrzeni w mieście – przykład Olsztyna. W: I. Jażdżewska (red.), *XIX Konwersatorium Wiedzy o Mieście. Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*. Łódź: Katedra Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytet Łódzki, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 351–360.

Couch, C., Sykes, O., Cock, M. (2013). The changing context of urban regeneration in North West Europe. W: M.E. Leary, J. McCarty (ed.), *The Routledge Companion to Urban Regeneration.* London – New York: Routledge, 33–44.

Cox, K.R. (1997). Governance, urban regime analysis, and the politics of local economic development. W: M. Lauria (ed.), *Reconstructing Urban Regime Theory. Regulating Urban Politics in a Global Economy.* Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage Publications, 99–121.

Drelich-Skulska, B., Domiter, M. (2021). Areas of Modern Trade Policy Versus Economic Security. *Journal of Economics Studies and Research*, Vol. 2021. doi: https://doi.org/10.5171/2021.514735

Florida, R. (2005). *Cities and the Creative Class*. New York – London: Routledge.

Gant, A.C. (2016). Holiday rentals: The new gentrification battlefront. *Sociological Research Online*, *21*(3), 1–9.

Gotham, K.F. (2005). Tourism gentrification: The case of newOrleans' vieux carre (French Quarter). *Urban Studies*, *42*(7), 1099–1122.

Górczyńska, M. (2012). Procesy zmian społecznych w przestrzeni Warszawy – gentryfikacja, embourgeoisement czy redevelopment? W: J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz (red.), *Procesy gentryfikacji w mieście*, cz. I: *XXV Konwersatorium Wiedzy o Mieście.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 245–255.

Górczyńska, M. (2015). Gentryfikacja w polskim kontekście: krytyczny przegląd koncepcji wyjaśniających. *Przegląd Geograficzny*, *87*(4), 589–611.

Gravari-Barbas, M., Guinand, S. (2017). *Tourism and Gentrification in Contemporary Metropolises*. London – New York: International Perspectives, Taylor & Francis.

Grossman, G., Helpman, E. (1991). *Innovation and Growth in the Global Economy*. Cambridge: MIT Press.

Grzeszczak, J. (2010). *Gentryfikacja osadnictwa: charakterystyka, rozwój koncepcji badawczej i przegląd wyjaśnień*. Warszawa: IGiPZ PAN.

Guzik, R., Micek, G. (2009). Zarządzanie i organizacja procesów rewitalizacji. W: R. Guzik (red.), *Rewitalizacja miast Wielkiej Brytanii*. Kraków: Instytut Rozwoju Miast, 54–59.

Harvey, D. (1989). From managerialism to entrepreneurialism: The transformation of urban governance in late capitalism. *Geografiska Annaler*, *71*(1), 3–17.
Herrera, L.M.G., Smith, N., Vera, M.Á.M. (2007). Gentrification, displacement, and tourism in Santa Cruz de Tenerife. *Urban Geography*, *28*(3), 276–298.
Holgersen, S. (2015). Economic crisis, (creative) destruction, and the current urban condition. *Antipode*, *47*(3), 689–707.
Howkins, J. (2001). *The Creative Economy, How People make money from Ideas*. London: Penguin.
Jakóbczyk-Gryszkiewicz, J. (red.). (2015). *Procesy gentryfikacji w obszarach śródmiejskich wielkich miast. Na przykładzie Warszawy, Łodzi i Gdańska. Studia KPZK CLXV*. Warszawa: KPZK PAN.
Jessop, B. (1997). A neo-gramscian approach to the regulation of urban regimes. Accumulation strategies, hegemonic projects, and governance. W: M. Lauria (ed.), *Reconstructing Urban Regime Theory. Regulating Urban Politics in a Global Economy*. Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage Publications, 51–73.
Kaczmarek, S. (2012). Kultura gospodarowania przestrzenią w mieście. *Studia Miejskie*, *5*, 9–17.
Kaczmarek, S. (2015). Skuteczność procesu rewitalizacji. Uwarunkowania, mierniki, perspektywy, *Studia Miejskie*, 17, 27–35.
Karwińska, A., Brzosko-Sermak, A. (2014). *Dobrze funkcjonujące miasto. Koncepcje, cechy, perspektywy rozwoju*. Kraków: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie.
Kowalczyk-Anioł, J. (2018). Koncepcja gentryfikacji turystycznej i jej współczesne rozumienie. *Prace Geograficzne*, *154*, 35–54.
Kożuch, B. (2007). *Nauka o organizacji*. Warszawa: CeDeWu Sp. z o.o.
KrajLandry, Ch. (2008). *The Creative City. A Toolkit for Urban Innovators*. London: Earthscan.
Logan, J.R., Molotch, H.L. (1987). *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. Berkeley: University of California Press.
MacEwan, A. (1999). *Neo-liberalism or Democracy? Economic Strategy, Markets, and Alternatives for the 21st Century*. London: Zed Books.
Mucha-Leszko, B., Kakol, M.K. (2021). Poland's Catching-up Process in the European Union against the Background of Other Visegrad Countries. *Journal of Eastern Europe Research in Business and Economics*, Vol. 2021. doi: https://doi.org/10.5171/2021.806834
Nik-Khah, E., Van Horn, R. (2016). The Ascendancy of Chicago Neoliberalism. W: S. Springer, K. Birch, J. MacLeavy (ed), *The Handbook of Neoliberalism*. London: Routledge, 27–38.
Noworól, A. (2011). *Zarządzanie miastem – podstawy teoretyczne*. Kraków: Instytut Spraw Publicznych UJ, 25–41.
Noworól, A. (2012). „Smart governance" z zarządzanie rozwojem w mieście przyszłości. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, *109*, 1–A/2, 39–48.
Novy, J., Colomb, C. (2016). Urban tourism and its discontents: an introduction. W: C. Colomb, J. Novy (ed.), *Protest and Resistance in the Tourist City*. London: Routledge, 1–30.
Opillard, F. (2016). From San Francisco's 'Tech Boom 2.0' to Valparaiso's UNESCO World Heritage Site. W: C. Colomb, J. Novy (ed.), *Protest and Resistance in the Tourist City*. London: Routledge. 129–151.
Pawlusiński, R. (2017). Ekonomia współdzielenia: istota zjawiska i wyzwania dla sektora turystyki w miastach. W: M. Drewnik, M. Mika (red.), *Człowiek i jego działania. Spojrzenie geografa. Prace dedykowane Profesorowi Włodzimierzowi Kurkowi*. Kraków: IGiGP UJ, 179–191.
Romer, P. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, *98*(5). doi: http://doi.org/10.1086/261725
Sagan, I. (2000). *Miasto. Scena konfliktów i współpracy. Rozwój miast w świetle koncepcji reżimu miejskiego.* Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
Sagan, I. (2016). Młoda demokracja a neoliberalna polityka miejska. *Przegląd Socjologiczny*, *1*, 9–26. doi: https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=494082
Sagan, I. (2017). *Miasto. Nowa kwestia i nowa polityka.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
Sagan, I., Grabkowska, M. (2013). Negotiating participatory regeneration in the post-socialist inner city. W: M.E. Leary, J. McCarthy (ed.), *The Routledge Companion to Urban Regeneration.* London – New York: Routledge. 433–442.
Serwis Rzeczpospolitej Polskiej. (2023). Pozyskano z: https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/polityka-miejska-w-swietle-dokumentow-strategicznych (dostęp: 12.12.2023).

Siwiński, W. (2005). Międzynarodowe zróżnicowanie rozwoju gospodarczego: fakty i teoria. *Ekonomista*, *6*, 723–747.
Stoker, G. (1995). Regime theory and urban politics. W: D. Judge, G. Stoker, H. Wolman (ed.), *Theories of Urban Politics*. London: Sage Publications, 54–71.
Stone, C. (1989). *Regime Politics: Governing Atlanta 1946–88*. Lawrence: University Press of Kansas.
Stone, C. (1993). Urban regimes and the capacity to govern: a political economy approach. *Journal of Urban Affairs*, *15*(1), 1–28.
Stoner, J., Freeman, R., Gilbert, D. (2001). *Kierowanie*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
Szmytkowska, M., Nowicka, K. (2015). Neo-liberal reality in post-industrial waterfronts of the post-socialist cities: the Polish tri-city case. *Economic and Business review*, *17*(2), 185–202.
Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji, Dz.U. z 2021 r. poz. 485, z 2023 r. poz. 28, 1688.
Ustawa z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju, Dz.U. z 2023 r. poz. 1259, 1273.
Ustawa dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz.U. z 2023 r. poz. 977, 1506, 1597, 1688, 1890, 2029.
Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym, Dz.U. z 2022 r. poz. 1526, z 2023 r. poz. 572.
Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. z 2023 r. poz. 40, 572, 1463, 1688.
Teaford, J.C. (2000). Urban renewal and its aftermath. *Housing Policy Debate*, *11*(2), 443–465.
Węcławowicz, G. (1988). *Struktury społeczno-przestrzenne w miastach Polski*. Warszawa–Wrocław: IGiPZ, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
Węcławowicz, G. (2000). *Kształtowanie się nowego modelu zróżnicowań społeczno-przestrzennych miasta w Europie Środkowej, Miasto postsocjalistyczne organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*. *XIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
Węcławowicz, G. (2001). Przestrzeń ubóstwa – nowy czy stary wymiar zróżnicowania społeczno-przestrzennego w miastach Polski. *Przegląd Geograficzny*, *73*(4), 451–476.
Węcławowicz, G. (2007). *Geografia społeczna miast. Uwarunkowania społeczno-przestrzenne.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
Węcławowicz, G. (2016). Urban development in Poland, from the socialist city to the post-socialist and neoliberal city. W: V. Szirmai (ed.), *"Artificial Towns" in the 21st Century, Social Polarisation in the New Town Regions of East Central Europe.* Budapest: Institute of Sociology, Centre for Social Sciences Hungarian Academy of Sciences, 65–82.
Zawojska, A. (2006). Liberalizm, neoliberalizm, wolność ekonomiczna i polityczna a rozwój gospodarczy kraju. *Zeszyty Naukowe SGGW Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, *58*, 5–23.
Zborowski, A. (2005). *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej regionu miejskiego w okresie realnego socjalizmu i transformacji ustrojowej (na przykładzie Krakowa)*. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Agnieszka Brzosko-Sermak, dr, Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Geograf społeczno-ekonomiczny, socjolog miasta, pracownik naukowo-dydaktyczny (adiunkt) w Katedrze Geodezji i Gospodarki Przestrzennej, Instytutu Prawa Ekonomii i Administracji Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Absolwentka Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego i europejskich studiów w zakresie socjologii miast (*Comparative Urban Studies*) E-URBS. Jej zainteresowania badawcze ściśle wiążą się z tematyką miast, w szczególności ich przemianami, funkcjami, socjologią, planowaniem przestrzennym, uwarunkowaniami rozwoju, zarządzaniem, współpracą, a także warunkami i poziomem życia mieszkańców oraz partycypacją społeczną.

Agnieszka Brzosko-Sermak, PhD, University of the National Education Commission, Krakow, Socio-economic geographer, urban sociologist, researcher and lecturer at the Department of Geodesy and Spatial Management, Institute of Law, Economics and Administration, University of the National Education Commission, Krakow. A graduate of the Institute of Geography and Spatial Management of the Jagiellonian University and European Studies in Urban Sociology (Comparative Urban Studies) E-URBS. Her research interests are closely related

to cities, particularly their transformations, functions, sociology, spatial planning, determinants of development, management and cooperation, and the conditions and standard of living and social participation.

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6977-845X

Adres / Address:

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej
Instytut Prawa Ekonomii i Administracji
Katedra Geodezji i Gospodarki Przestrzennej
ul. Podchorążych 2
30–084 Kraków, Polska

e-mail: e-mail: agnieszka.brzosko-sermak@up.krakow.pl

Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego
Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society

37(4) • 2023

ISSN 2080–1653
DOI 10.24917/20801653.374.5

Anita Kulawiak
Uniwersytet Łódzki, Polska / University of Lodz, Poland
Tomasz Rachwał
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska / Krakow University of Economics, Poland

Problematyka związków przedsiębiorcy wiejskiego z miejscem w badaniach przedsiębiorczości wiejskiej

The issue of the relationship between a rural entrepreneur and a place in rural entrepreneurship research

Streszczenie: W ostatnim czasie przedsiębiorczość wiejska stała się bardzo popularnym tematem badawczym, zarówno w polskiej, jak i w zagranicznej literaturze przedmiotu. Zauważalny jest jednak brak ujęć koncepcyjno-metodologicznych, szczególnie w odniesieniu do nowego sposobu pojmowania terminu „przedsiębiorczość wiejska" przy jednoczesnej nadreprezentacji ujęć w duchu pozytywistycznym. W związku z powyższym w artykule położono nacisk na przedstawienie wyników badań odnoszących się do analizy literatury przedmiotu dotyczącej problematyki przedsiębiorczości wiejskiej, zwłaszcza w zakresie współczesnego sposobu jej rozumienia oraz metod badania. Artykuł ma charakter teoretyczno-metodologiczny i powstał na bazie kwerendy literatury przedmiotu zaczerpniętej z baz danych Scopus i Web of Science. Przeprowadzona analiza pozwoliła zauważyć, że od połowy pierwszej dekady XXI w. notuje się znaczny wzrost zainteresowania problematyką przedsiębiorczości wiejskiej. Jest ona jednak inaczej interpretowana na gruntach polskim i zagranicznym, w rezultacie czego badania z tego zakresu wykazują znaczne różnice. W obliczu zmiany paradygmatu, a także zwrotu, jaki dokonał się w sposobie rozumienia przedsiębiorczości wiejskiej w literaturze światowej, w artykule zaproponowano autorski model przedsiębiorczości wiejskiej opartej na relacjach przedsiębiorca wiejski – miejsce. Choć model ten wymaga jeszcze weryfikacji empirycznej, może on być bardzo pomocnym wzorcem badawczym, przydatnym nie tylko w zrozumieniu mechanizmu funkcjonowania przedsiębiorczości wiejskiej, lecz także w określeniu czynników, które determinują jej rozwój w kontekście relacji przedsiębiorcy wiejskiego z miejscem. Ponadto wnioski z pracy mają walor aplikacyjny, gdyż zaproponowany model może stanowić pomoc dla decydentów (głównie władz samorządowych, szczególnie gmin wiejskich) w formułowaniu dokumentów planistycznych i strategicznych.

Abstract: Rural entrepreneurship has become a prevalent research topic in Polish and foreign literature in recent years. However, there is a noticeable lack of conceptual and methodological approaches, especially concerning the new way of understanding the term *rural entrepreneurship*, with an overrepresentation of positivist approaches. Therefore, the article focuses on presenting research results related to the literature analysis on rural entrepreneurship, particularly in terms of its contemporary understanding and research methods. The article is theoretical and methodological and was based on a literature search on the subject taken from databases, i.e. Scopus and Web of Science. The analysis made it clear that since the mid-2000s, there has been a significant increase in interest in the issue of rural entrepreneurship. However, it is interpreted

differently in Poland and abroad. Consequently, the research in this field shows significant differences. In the face of the paradigm shift and the turn in understanding rural entrepreneurship that has taken place in the world literature, the article proposes an original model of rural entrepreneurship based on the relationship between a rural entrepreneur and the place. Although it still requires empirical verification, it can be a beneficial research pattern, useful not only for understanding the mechanism of functioning of rural entrepreneurship but also for determining the factors that govern its development in the context of the relationship between a rural entrepreneur and the place. The conclusions from the work also have application value because the proposed model can be helpful for decision-makers (mainly local government authorities, especially of rural communes) in formulating planning and strategic documents.

Słowa kluczowe: działalność gospodarcza; miejsce; obszar wiejski; model przedsiębiorczości wiejskiej; przedsiębiorca; przedsiębiorczość wiejska; wieś
Keywords: business activity; countryside; place; entrepreneur; rural area; rural entrepreneurship; rural entrepreneurship model

Otrzymano: 27 listopada 2023
Received: 27 November 2023
Zaakceptowano: 11 grudnia 2023
Accepted: 11 December 2023

Sugerowana cytacja / Suggested citation
Kulawiak, A., Rachwał, T. (2023). Problematyka związków przedsiębiorcy wiejskiego z miejscem w badaniach przedsiębiorczości wiejskiej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *37*(4), 65–85. doi.org/10.24917/20801653.374.5

Wstęp

U progu XXI w. w literaturze zagranicznej, w tym geograficznej, obserwuje się wzrost zainteresowania badaczy problematyką przedsiębiorczości, a więc również przedsiębiorczością zakładaną i prowadzoną na obszarach wiejskich. Wynika to m.in. ze wzrostu w ostatnich latach zainteresowania rolników prowadzeniem pozarolniczej działalności gospodarczej na wsi. W ślad za tym badacze zaczęli poszukiwać nowych sposobów identyfikacji i pomiaru przedsiębiorczości wiejskiej, lepiej odpowiadających jej złożonemu charakterowi. Zaczęto także ją analizować w kontekście otoczenia lokalnego (gospodarczego, społecznego, kulturowego, instytucjonalnego, przestrzennego). W konsekwencji na gruncie zagranicznej literatury przedmiotu pojawiły się dwa osobne terminy odnoszące się do przedsiębiorczości zakładanej i prowadzonej w ramach obszarów wiejskich (wsi) – „przedsiębiorczość wiejska" oraz „przedsiębiorczość na wsi" („obszarach wiejskich"). Niestety, nawet pobieżny przegląd polskiej literatury przedmiotu pozwala zauważyć, że zaistniałe zmiany w tym zakresie pozostały przez polskich badaczy niezauważone, a w rezultacie, pomimo ogromnego zainteresowania wielu dyscyplin naukowych tym tematem, przedsiębiorczość wiejska analizowana jest głównie przez pryzmat ujęć pozytywistycznych, które w aktualnym stanie jej rozwoju uchodzą za daleko niewystarczające. W świetle postępów, jakie dokonały się w tym obszarze w badaniach i literaturze zagranicznej, a także w kontekście znaczenia, jakie przypisuje się zjawisku przedsiębiorczości w aktywizacji gospodarczej i rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich, za szczególnie ważne uznano zainicjowanie, również na gruncie polskim, dyskusji nad kompleksowym ujęciem teoretyczno-metodologicznym tego zagadnienia – w tym zaproponowanie modelu analizy relacji zachodzącej między przedsiębiorcą wiejskim a jego otoczeniem (środowiskiem lokalnym) – wpisującym się we współczesny trend w zakresie rozumienia omawianego pojęcia.

Mając na uwadze powyższe przesłanki, celem artykułu jest syntetyczne przedstawienie wyników badań odnoszących się do analizy – prowadzonej metodą analizy systematycznej i analizy bibliometrycznej – literatury przedmiotu z zakresu problematyki przedsiębiorczości wiejskiej. W szczególności nacisk położony jest na identyfikację współczesnego sposobu rozumienia i badania przedsiębiorczości wiejskiej w zagranicznej i polskiej literaturze przedmiotu oraz na zaprezentowanie autorskiego modelu funkcjonowania przedsiębiorczości wiejskiej i sposobu jej badania w kontekście relacji przedsiębiorcy wiejskiego z miejscem. Wynika to z faktu, że choć coraz większe znaczenie przypisuje się miejscu w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej, to wciąż brakuje ujęć modelowych przedsiębiorczości wiejskiej, uwzględniających relacje przedsiębiorca wiejski – miejsce.

Mimo że problematyka przedsiębiorczości w środowisku wiejskim była intensywnie rozwijana od lat 90. XX w., stała się ona przedmiotem szerszego zainteresowania geografów. Zajmowano się nią głównie na gruncie ekonomiki rolnictwa oraz socjologii wsi. Ponadto w badaniach nad przedsiębiorczością często pomijano kontekst rolniczy, który w tym przypadku wydaje się mieć znaczenie kluczowe dla wyjaśnienia jej rozwoju. Artykuł ma więc na celu częściowe wypełnienie luki w tym zakresie. Niniejsza praca ma charakter teoretyczno-koncepcyjny i powstała na bazie kwerendy literatury przedmiotu, zarówno polskiej, jak i zagranicznej. Artykuły zaczerpnięto z dostępnych międzynarodowych i krajowych baz danych (głównie Scopus, Web of Science, Google Scholar, BazEkon, Agro), z wykorzystaniem słów kluczowych, takich jak „przedsiębiorczość wiejska", „przedsiębiorca wiejski", „zakorzenienie", „osadzenie społeczne", „działalność gospodarcza" (na wsi). W artykule przedstawiono tylko ważniejsze wnioski z systematycznej analizy literatury przedmiotu (co było omawiane także we wcześniejszych pracach, m.in. Kulawiak, Suliborski, Rachwał, 2022; Kulawiak, Suliborski, 2023). Aby wykazać wzrost zainteresowania problematyką przedsiębiorczości wiejskiej w literaturze przedmiotu, przeprowadzono również analizę bibliometryczną wyszukiwania artykułów odnoszących się do przedsiębiorczości wiejskiej (ang. *rural entrepreneurship*) w międzynarodowych bazach danych Scopus (451 publikacji) i Web of Science (407 publikacji) z lat 1976–2022 (tj. od pierwszego artykułu indeksowanego w tych bazach z takim terminem). Zastosowano w tym celu metodę analizy powiązań między słowami kluczowymi z użyciem oprogramowania VOSViewer, wykorzystywanego przez innych badaczy w analizie literatury (Kirby, 2023; van Eck, Waltman, 2017), również w zakresie przedsiębiorczości (np. Bağış, Kurutkan, Kryeziu, 2023; Głodowska, Wach, 2022; Marín-Palacios, 2023).

Głównym wkładem artykułu do nauki jest – w opinii autorów – fakt, iż wyostrzono w nim spojrzenie na przedsiębiorczość wiejską z perspektywy mikroskali („miejsca" – środowiska lokalnego, w którym ona funkcjonuje), przez co zwrócono uwagę na aspekty pomijane i wcześniej niedoceniane w polskiej literaturze przedmiotu. Uwypuklenie potrzeby badania tego zagadnienia w kontekście relacji środowisko wiejskie (miejsce) – przedsiębiorca oraz wskazanie pewnej ścieżki postepowania metodologicznego w tym zakresie może przyczynić się nie tylko do odkrycia nowych form przedsiębiorczości, lecz także, co ważniejsze, do zidentyfikowania i opisania warunków, które tę przedsiębiorczość kształtują, co wydaje się niezbędne w procesie jej funkcji poznawczej i pragmatycznej.

Zainteresowanie badaczy przedsiębiorczością wiejską w świetle analizy bibliometrycznej literatury przedmiotu

Wielu badaczy wskazuje, że główny nurt badań nad przedsiębiorczością, silnie rozwijający się szczególnie w drugiej połowie XX w., w dużej mierze pomija sektor rolniczy. Przykładowo: liczne badania z zakresu intencji przedsiębiorczych, zarówno polskie, jak i zagraniczne (np. Baharuddin, Rahman, 2021; Díaz-García, Jiménez-Moreno, 2010; Kilar, Rachwał, 2014; Liñán, Fayolle, 2015; Kwaku et al., 2023; Rachwał, Wach, 2016; Rantanen, Pawlak, Toikko, 2015; Reissová et al., 2020; Wach, Wojciechowski, 2016; Wannamakok, Chang, Täks, 2020), generalnie pomijają aspekt chęci zakładania działalności gospodarczej na wsi – a także specyfikę tej działalności. Badacze najczęściej nie wyróżniają kategorii przestrzennych (w tym podziału na miasto i wieś), koncentrując się na różnych czynnikach wpływających na intencje przedsiębiorcze, a nie na czynnikach związanych ze specyfiką miejsca zamieszkania czy planowanego prowadzenia działalności, a tym bardziej z relacjami przedsiębiorca wiejski – miejsce. Nieliczne prace w tym nurcie odnosiły się do zachowań przedsiębiorczych rolników (np. Bergevoet, 2004, Sikorska-Wolak, 2011; Szeląg-Sikora, Oleksy-Dębczyk, 2013; Multan, 2015), m.in. do ich aktywności w zakresie sprzedaży swoich płodów (np. Płaziak, Szymańska, 2015), możliwości korzystania z usług otoczenia biznesu (np. Kata, 2010) czy perspektyw ich rozwoju przedsiębiorczego (np. Zawisza, 2010). Szczególnie małe zainteresowanie widoczne było także wśród geografów, w tym geografów rolnictwa / obszarów wiejskich, pomimo że przedsiębiorczość i jej rola w rozwoju układów przestrzennych różnej skali jest przedmiotem zainteresowania badaczy na polu geografii ekonomicznej, także w Polsce (Płaziak, Rachwał, 2015; Bański, 2016; Kłodziński, 2014, 2015, 2016; Rachwał, 2018; Zioło, Rachwał, 2012; Zioło, 2015).

Sytuacja zmieniła się nieznacznie w drugiej połowie pierwszej dekady XXI w. Na wzrost zainteresowania w XXI w. badaniami przedsiębiorczości wiejskiej złożyło się kilka przyczyn. Jak się wydaje, jest to przede wszystkim konsekwencja odejścia od traktowania przestrzeni jako kategorii obiektywnej i bezosobowej na rzecz zwrotu w kierunku miejsca (czyli przestrzeni uczłowieczonej naznaczonej wartościami i emocjami, z którą czuje się więzi) oraz dostrzeżenia znaczenia (roli), jaką przedsiębiorczość – jako aktywność ludzka – odgrywa na obszarach wiejskich, których rozwój, w przeciwieństwie do miast dysponujących dużo zasobniejszym i zdywersyfikowanym potencjałem społeczno-gospodarczym, jest bardzo silnie sprzężony z lokalną przedsiębiorczością rolników (mieszkańców wsi), opartą na czynnikach endogenicznych. Na podkreślenie zasługuje zauważanie przez decydentów potrzeby aktywizacji tych obszarów i potrzeby wyrównania poziomu ich rozwoju społeczno-gospodarczego do poziomu miast.

Wzrost zainteresowania badaczy problematyką przedsiębiorczości wiejskiej w ostatnich latach jest wyraźnie widoczny w międzynarodowych bazach danych czasopism. Dane z bazy Web of Science wskazują na dynamiczny wzrost liczby publikacji i cytacji artykułów[1] z zakresu przedsiębiorczości wiejskiej po 2005 r. (rycina 1). Łączne wyniki wyszukiwania terminów „rural" i „entrepreneurship" (występujących jednocześnie w jednym artykule, ale niekoniecznie jako nierozłączny termin) w zasadniczych polach

[1] Pod pojęciem „artykułu" rozumie się także editoriale (słowa wstępne) z czasopism oraz rozdziały w monografiach lub publikacjach pokonferencyjnych indeksowanych w danej bazie, po rygorystycznym procesie ich akceptacji do indeksowania.

bazy, tj. tytułach artykułów, abstraktach i słowach kluczowych (określane w bazie jako „topic"), dały wynik ponad 2800 artykułów (rycina 1A). Łącznie artykuły te były cytowane ponad 34,5 tys. razy. Warto zauważyć, że do 2005 r. rocznie publikowano kilka lub kilkanaście artykułów w czasopismach notowanych w Web of Science, a liczba ich cytacji była marginalna, natomiast w 2022 r. było to już ponad 300 artykułów. Równie dynamicznie wzrastała liczba ich cytacji, osiągając w 2022 r. wartość ponad 6 tys. (dane za 2023 r. są wciąż niepełne).

Rycina 1. Liczba publikacji z zakresu przedsiębiorczości wiejskiej i ich cytacji indeksowanych w bazie Web of Science

A. Wyniki wyszukiwania terminów „rural" i „entrepreneurship" (łącznie, w jednym artykule) w „topic", tj. tytułach artykułów, abstraktach i słowach kluczowych, lata 1972–2023

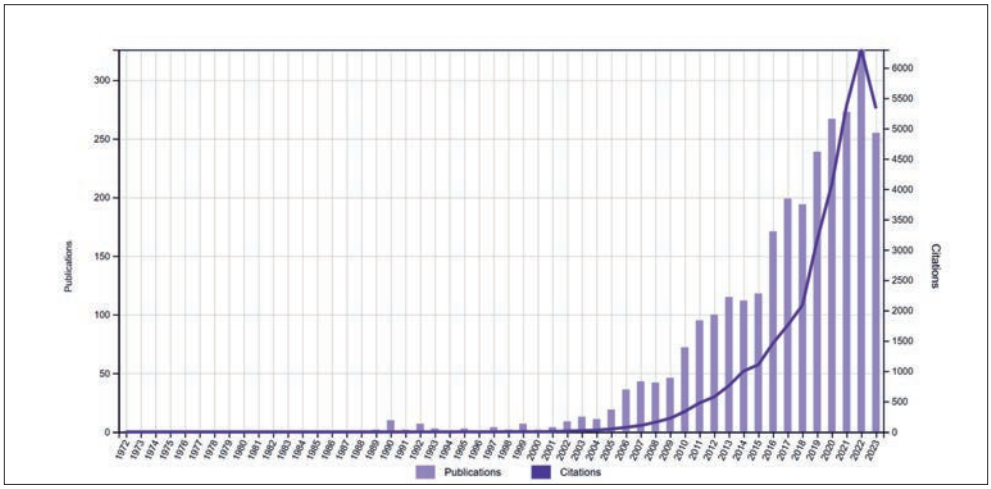

B. Wyniki wyszukiwania terminu „rural entrepreneurship" w „topic", tj. tytułach artykułów, abstraktach i słowach kluczowych, lata 1989–2023[2]

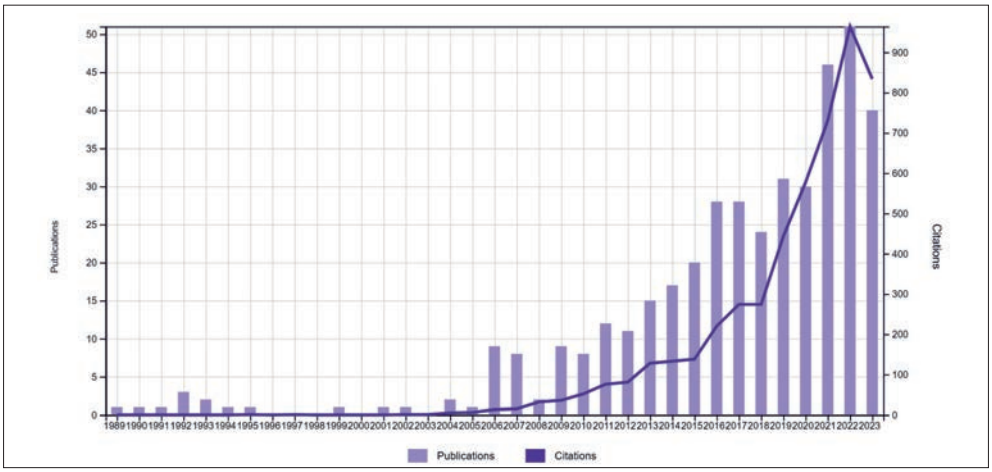

Źródło: baza Web of Science (wykresy oryginalne, wygenerowane w serwisie z danych dotyczących wyszukanych artykułów), stan na 27.11.2023 r.

[2] Wcześniej nie odnotowano artykułów spełniających te kryteria.

Rycina 2. Liczba publikacji z zakresu przedsiębiorczości wiejskiej indeksowanych w bazie Scopus w latach 1976–2023

A. Wyniki wyszukiwania terminów „rural" and „entrepreneurship" w tytułach, abstraktach i słowach kluczowych

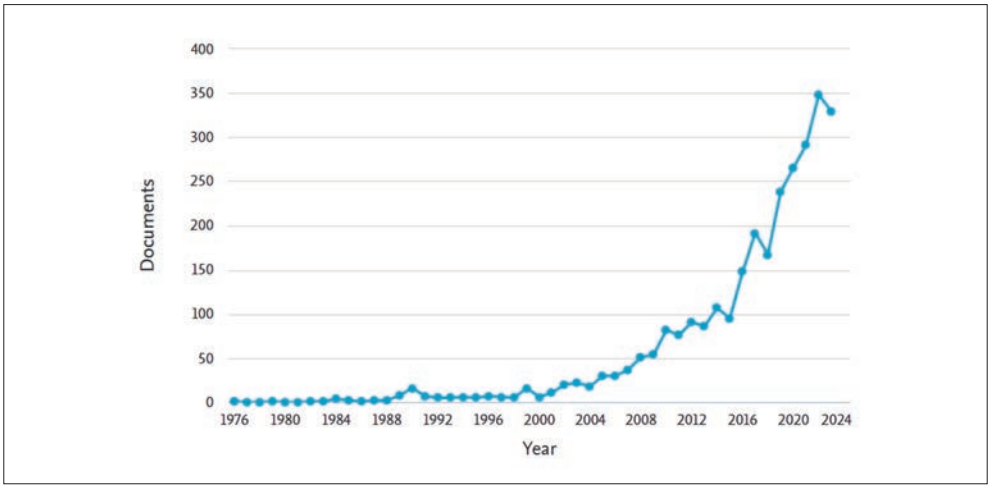

B. Wyniki wyszukiwania terminu „rural entrepreneurship" w tytułach, abstraktach i słowach kluczowych

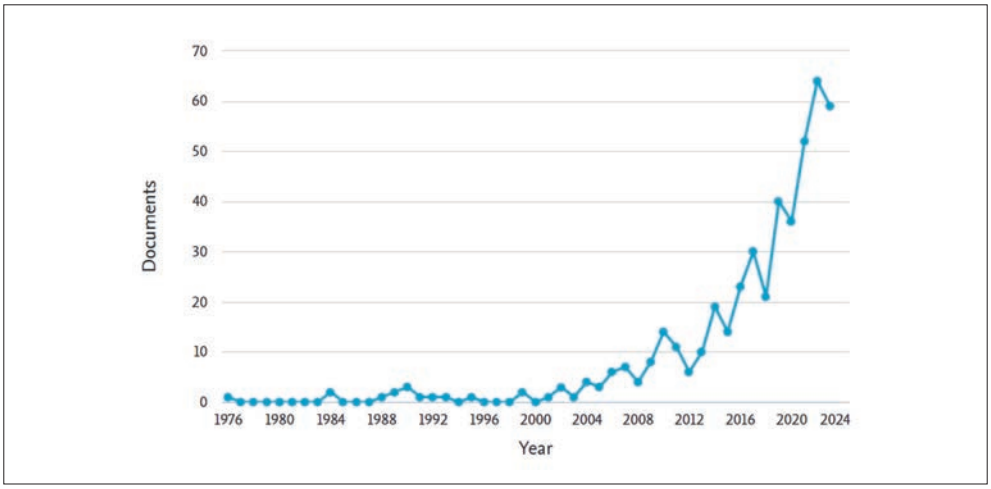

Źródło: baza Scopus (wykresy oryginalne, wygenerowane w serwisie z danych dotyczących wyszukanych artykułów), stan na 27.11.2023 r.

Analiza danych w zakresie wyszukiwania ścisłego terminu „rural entrepreneurship" (przedsiębiorczość wiejska) w tych samych polach bazy Web of Science („topic" – tj. tytułach, abstraktach i słowach kluczowych) wskazuje, że pierwszy artykuł pojawił się w 1989 r., a do 2005 r. ich liczba nie przekraczała 5 (rycina 1B). Zawężenie wyszukiwania do tego ścisłego terminu pozwala zobaczyć, ile opublikowano artykułów, które jednoznacznie i bezpośrednio odnoszą się do przedsiębiorczości wiejskiej, a nie tylko do przedsiębiorczości jako takiej i do obszarów wiejskich. W kolejnych latach obserwuje

się dynamiczny wzrost ich liczby, do ponad 50 w 2022 r. Łącznie w latach 1989–2003[3] opublikowano 407 artykułów odnoszących się do omawianego terminu w kluczowych elementach artykułów. Cytowano je łącznie ponad 5 tys. razy, a liczba cytacji wzrosła od kilku na początku XXI w. do ponad 900 w 2022 r.

W podobny sposób przedstawia się analiza liczby artykułów w bazie Scopus (rycina 2). Choć kryteria przyjmowania czasopism do tej bazy są nieco inne, trzeba zwrócić uwagę, że wiele prestiżowych czasopism z reguły jest notowanych w obydwu bazach, stąd wyniki nie mogą być rozbieżne. Łącznie w bazie Scopus indeksowanych jest blisko 2900 artykułów (rycina 2A). Tu również widać dynamiczny wzrost po 2005 r. – od kilku do blisko 350 artykułów opublikowanych w 2022 r.[4] Warto zauważyć, że między rokiem 1976 a 2005 można wskazać lata, w których nie odnotowano artykułów związanych z przedsiębiorczością wiejską.

Zawężenie wyszukiwania do terminu „przedsiębiorczość wiejska" (*rural entrepreneurship*) wskazuje na dużo mniejszą liczbę artykułów, które opublikowano i indeksowano w latach 1976–2023[5] w bazie Scopus (451). Oznacza to, że tylko ok. 15% artykułów odnoszących się do przedsiębiorczości i do określenia „wiejski" (*rural*) w różnych kontekstach traktuje o przedsiębiorczości wiejskiej w ścisłym rozumieniu. Podobnie jak w bazie Web of Science także w bazie Scopus obserwuje się dynamiczny wzrost liczby artykułów – od kilku rocznie w pierwszej dekadzie XXI w. do ponad 60 w 2022 r. Przeprowadzona szczegółowa analiza cytacji 451 artykułów w bazie Scopus wskazuje na dynamiczny wzrost cytacji – od kilku na początku XXI w. do ponad 1400 w 2022 r.

Zainteresowania badaczy przedsiębiorczości wiejskiej w świetle analizy powiązań słów kluczowych w publikacjach

Analizy powiązań między słowami kluczowymi dokonano za pomocą oprogramowania VOSviewer. Jest to narzędzie służące do budowy i wizualizacji sieci bibliometrycznych (Kirby, 2023; van Eck, Waltman, 2017). VOSviewer umożliwia m.in. eksplorację tekstu, którą można wykorzystać do wizualizacji sieci współwystępowania ważnych terminów (pojęć) pochodzących z literatury naukowej. W tym wypadku wykorzystano to do analizy powiązań terminów występujących w opisywanych wyżej zbiorach artykułów zawierających termin „rural entrepreneurship" (w ścisłym rozumieniu traktowanym jako jeden nierozłączny termin) wyszukanych w bazach Web of Science i Scopus (odpowiednio 407 i 451 publikacji). Pozwala to na szybką analizę zawartości tych tekstów na podstawie częstości występowania omawianych terminów i powiązań między nimi.

Analiza powiązań terminów w artykułach z bazy Web of Science (rycina 3) pozwala wyróżnić 7 klastrów (zróżnicowanych kolorami). Najsilniejsze powiązania z „przedsiębiorczością wiejską" dotyczą „rozwoju obszarów wiejskich" (*rural development*) oraz „biznesu"/"agrobiznesu"[6]. Występują tu także silne powiązania z samą „przedsiębiorczością" i „innowacjami", które tworzą osobne klastry powiązań (zróżnicowane kolorami na schemacie powiązań). Niewiele jest związków z interesującym z punktu widzenia celów badań „miejscem" (*place*) należącym do innego klastra powiązań, m.in. z „zakorzenieniem" (*embeddedness*), „społecznością" (*community*) i „przestrzenią"

[3] Stan na 27.11.2023 r.

[4] Dane za rok 2023 są niepełne ze względu na czas złożenia artykułu do druku.

[5] Stan na 27.11.2023.

[6] Aby obraz był czytelny, analizie poddano terminy, które mają co najmniej 5 powiązań.

(*space*) – oznaczonych na schemacie powiazań na niebiesko. Termin „przedsiębiorca" (*entrepreneur*) nie wykazuje powiązań z „miejscem" (*place*), istotne są natomiast związki z innymi terminami z tego klastra, szczególnie z „zakorzenieniem".

Rycina 3. Sieć współzależności między kluczowymi terminami w artykułach dotyczących przedsiębiorczości wiejskiej – baza Web of Science

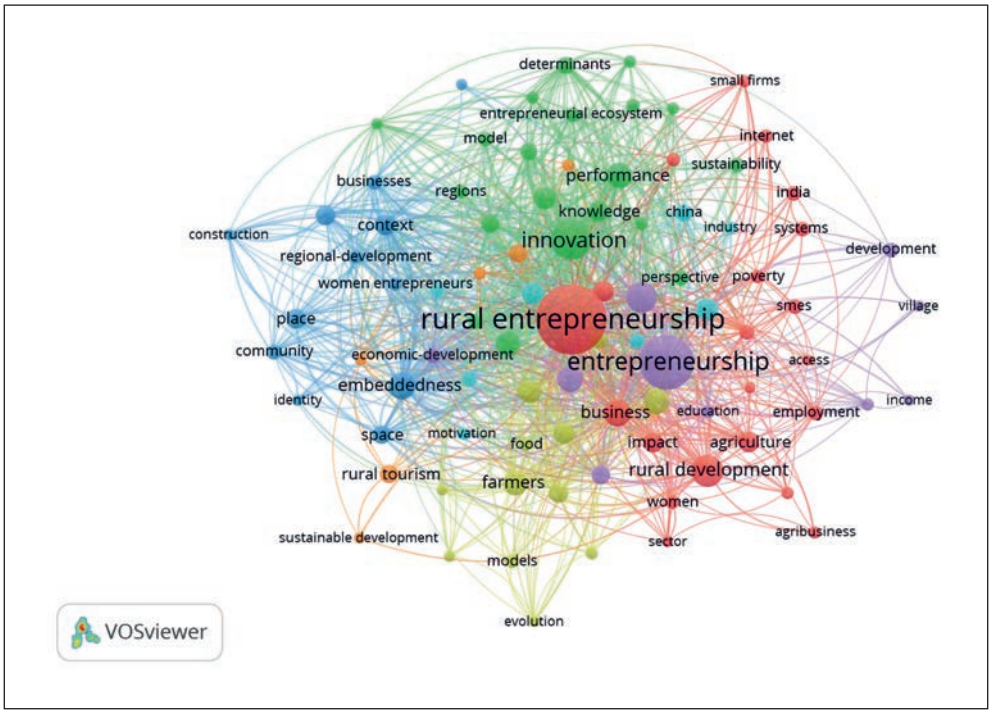

Źródło: opracowanie własne z wykorzystaniem oprogramowania VOSviewer oraz artykułów pochodzących z bazy Web of Science

Nieco inaczej wygląda sieć powiązań terminów występujących w artykułach z bazy Scopus (rycina 4). Termin „miejsce" został włączony do klastra „przedsiębiorczości wiejskiej" (kolor żółty), choć należy zauważyć, że powiazania między nimi nie są silne. „Przedsiębiorczość wiejska" wykazuje najsilniejsze powiązania z terminami „przedsiębiorczość", „przedsiębiorca" (*entrepreneur*), „biznes" i „obszary wiejskie" (*rural areas*). Silne powiązania występują także między „przedsiębiorcą" a „gospodarką wiejską" (*rural economy*). W przypadku artykułów z basy Scopus termin „przedsiębiorca" i jego powiązania mają większe znaczenie niż w bazie Web of Science.

Analiza powiązań terminów z baz artykułów będących przedmiotem naszego badania prowadzi do wniosku, że stosunkowo rzadko przedsiębiorczość wiejska jest rozpatrywana z punktu widzenia relacji przedsiębiorca (wiejski) – miejsce, choć terminy związane z miejscem, takie jak „zakorzenienie", „społeczność", „przestrzeń", również występują, mają one jednak niewielkie znaczenie, jeśli chodzi o częstość występowania i siłę powiązań.

Rycina 4. Sieć współzależności między kluczowymi terminami artykułów na temat przedsiębiorczości wiejskiej – baza Scopus

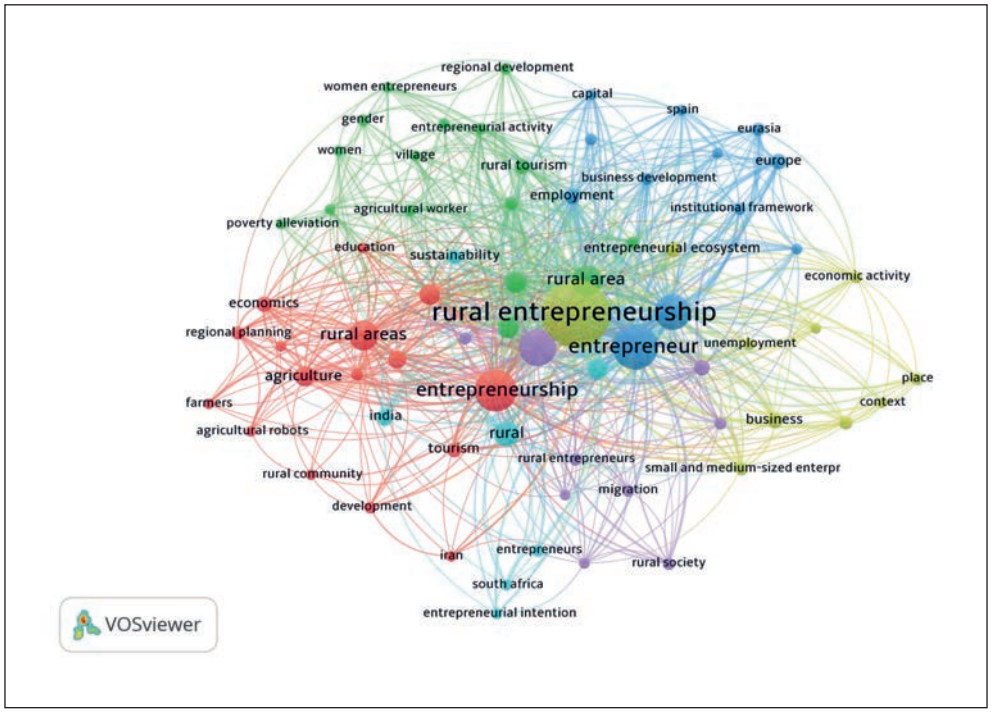

Źródło: opracowanie własne z wykorzystaniem oprogramowania VOSviewer oraz artykułów pochodzących z bazy Scopus

Przedsiębiorczość wiejska vs. przedsiębiorczość na wsi – wybrane problemy terminologiczne i metodyczne badań

Wzrost zainteresowania problematyką przedsiębiorczości, w tym również przedsiębiorczością zakładaną i prowadzoną na obszarach wiejskich, spowodował, że badacze dostrzegli jej ogromną różnorodność i złożoność, która nie tylko wymykała się jednej uniwersalnej definicji, lecz także była niemożliwa do zbadania z użyciem jedynie prostych metod pozytywistycznych (ujęć ilościowo-opisowych). Znaczny wpływ na współczesny kierunek badań w tym zakresie wywarły zasadniczo dwa czynniki. Po pierwsze, wykrystalizowanie się na Harwardzie w latach 80. XX w. nurtu tzw. nowej socjologii gospodarki, która zrewolucjonizowała dotychczasowy sposób postrzegania człowieka i jego roli w gospodarce. Wyraziło się to odejściem od ideologii *homo oeconomicus* (człowieka ekonomicznego) na rzecz *homo sociologicus* (człowieka socjologicznego). Po drugie, dokonanie się w naukach humanistycznych na przełomie XX i XXI w. tzw. zwrotu przestrzennego (Wójcik, Suliborski, 2021), który zaowocował wzrostem zainteresowania „miejscem" jako pewną kategorią społeczno-kulturową. Nowa socjologia gospodarki, wychodząc od koncepcji człowieka socjologicznego, definiowanego jako jednostka funkcjonująca w grupie społecznej i będąca pod jej znaczącym wpływem, postrzegała działania gospodarcze jako formę działania społecznego, a życie gospodarcze – jako pochodną

życia społecznego, rynek zaś był traktowany jako specjalna kategoria relacji społecznych i wartości kulturowych. Zdaniem przedstawicieli tego nurtu (m.in. Durkheima, Parsonsa, Webera) wszelkie działania gospodarcze są zakorzenione w sieci relacji społecznych podejmujących je jednostek, a instytucje gospodarcze są konstruktami społecznymi. Ich powstanie nie jest rezultatem działania niewidzialnej ręki rynku, jak przyjmował paradygmat utylitarny, lecz jest efektem ścierania się sprzecznych interesów agentów funkcjonujących w życiu gospodarczym (Grzesiuk, 2015: 1–2). Uznanie, że człowiek pozostający pod silnym wpływem społeczeństwa jest kreatorem wszelkich działań o charakterze gospodarczym, zwróciło uwagę badaczy z jednej strony na przestrzeń, którą kreuje, a z drugiej strony – na relacje, które są przyczyną, ale i pochodną jego działań. Tym samym istotnego znaczenia nabrała kategoria „miejsca", która w przeciwieństwie do bezosobowej i obiektywnej przestrzeni jest przestrzenią naznaczoną wartościami i ludzkimi emocjami. Jest ono bowiem najczęściej definiowane jako przestrzeń (lokalizacja) obdarzona znaczeniem. Jak zwraca uwagę M. Lewicka (2012: 10): „miejsce tym się różni od pojęć «przestrzeni» czy «lokalizacji», że jest definiowane przez znaczenie, a więc treść". Najtrafniej różnicę między miejscem a przestrzenią oddaje Yi-Fu Tuan (1987: 75), który, konkludując dystynkcję przestrzeni i miejsca, napisał: „zamknięta i uczłowieczona przestrzeń staje się miejscem. W porównaniu z przestrzenią miejsce jest spokojnym centrum ustalonych wartości" (Tuan, za: Wójcik, Suliborski, 2021). Warto dodać, że choć kategoria „miejsca" nadal jest trudno definiowalna, łatwiej bowiem określić to, czym nie jest, niż to, czym jest (Gieryn, 2000), wywarła ogromny wpływ na badania z zakresu przedsiębiorczości wiejskiej[7]. Przedsiębiorczość wiejska stanowi, jak podkreśla się w literaturze przedmiotu, szczególny typ przedsiębiorczości, który nie tylko jest bardzo zróżnicowany wewnętrznie (Fortunato, 2014; Pato, Teixeira, 2016), lecz także wykazuje, jak żaden inny typ, silne związki z otoczeniem (Kalantaritis, Bika, 2006; Jack, Anderson; 2002, Baumgartner, Schulz i in., 2013; Korsgaard, Müller i in., 2015; Pato, Teixeira, 2018). Ponadto w literaturze zagranicznej podkreśla się, że przedsiębiorczość wiejska jest wytworem miejsca i sama kształtuje miejsce (Korsgaard, Müller i in., 2015). Jest też działaniem nieprzewidywalnym, opartym na zasobach endogenicznych (Cope, 2005). Wreszcie jest zupełnie różna od przedsiębiorczości miejskiej, m.in. z uwagi na dysponowanie dużo mniejszymi zasobami w zakresie technologii, kapitału ludzkiego, wsparcia biznesowego, a także odmienne motywy, które nią kierują – rzadziej nastawienie na zysk, częściej jest to wymuszone stylem życia, chęcią poprawy warunków życia czy też potrzebą zbudowania czegoś nowego (Anderson, 2000; Fortunato, 2014).

Uwypuklenie wskazanych cech dało impuls do sformułowania nowego sposobu definiowania tego zagadnienia i zarazem spowodowało powstanie dwóch osobnych pojęć opisujących ten termin – „przedsiębiorczość wiejska" i „przedsiębiorczość na wsi" (obszarach wiejskich). Pierwsze z nich oznacza zakładanie, funkcjonowanie i rozwój działalności gospodarczych (firm) osadzonych w środowisku lokalnym (na wsi, obszarach wiejskich), ze wszystkimi ich konsekwencjami, zarówno dla przedsiębiorcy, jak i dla jego firmy oraz środowiska lokalnego. Drugie z kolei oznacza lokalizację działalności gospodarczej na obszarze wiejskim (wsi; Kulawiak, Suliborski, 2023). Oznacza to, że o ile pierwszego typu działalności nie można nigdzie przenieść bez utraty jej charakteru, o tyle

[7] Na marginesie należy zauważyć, że na wagę rozróżnienia „terytorium" i „miejsca" zwrócili uwagę także J. Rudewicz i P. Czapliński w rozważaniach na temat marketingu miejsc w ujęciu przestrzennym (Rudewicz, Czapliński, 2023).

drugi typ jest związany ze swoim otoczeniem jedynie przez fakt lokalizacji na obszarze administracyjnie uznanym za wieś / obszar wiejski. Za prekursora nowego spojrzenia na przedsiębiorczość wiejską uważa się Maxa Wortmanna Jr. (1990), który jako pierwszy zauważył i uwypuklił rolę związków i relacji zachodzących między działaniem przedsiębiorczym podejmowanym na obszarze wiejskim (wsi) przez człowieka (przedsiębiorcę) a środowiskiem, w jakim działa. Autor, wychodząc od pojęcia przedsiębiorczości wiejskiej zaproponowanej przez Fredericka i Longa (1989), definiowanego jako zjawisko powstawania nowej organizacji (firmy), która wprowadza nowy produkt, kreuje nowy rynek i świadczy na nim usługi oraz korzysta z nowych technologii w środowisku wiejskim, podkreślił szczególną rolę lokalnego środowiska wiejskiego w procesie jej powstawania, definiując przedsiębiorczość wiejską jako „zjawisko tworzenia nowej firmy, która jest związana ze środowiskiem wiejskim" (Wortmann, 1990).

Zmiana, jaka za sprawą M. Wortmanna dokonała się w rozumieniu tego pojęcia, a jednocześnie dostrzeżenie roli przedsiębiorczości w aktywizacji obszarów wiejskich (wsi), jak również potrzeba wzmocnienia badań w tym zakresie zaowocowały nie tylko wspomnianym już wzrostem liczby prac opisujących ten proces, lecz także poszukiwaniem coraz lepszych metod jej opisu i pomiaru. Rozpowszechniona w badaniach perspektywa pozytywistyczna, oparta w większości na aspektach uchwytnych i mierzalnych, w obliczu zmiany podejścia do tego zagadnienia okazała się daleko niewystarczająca, gdyż nie pozwalała w pełni zidentyfikować i oddać złożonego charakteru tego procesu. W efekcie zwrócono się w stronę ujęć humanistycznych wyrosłych z nauk społecznych, tj. socjologii, psychologii, antropologii, obecnych od wielu lat w geografii i określanych mianem geografii humanistycznej (Angiel, 2019; Jędrzejczyk, 2001; Sadoń-Osowiecka, 2019; Szkurłat, Hibszer, 2019), i zaczęto czerpać z ich aparatu metodologicznego. Na szerszą niż dotychczas skalę badacze zaczęli wykorzystywać metody opisujące związki człowieka z miejscem[8] (jego środowiskiem życia), w tym przede wszystkim koncepcję zakorzenienia M. Granovettera (1985; 2005) i teorię strukturyzacji Giddensa (1984; Jack, Anderson, 2002; Kalantaridis, Bika, 2006).

W konsekwencji pojawiły się prace analizujące przedsiębiorczość wiejską w kontekście szeroko rozumianego otoczenia (środowiska lokalnego, w którym funkcjonuje), w tym instytucjonalnego, społecznego (Babb E., Babb S., 1992; Yang D.T. i in., 2002; McGehee, Kim, K. 2004; Richards, Bulkley, 2007; Gaddefors, Anderson, 2019) czy przestrzennego i rolniczego (Casos, 2011; Müller, Korsgaard, 2014; Korsgaard, Müller, Tanvig, 2015, Fitz-Koch i in. 2018), choć te dwa ostatnie są jeszcze słabo rozpoznane w literaturze. Jednocześnie na szerszą niż dotychczas skalę zwrócono się w kierunku niekonwencjonalnych dla badań naukowych źródeł, tj. narracji, opowiadań, esejów, które zdaniem badaczy lepiej odsłaniają to, co odróżnia specyfikę przedsiębiorczości wiejskiej od przedsiębiorczości na obszarach wiejskich (Jack, Anderson, 2002)[9]. Nie oznacza to, że na gruncie literatury zagranicznej nie podejmuje się tematów z zakresu wpływu przedsiębiorczości wiejskiej na rozwój obszarów wiejskich (wsi) czy też czynników ją pobudzających lub destymulujących (Walzer, Athiyaman, Hamm, 2007; Muller, 2013). Są one

[8] Na marginesie należy zaznaczyć, że elementy takiego podejścia w znacznym stopniu zostały wdrożone w 2018 r. do podstawy programowej kształcenia geograficznego w szkołach podstawowych i ponadpodstawowych (Szkurłat i in., 2018; Szkurłat, Hibszer, 2019).

[9] Źródła te są powszechnie wykorzystywane także szeroko w nurcie humanistycznym edukacji geograficznej – zob. Angiel, 2019; Sadoń-Osowiecka, 2019; Szkurłat, Hibszer, 2019. Szkurłat i in. 2018.

podejmowane z wykorzystaniem metod statystycznych, niemniej nie mają już charakteru dominującego. Warto dodać, że mimo upływu lat w polskiej literaturze przedmiotu, w tym również w literaturze geograficznej, termin „przedsiębiorczość wiejska" w jego dosłownym rozumieniu nie został zauważony i zaakceptowany. Pomimo iż zagadnienie to jest bardzo popularnym i interesującym tematem badań, podejście metodologiczne nie zmieniło się w ostatnich latach i przedsiębiorczość wiejska jest przez polskich badaczy traktowana tak samo jak przedsiębiorczość miejska i analizowana głównie przez pryzmat ujęć scjentystycznych (ilościowych), opierających się na dużych próbach badawczych. Zasadniczo jest więc traktowana jako pewien rodzaj aktywności ludzkiej, która stanowi część obiektywnej rzeczywistości i na swój sposób tę rzeczywistość opisuje.

W polskiej literaturze przedmiotu badania przedsiębiorczości wiejskiej koncentrują się głównie na dwóch ujęciach – procesowym i atrybutywnym. W przypadku pierwszego przedsiębiorczość jest utożsamiana z procesem zakładania nowej firmy (działalności gospodarczej) i z tego punktu widzenia przedmiotem zainteresowania badaczy są przede wszystkim jej struktura ilościowa, rodzajowa i przestrzenna oraz efekty jej działalności w postaci m.in. wpływu na rozwój społeczno-gospodarczy, w tym na wielofunkcyjny rozwój wsi i rolnictwa oraz na charakter funkcjonalny obszaru wiejskiego (Fedyszak-Radziejowska, 2000; Kłodziński, Fedyszak-Radziejowska, 2002; Rosner, 2002; Bański, 2003; Kamińska, 1996; 2004; 2011; Kłodziński, 2014; Pawlik, Dziekański, 2021; Kulawiak, 2022). Szczególnego znaczenia, zwłaszcza w kontekście znaczącej roli, jaką przypisuje się przedsiębiorczości wiejskiej w aktywizacji obszarów wiejskich, nabierają także badania nad determinantami jej rozwoju, w tym społecznymi oraz makro- i mikroekonomicznymi (Duczkowska-Małysz i in., 1993; Rosner, 1993; Bański, 2015; Kłodziński, 2001; 2015; 2016, Wyszkowska, 2012; Kostelska, 2022). Drugie ujęcie – atrybutywne – odnosi się do cech osobowych i psychologicznych osób wchodzących w rolę przedsiębiorcy. Badania te częściej niż przez geografów są jednak podejmowane przez socjologów, ekonomistów czy antropologów. Warto dodać, że w tej perspektywie badacze chętniej prowadzą badania na poziomie pojedynczych wsi oraz pojedynczych firm i odwołują się do metod jakościowych (społecznych), np. wywiadów, w tym pogłębionych, kwestionariuszowych oraz studiów przypadku (Falkowski, Kluba, 2004, Kata, Walenia, 2015; Jęczmyk, Maćkowiak, 2016; Halamska, 2016). Stawia się tu jednak głównie na poznanie ekonomicznych i społecznych mechanizmów powstawania i funkcjonowania firm, m.in. na przedsiębiorczość rolników. W ostatnim czasie podjęto nawet próbę wykorzystania koncepcji zakorzenienia w badaniach działalności gospodarczej na obszarach wiejskich (np. Dudek, 2011a; Dudek, 2011b; Bisaga, 2016). Wciąż jednak, w porównaniu z dorobkiem zagranicznym, prace te stanowią margines badań z zakresu przedsiębiorczości wiejskiej.

Koncepcja badania przedsiębiorczości wiejskiej przez pryzmat relacji przedsiębiorca wiejski – miejsce

W świetle wyników powyższego przeglądu literatury przedmiotu wyłania się konieczność poszukiwania nowych ujęć badawczych przedsiębiorczości wiejskiej opartych na modelu powiązań przedsiębiorcy wiejskiego z miejscem. Stąd w niniejszym artykule proponuje się model przedsiębiorczości wiejskiej bazujący na relacjach przedsiębiorcy wiejskiego z miejscem (rycina 5). Centralne miejsce zajmuje w nim przedsiębiorca wiejski oraz właśnie miejsce, które – jak przyjmujemy – jest czymś więcej niż tylko środowiskiem lokalnym czy przestrzenią prowadzenia biznesu. Wynika to ze specyficznych relacji,

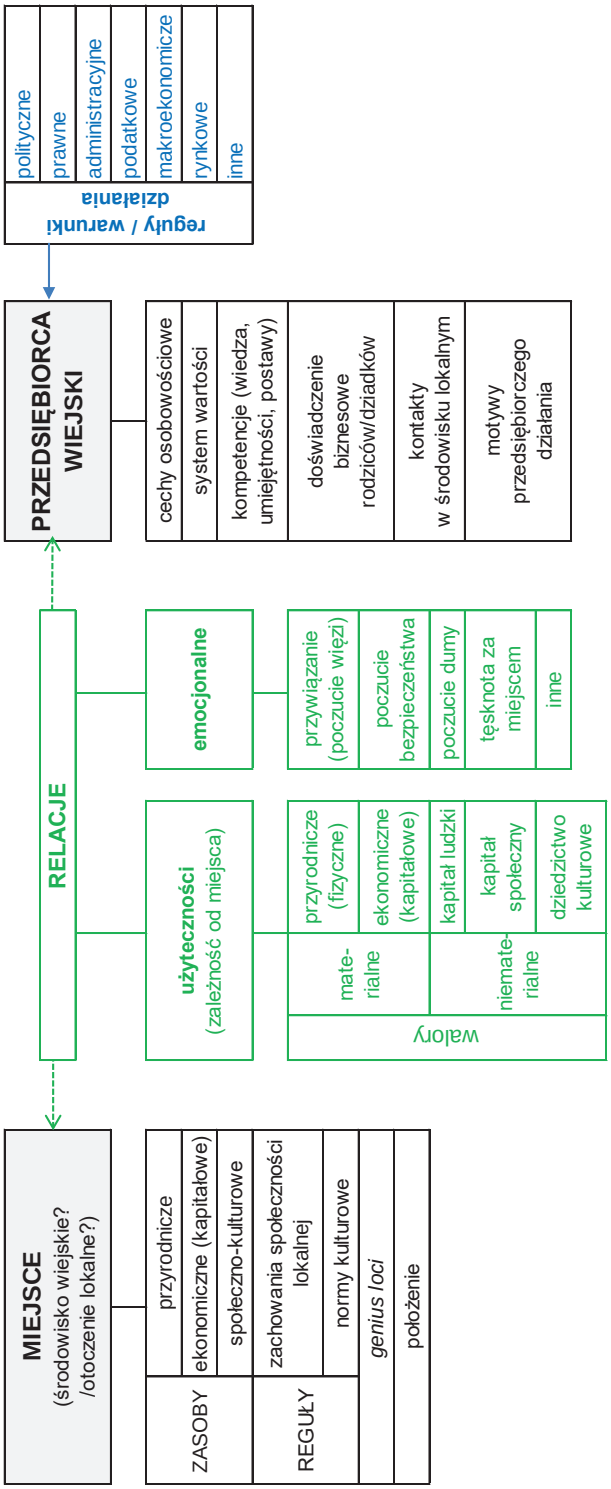

Rycina 5. Model przedsiębiorczości wiejskiej – powiązań przedsiębiorcy wiejskiego z miejscem

Źródło: opracowanie własne autorów

jakie łączą te dwa główne elementy przedsiębiorczości wiejskiej. W dotychczasowych podejściach miejsce często było określane jako środowisko wiejskie czy otoczenie lokalne. Jednak ze względu na specyficzne więzi emocjonalne łączące je z przedsiębiorcą staje się ono „miejscem", czyli przestrzenią w literaturze określaną jako centrum indywidualnie odczuwanych znaczeń i wartości lub też jako miejsce emocjonalnego przywiązania i odczuwanego znaczenia (Cresswell, 2004).

Owo miejsce ma określone zasoby przyrodnicze, ekonomiczne (kapitałowe) i społeczno-kulturowe, które mogą być wykorzystane do prowadzenia działalności gospodarczej przez przedsiębiorcę wiejskiego, stając się dla niego walorami w relacji użyteczności miejsca. W miejscu możemy mówić o specyficznych regułach zachowań społeczności wiejskiej i normach kulturowych. Może mieć ono swoiste *genius loci* (ducha miejsca), które nie ogranicza się tylko do miast o bogatym dziedzictwie kulturowym. Wreszcie miejsce ma określone położenie w stosunku do sieci osadniczej, w tym dużych ośrodków miejskich, które mogą na niego w silny sposób oddziaływać.

Przedsiębiorca wiejski posiada określone cechy osobowościowe i kompetencje (wiedzę, umiejętności i postawy), które – na mocy uznawanego systemu wartości i motywów przedsiębiorczego działania – wykorzystuje w działalności gospodarczej. Szczególną rolę mogą tu odgrywać jego kontakty w środowisku lokalnym. Na działalność przedsiębiorczą może mieć silny wpływ wychowanie w określonej rodzinie, w której rodzice lub dziadkowie prowadzili biznes. Przedsiębiorca nie działa w próżni i w przestrzeni odizolowanej, dlatego wiele czynników wpływa na jego funkcjonowanie w biznesie. Są to czynniki polityczne, prawne (szczególnie z zakresu prawa gospodarczego), administracyjne (zwłaszcza sprawność działania administracji samorządu lokalnego oraz instytucji otoczenia biznesu), podatkowe (kształtowane w ramach polityki fiskalnej państwa i Unii Europejskiej), makroekonomiczne (związane z sytuacją gospodarczą w kraju, Europie i na świecie, w tym z decyzjami w zakresie polityki gospodarczej i pieniężnej podejmowanymi na szczeblu centralnym). W działalności przedsiębiorcy duże znaczenie ma także otoczenie rynkowe, w szczególności konkurencja oraz potencjalni kooperanci (dostawcy i odbiorcy towarów i usług). Czynniki te, wraz z innymi możliwymi czynnikami (do zweryfikowania w trakcie badań terenowych), składają się na reguły i warunki działania przedsiębiorcy – dlatego zostały one uwzględnione w modelu.

W proponowanym modelu przedsiębiorczości wiejskiej najważniejsze są jednak relacje zachodzące między przedsiębiorcą a miejscem (rycina 5, oznaczone na zielono). Można je podzielić na relacje emocjonalne oraz relacje użyteczności, tj. zależności od miejsca (por. Lewicka, 2012). Na relacje emocjonalne składają się m.in. przywiązanie do miejsca (poczucie więzi), poczucie bezpieczeństwa, poczucie dumy z miejsca, a także tęsknota za miejscem. Relacje użyteczności opierają się na wykorzystaniu przez przedsiębiorcę walorów miejsca – zarówno materialnych, jak i niematerialnych. Te materialne – przyrodnicze (fizyczne) i ekonomiczne (kapitałowe) – były od dawna przedmiotem zainteresowania badaczy pod kątem ich znaczenia w rozwoju przedsiębiorczości. Mniejszą wagę przywiązywano natomiast do kapitału ludzkiego i kapitału społecznego, które na obszarach wiejskich mają swoją specyfikę. Na marginesie dotychczasowych badań było także dziedzictwo kulturowe, które najczęściej identyfikowano jako ważny walor użyteczności w miastach, a nie na wsi. Wydaje się jednak, że może mieć ono coraz większe znaczenie, szczególnie w kontekście możliwości wykorzystania specyficznych walorów niematerialnego dziedzictwa kulturowego lokalnych społeczności. Proponowany autorski

model może być weryfikowany empirycznie oraz stanowić wzorzec do dalszych badań przedsiębiorczości wiejskiej.

Kryteria definiowania przedsiębiorcy wiejskiego

Obszary wiejskie ze względu na swoją specyfikę, tj. działalność rolników, reprezentujących głównie pierwszy sektor gospodarki, rzadziej niż miasta są terenem prowadzania pozarolniczej działalności gospodarczej. Ponadto rolnicy niemający zarejestrowanej działalności gospodarczej mogą wykazywać się przedsiębiorczością. Trzeba też zauważyć, że na gruncie prawnym (ustawa *Prawo przedsiębiorców*) przedsiębiorcą jest nie tylko człowiek, osoba fizyczna, lecz także osoba prawna i inne jednostki organizacyjne, którym odrębne przepisy przyznają zdolność prawną. Jest oczywiste, że w badaniach przedsiębiorczości wiejskiej, opartej m.in. na relacjach emocjonalnych z miejscem, nie można przyjąć tak szerokiej definicji. Z tego względu w celu realizacji dalszych badań empirycznych konieczne jest ustalenie, kogo należy uznać za przedsiębiorcę wiejskiego. Proponujemy przyjąć kryteria, na mocy których przedsiębiorcą wiejskim jest osoba:

1. a) mająca zarejestrowaną indywidualną działalność gospodarczą i prowadząca ją samodzielnie bądź jako wspólnik spółki cywilnej
   lub
   b) będąca wspólnikiem spółki osobowej (jawnej, partnerskiej, komandytowej, komandytowo-akcyjnej), przy czym w przypadku spółki komandytowej i komandytowo-akcyjnej osoba ta pełni funkcję komplementariusza, czyli wspólnika prowadzącego sprawy spółki i odpowiadającego swoim majątkiem z tytułu zobowiązań (a więc niebędąca komandytariuszem/akcjonariuszem, wnoszącym wyłacznie kapitał)
   lub
   c) będąca wspólnikiem/akcjonariuszem spółki kapitałowej (z o.o., SA, lub PSA – prostej spółki akcyjnej), a zarazem członkiem zarządu (lub rady dyrektorów w przypadku PSA, jeśli ma ona monoistyczny model zarządzania – bez zarządu i rady nadzorczej),
2. mieszkająca na terenie gminy wiejskiej lub miejsko-wiejskiej (może dotyczyć obszaru miasta w tego typu gminie, ale nie w gminie miejskiej),
3. mająca siedzibę / miejsce rejestracji działalności na terenie gminy wiejskiej lub miejsko-wiejskiej (może znajdować się na obszarze miasta w tego typu gminie miejsko-wiejskiej);
4. prowadząca faktyczną działalność gospodarczą na wsi w gminie zamieszkania (tj. w gminie wiejskiej albo obszarze wiejskim gminy miejsko-wiejskiej), przy czym:

– nie ma znaczenia profil działalności (niezależnie od kodu PKD przeważającej działalności – akceptuje się także te z sekcji A, czyli rolnictwo, leśnictwo i rybactwo),
– działalność może być prowadzona także poza wsią, pod warunkiem, że jest prowadzona w co najmniej jednej wsi.

Takie podejście wynika z przyjętego założenia, że należy badać realnych przedsiębiorców wiejskich, prowadzących działalność gospodarczą (zatem sama rejestracja nie wystarczy – musimy mieć do czynienia z przejawem faktycznej działalności). Dopuszczamy badanie przedsiębiorców, których działalność jest czasowo zawieszona, jednak tylko wtedy, gdy przedsiębiorca prowadził wcześniej faktyczną działalność i zadeklarował chęć jej dalszego prowadzenia (odwieszenia najpóźniej w perspektywie roku). Wykluczenie

komandytariuszy w spółkach komandytowych i akcjonariuszy w spółkach komandytowo-akcyjnych oraz wspólników/akcjonariuszy spółek kapitałowych, jeśli nie są członkami organów zarządzających, ma na celu identyfikację takich osób, które realnie prowadzą działalność gospodarczą, a nie tylko mają udziały w spółkach, nie odpowiadając za ich bieżące funkcjonowanie. W toku badań wyżej wymienione kryteria mogą ulec pewnym praktycznym modyfikacjom. W wypadku dużego zróżnicowania wielkościowego przedsiębiorstw można je podzielić – według kryteriów unijnych, wynikających z *Prawa przedsiębiorców* – na mikro, małe, średnie i pozostałe (duże), zgodnie z przyjętymi zasadami ustalania ich wielkości (w tej sytuacji ze względów praktycznych, tj. częstego braku możliwości otrzymania danych finansowych, można ograniczyć się do jednego kryterium – wielkości zatrudnienia).

Wnioski końcowe

Przedstawiona analiza literatury przedmiotu wskazuje na znaczny wzrost zainteresowania problematyką przedsiębiorczości wiejskiej po 2005 r. oraz na konieczność odróżnienia przedsiębiorczości wiejskiej od przedsiębiorczości prowadzonej na wsi (obszarach wiejskich). Pomocne może być w tym traktowanie wsi nie tylko jako środowiska lokalnego – przestrzeni do prowadzenia biznesu, lecz także jako miejsca w rozumieniu przedstawionym w niniejszym artykule.

Zaproponowany model może stanowić wzorzec badawczy, który będzie możliwy do weryfikacji w toku badań empirycznych. Badania prowadzone w jego ramach powinny – w naszej opinii – dać odpowiedź na trzy podstawowe pytania:

- czy dla przedsiębiorcy środowisko lokalne jest miejscem („przedsiębiorczość wiejska") czy tylko przestrzenią dla prowadzenia biznesu („przedsiębiorczość na wsi"),
- jaka jest rola miejsca i przedsiębiorcy wiejskiego oraz relacji między nimi w kształtowaniu przedsiębiorczości wiejskiej,
- jakie relacje (emocjonalne i użyteczności miejsca) zachodzą między przedsiębiorcą wiejskim a miejscem.

Powyższy model pozwala określić czynniki związane z relacjami przedsiębiorcy z miejscem, które determinują i ograniczają rozwój przedsiębiorczości wiejskiej. Takie podejście badawcze powinno mieć walor aplikacyjny, tj. udzielać odpowiedź na pytanie o to, w jaki sposób należy wspierać przedsiębiorczość wiejską, może również stanowić pomoc dla decydentów (głównie władz samorządowych, szczególnie gmin wiejskich) w sformułowaniu lepszych dokumentów planistycznych i strategicznych. W toku dalszych prac autorzy, na podstawie kwestionariuszy ankiety i wywiadów pogłębionych, zamierzają zweryfikować ten model w praktyce. Po ewentualnych modyfikacjach wynikających z badań empirycznych może on stanowić, jak się wydaje, klucz do zrozumienia istoty funkcjonowania przedsiębiorczości wiejskiej, a także wzorzec dla innych badaczy.

Literatura
References

Amofah, K., Saladrigues, R. (2022). Impact of attitude towards entrepreneurship education and role models on entrepreneurial intention. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, *11*, 36. doi: https://doi.org/10.1186/s13731-022-00197-5

Anderson, A.R. (2000). The protean entrepreneur: the entrepreneurial process as fitting self and circumstance. *Journal of Enterprising Culture*, *8*(3), 201–234.

Angiel, J. (2019). O potrzebie edukacji geograficznej na rzecz odnajdywania tożsamości miejsc i tworzenia ładu przestrzennego. „Czytanie" i „pisanie" krajobrazu. *Prace Komisji Edukacji Geograficznej*, 9, 33–47.

Babb, E.M., Babb, S.V. (1992). Psychological traits of rural entrepreneurs. *Journal of Socio-Economics*, *21*, 353–362.

Bağış, M., Kurutkan, M.N., Kryeziu, L. (2023). *Entrepreneurship Studies in Türkiye: Where are We? Where Should We Go? Analysis of International Publications*. W: V. Ramadani, S. Kjosev, S., B.S. Sergi (Ed.), *Entrepreneurship Development in the Balkans: Perspective from Diverse Contexts (Lab for Entrepreneurship and Development)*. Leeds: Emerald Publishing Limited, 275–302.

Baharuddin, G., Rahman, A.A. (2021). What is the most effective antecedent for developing entrepreneurial intention among Muslim youth in Indonesia? *Entrepreneurial Business and Economics Review*, *9*(1), 75–88. doi: https://doi.org/10.15678/EBER.2021.090105

Bański, J. (2003). Pozarolniczy rozwój gospodarczy na obszarach wiejskich w Polsce. *Przegląd Geograficzny*, *75*(2), 385–401.

Bański, J. (2015). Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na wsi – wybrane zagadnienia. *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, *102*(1), 59–69.

Baumgartner, D., Schulz, T. (2013). Quantifying entrepreneurship and its impact on local economic performance: A spatial assessment in rural Switzerland. *Entrepreneurship and Regional Development*, *25*(3–4), 225–250. doi: http://dx.doi.org/10.1080/08985626.2012.710266

Bergevoet, R.H.M., Ondersteijn, C.J.M., Saatkamp, H.W., Van Woerkum, C.M.J., Huirne, R.B.M. (2004). Entrepreneurial behaviour of Dutch dairy farmers under a milk quota system: Goals, objectives and attitudes. *Agricultural Systems*, *80*(1), 1–21.

Bisaga, A. (2016). Zakorzenienie gospodarstw rolnych w lokalnych (regionalnych) systemach biobiznesu – uwarunkowania instytucjonalne w województwie opolskim. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, *18*(5), 17–22.

Cope, J. (2005). Researching entrepreneurship through phenomenological inquiry. *International Small Business Journal*, *23*(2), 387–395.

Creswell, T. (2004). *Place. A short introduction*. Oxford: Blackwell Publishing

Díaz-García, M.C., Jiménez-Moreno, J. (2010). Entrepreneurial intention: The role of gender. *International Entrepreneurship and Management Journal*, *6*(3), 261–283. doi: https://doi.org/10.1007/s11365-008-0103-2

Duczkowska-Małysz, K., Małysz, J., (1993). Mikroekonomiczne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości. W: K. Duczkowska-Małysz (red.), *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. W stronę wsi wielofunkcyjnej*, Warszawa: PAN IRWiR, 23–42.

Dudek, M. (2011a). Przedsiębiorczość w perspektywie koncepcji zakorzenienia działania ekonomicznego. *Studia Socjologiczne*, *4*(203), 155–175.

Dudek, M. (2011b). Rolnictwo a koncepcja zakorzenienia działania ekonomicznego. Stowarzyszenie ekonomistów rolnictwa i agrobiznesu. *Roczniki Naukowe*, *XIII*(2), 87–91.

Falkowski, J., Kluba, M. (2004). Uwarunkowania aktywności pozarolniczej gospodarstw rolnych w świetle badań ankietowych. W: *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, 151–162.

Fedyszak-Radziejowska, B. (2000). Społeczność lokalna a rozwój przedsiębiorczości. W: M. Kłodziński, A. Rosner (red.), *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich wschodniego i zachodniego pogranicza*. Warszawa: IRWiR PAN.

Fortunato, M. (2014). Supporting rural entrepreneurship: a review of conceptual developments from research to practice. *Community Development*, *45*(4), 387–408. doi: https://doi.org/10.1080/15575330.2014.935795

Frederick, M., Long, C.A. (1989). Entrepreneurship theories and their use in rural development, bibliographies and literature of agriculture. *Economic Research Service, US Department of Agriculture*, *74*.

Gaddefors, J., Anderson, A.R. (2019). Romancing the rural: Reconceptualising rural entrepreneurship as engagement with context(s). *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation*, *20*(3), 159–169.

Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
Gieryn, T.E. (2000). A space for place in sociology. *Annual Review of Sociology*, *26*, 463–496.
Głodowska, A., Wach, K. (2022). Entrepreneurship research in Central and Eastern Europe: A systematic literature review and bibliometric analysis. *Journal of International Studies*, *15*(3), 201–214. doi: https://doi.org/10.14254/2071–8330.2022/15–3/14
Granovetter, M. (1985). Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, *91*(3), 481–510.
Granovetter, M. (2005). The Impact of Social Structure on Economic Outcomes. *Journal of Economic Perspectives*, *19*(1), 33–50.
Grzesiuk, K. (2015). Marka Granovettera koncepcja zakorzenienia gospodarki. W: ks. S. Fel (red.), *Gospodarka osadzona społecznie. Wybrane kierunki badań w obszarze społeczno-gospodarczym*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
Halamska, M. (2016). Struktura społeczno-zawodowa ludności wiejskiej w Polsce i jej przestrzenne zróżnicowanie. *Wieś i Rolnictwo*, *1*(170), 59–85.
Jack, S.L., Anderson A.R. (2002). The Effects of Embeddedness upon the Entrepreneurial Process. *Journal of Business Venturing*, *17*(5), 467–487.
Jęczmyk, A., Maćkowiak, M. (2016). Przedsiębiorczość jako istotna cecha w tworzeniu produktów turystyki wiejskiej. *Turystyka i Rozwój Regionalny*, *6*, 35–45.
Jędrzejczyk, D. (2001). *Wprowadzenie do geografii humanistycznej*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych.
Kalantaridis, Ch., Bika, Z. (2006). Local embeddedness and rural entrepreneurship: case study evidence from Cumbria, England. *Environment and Planning*, *38*, 1561–1579. doi: https://doi.org/10.1068/a3834
Kamińska, W. (2011). Pozarolnicza aktywność gospodarcza osób fizycznych na obszarach wiejskich w Polsce. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, *133*, 103–127.
Kamińska, W. (1996). *Rozwój i przemiany struktury przestrzennej indywidualnej działalności gospodarczej w rejonie kieleckim*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego.
Kamińska, W. (2004). Przedsiębiorczość osób fizycznych na obszarach wiejskich w 2003 roku. *Studia Obszarów Wiejskich*, 5, 23–35.
Kata, R. (2010). Korzystanie przez rolników i przedsiębiorców wiejskich z usług bankowych – analiza preferencji i ograniczeń. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, *1*.
Kata, R., Walenia, A. (2015). Wykluczenie finansowe rolników i przedsiębiorców wiejskich. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, *2*, 36.
Kilar, W., Rachwał, T. (2014). Postrzeganie zakładania własnej działalności gospodarczej jako przejaw postawy przedsiębiorczej studentów kierunków nieekonomicznych. *Horyzonty Wychowania*, *13*(28), 111–130.
Kirby, A. 2023. Exploratory Bibliometrics: Using VOSviewer as a Preliminary Research Tool. *Publications*, *11*, 10. doi: https://doi.org/10.3390/publications11010010
Kłodziński, M., Fedyszak-Radziejowska, B. (2002). Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i w krajach UE. Problemy rozwoju wsi i rolnictwa. Warszawa: IRWiR PAN.
Kłodziński, M. (2001). Bariery i priorytety w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej. *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej im. H. Kołłątaja w Krakowie*, *78*, 1, 215–226.
Kłodziński, M. (2014). Przedsiębiorczość pozarolnicza na wsi w procesie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. *Wieś i Rolnictwo*, *162*(1), 97–112.
Kłodziński, M. (2015). Zagrożenia i szanse stojące przed rozwojem sektora przedsiębiorczości wiejskiej. *Wieś i Rolnictwo*, *167*(2), 125–138.
Kłodziński, M. (2016). Bariery rozwoju obszarów wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem sektora małej i średniej przedsiębiorczości. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, *167*, 285–301.
Korsgaard, S., Müller, S., Tanvig, H.W. (2015). Rural entrepreneurship or entrepreneurship in the rural–between place and space. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, *21*(1), 5–26. doi: http://doi.org/10.1108/IJEBR-11-2013-0205
Kostetska, I. (2022). Znaczenie funkcjonowania rolniczych grup producenckich w rozwoju obszarów wiejskich Ukrainy. *Przegląd Europejski*, *1*, 119–131.

Kulawiak, A., Suliborski, A., Rachwał, T. (2022). Research on rural entrepreneurship in terms of the literature: Definition problems and selected research issues. *Quaestiones Geographicae*, *41*(2), 7–19. doi: https://doi.org/10.2478/quageo-2022-0020

Kulawiak, A., Suliborski, A. (2023), Geograficzne ujęcie przedsiębiorczości wiejskiej – założenia kompleksowej koncepcji badań. *Czasopismo Geograficzne*, *94*(4).

Kulawiak, A. (2022). Pozarolnicza działalność gospodarcza a rozwój społeczno-gospodarczy gmin wiejskich województwa łódzkiego. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, *18*(1), 64–78.

Kwaku, A., Dziwornu, M.G., Rachwał, T., Saladrigues, R., Agyarko-Fosu, F. (2023). Transition from entrepreneurial education to entrepreneurial intention: a cross-cultural effect. *Czasopismo Geograficzne / Geographical Journal*, *94*(3), 481–502. doi: https://doi.org/10.12657/czageo-94-20

Lewicka, M. (2012). *Psychologia miejsca*. Warszawa: Wydawnictwo Scholar.

Liñán, F., Fayolle, A. (2015). A systematic literature review on entrepreneurial intentions: citation, thematic analyses, and research agenda. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 11, 907–933.

Marín-Palacios, C. (2023), Female entrepreneurship in family business: bibliographic analysis. *Journal of Family Business Management*, *13*(3), 552–578. doi: https://doi.org/10.1108/JFBM-04-2022-0061

McGehee, N.G., Kim, K. (2004). Motivation for agri-tourism entrepreneurship. *Journal of Travel Research*, *43*, 161–170.

Müller, S. (2013). *Entrepreneurship and regional development – on the interplay between agency and contex*, PhD thesis. Departament of Business Administration, Aarhus University, Aarhus.

Müller, S., Korsgaard, S. (2014), Re(sources) of opportunities: the role of spatial contex for rural entrepreneurship. *Academy of Management annual Meeting*, 1–5, August.

Mulltan, E., (2015). Przedsiębiorczość rolników indywidualnych w Polsce – stan i kierunki rozwoju. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Administracja i Zarządzanie*, *34*, 175–183.

Pato, L., Teixeira, A.A. (2018). Rural entrepreneurship: the tale of a rare event. *Journal of Place Management and Development*, *11*(1), 46–59.

Pato, M.L., Teixeira, A.A. (2016). Twenty years of rural entrepreneurship: A bibliometric survey. *Sociologia Ruralis*, *56*(1), 3–28.

Pawlik, A, Dziekański, P. (2021). Entrepreneurship as the basis for the development of rural communes in Eastern Poland. *Baltic Journal of Economic Studies*, *7*(2), 1–11.

Płaziak, M., Rachwał, T. (2015). „Przedsiębiorczy region" – zarys koncepcji w świetle analizy roli przedsiębiorczości w krajowej strategii rozwoju regionalnego. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, *11*, 37–49.

Płaziak, M., Szymańska, A.I. (2015). Uwarunkowania działalności przedsiębiorców i rolników na placach targowych na przykładzie Nowej Huty. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, *11*, 203–217.

Rachwał, T. (2018). Research issues of the function of entrepreneurship in the socio-economic development of spatial systems in Polish economic geography. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego* [*Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*], *32*(4), 149–162. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.324.9

Rachwał, T., Wach, K. (2016). Badanie intencji przedsiębiorczych młodego pokolenia: wyniki ankietyzacji wśród studentów kierunków nieekonomicznych. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, *12*, 405–415. doi: https://doi.org/10.24917/20833296.12.30

Rantanen, T., Pawlak, A., Toikko, T. (2015). The Significance of Social Welfare Attitudes in Young People's Entrepreneurial Intentions. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, *3*(1), 43–60. doi: https://doi.org/10.15678/EBER.2015.030104

Reissová, A., Šimsová, J., Sonntag, R., Kučerová, K. (2020). The influence of personal characteristics on entrepreneurial intentions: International comparison. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, *8*(4), 29–46. doi: https://doi.org/10.15678/EBER.2020.080402

Richards, S.T., Bulkley, S. (2007). *Agricultural entrepreneurs: The first and the forgotten?* Washington, DC: The Hudson Institute.

Rosner, A. (1993). Demograficzne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na terenach wiejskich. W: K. Duczkowska-Małysz (red.), *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. W stronę wsi wielofunkcyjnej*, Warszawa: PAN IRWiR, 147–156.

Rosner, A. (2002). Przedsiębiorczość wiejska a lokalny rynek pracy. W: M. Kłodziński, B. Fedyszak-Radziejowska (red.), *Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i w krajach UE. Problemy rozwoju wsi i rolnictwa*. Warszawa: IRWiR PAN.

Rudewicz, J., Czapliński, P. (2023). *Marketing miejsc. Ujęcie przestrzenne*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

Sadoń-Osowiecka, T. (2019). Dydaktyczne możliwości humanistycznych ujęć geografii. *Prace Komisji Edukacji Geograficznej*, *9*, 23–32.

Sikorska-Wolak, I. (2011). Dywersyfikacja ekonomiczna gospodarstw rolnych jako przejaw przedsiębiorczych zachowań rolników. *Zeszyty Naukowe SGGW – Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, *93*, 29–42.

Szeląg-Sikora, A., Oleksy-Gębczyk, A. (2013). Grupy producenckie przykładem przedsiębiorczości zespołowej w rolnictwie. *Zarządzanie i Finanse*, *2*(1), 341–351.

Szkurłat E., Hibszer, A, Piotrowska, I, Rachwał, T. (2018). Podstawa programowa geografii źródłem nauczycielskich wyzwań. *Prace Komisji Edukacji Geograficznej*, *8*, 13–31.

Szkurłat, E., Hibszer, A. (2019). W stronę ujęć humanistycznych w edukacji geograficznej. *Prace Komisji Edukacji Geograficznej*, *9*, 11–22.

Tuan, Y-F. (1987). *Przestrzeń i miejsce*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

van Eck, N.J., Waltman, L. (2017). Citation-based clustering of publications using CitNetExplorer and VOSviewer. *Scientometrics*, *111*(2), 1053–1070. doi: https://doi.org/10.1007/s11192-017-2300-7

Wach, K., Wojciechowski, L. (2016). Entrepreneurial Intentions of Students in Poland in the View of Ajzen's Theory of Planned Behaviour. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, *4*(1), 83–94. doi: https://doi.org/10.15678/EBER.2016.040106

Walzer, N., Athiyaman, A., Hamm, G. F. (2007). Entrepreneurship and small business growth. In: N. Walzer (Ed.), *Entrepreneurship and local economic development*. Landham, MD: Lexington Books, 59–80.

Wannamakok, W., Chang, Y.-Y., Täks, M. (2020). The Relationship between Institutional Environments and Entrepreneurial Intention in Estonia: Mediating Roles of Desirability and Feasibility. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, *8*(2), 111–126. doi: https://doi.org/10.15678/EBER.2020.080206

Wójcik, M. Suliborski, A. (2021). Geografia człowieka. W poszukiwaniu pojęcia „miejsce". *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, *56*, 9–29. doi: https://doi.org/10.14746/rrpr.2021.56s.03

Wortman, M.S., Jr. (1990). Rural entrepreneurship research: An integration into the entrepreneurship field. *Agrobusiness*, *6*(4), 329–344.

Wyszkowska, Z. (2012). Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, *3*(25), 299–307.

Yang, D.T., An, M.Y. (2002). Human capital, entrepreneurship, and farm household earnings. *Journal of Development Economics*, *68*, 65–88.

Zawisza, S. (2010). *Perspektywy rozwoju grup producentów rolnych – szanse i zagrożenia*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Uniwersytetu Technologiczno-Przyrodniczego w Bydgoszczy.

Zioło, Z., Rachwał, T. (2012). Entrepreneurship in geographical research. W: P. Churski (red.), *Contemporary Issues in Polish Geography*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe,135–155.

Zioło, Z. (2015). Przedsiębiorczość jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego układów przestrzennych. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, *11*, 8–23.

Anita Kulawiak, doktor Nauk o Ziemi w zakresie geografii społeczno-ekonomicznej, absolwentka, a następnie adiunkt w Katedrze Geografii Regionalnej i Społecznej UŁ. Autorka publikacji z zakresu przedsiębiorczości, rozwoju regionalnego i lokalnego, a także polityki regionalnej. Zainteresowania badawcze autorki oscylują wokół wielu problemów związanych z szeroko rozumianą geografią społeczną oraz regionalną. Przede wszystkim dotyczą problematyki przedsiębiorczości, w tym przedsiębiorczości wiejskiej rozumianej od strony zarówno procesualnej (zakładania i prowadzenia działalności gospodarczej), jej zróżnicowania przestrzennego oraz czynników warunkujących jej rozmieszczenie, jak i atrybutywnej – jako cecha ludzka. Poza zagadnieniami dotyczącymi przedsiębiorczości prace autorki poruszają zagadnienia związane

z przestrzenią publiczną miasta, placami targowymi oraz tożsamością terytorialną. Autorka opublikowała ponad 40 artykułów naukowych.

Anita Kulawiak, PhD in Earth Sciences in the field of socio-economic geography, graduate and then employee of the Department of Regional and Social Geography of the University of Lodz. The author of publications in the field of entrepreneurship, regional and local development, as well as regional policy. The author's research interests oscillate around many problems related to broadly understood social and regional geography. First of all, they relate to entrepreneurship issues, including rural entrepreneurship, understood in terms of processes (establishing and running a business), spatial diversity and factors determining its distribution, and in attributive terms – as a human trait. In addition, the author's works oscillate around issues related to the city's public space, market squares and territorial identity. The author has published over 40 scientific articles.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7458-0330

Adres / Address:

Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk Geograficznych
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
ul. Kopcińskiego 31
90–142 Łódź, Polska

e-mail: anita.kulawiak@geo.uni.lodz.pl

Tomasz Rachwał, dr hab., profesor Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie – Katedra Handlu Zagranicznego oraz Centrum Przedsiębiorczości Strategicznej i Międzynarodowej, wiceprzewodniczący Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, członek Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego, redaktor i członek rad redakcyjnych kilku czasopism naukowych, autor podręczników do geografii i przedsiębiorczości. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się przede wszystkim na zagadnieniach związanych z przedsiębiorczością i jej rolą w rozwoju lokalnym i regionalnym, przemianami struktur przestrzennych i działowych przemysłu w Polsce na tle innych krajów, międzynarodowymi i krajowymi uwarunkowaniami rozwoju różnych działów działalności gospodarczej, a także z edukacją geograficzną i w zakresie przedsiębiorczości. Opublikował ponad 200 prac dotyczących tej tematyki.

Tomasz Rachwał, PhD, professor of Krakow University of Economics – Department of International Trade & Centre for Strategic and International Entrepreneurship, Deputy Chair of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society, editor and member of the editorial board of several journals, author of textbooks for geography and entrepreneurship. His research interests focus primarily on the issues of entrepreneurship and its role in local and regional development, changes in spatial and branch structures of industry in Poland and other countries, the international and domestic determinants for the development of various branches of industrial activity, as well as geographical and entrepreneurship education. He has published over 200 papers in these fields.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2232-591X

Adres / Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Handlu Zagranicznego
ul. Rakowicka 25
31–510 Kraków, Polska

e-mail: Tomasz.Rachwal@uek.krakow.pl

Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego
Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society

37(4) • 2023

ISSN 2080–1653
DOI 10.24917/20801653.374.6

Xiaolong Zhou
Paichai University, South Korea
Mingyue Zhang
Paichai University, South Korea

A Study of the Influence of ESG Performance, Social Influence, Facilitating Conditions, Hedonic Motivation, Price Value and Habit on Tourists' Behavioural Intentions towards Sports Complexes

Abstract: Objective: This study aims to determine the structural relationships between environmental, social and governance (ESG) performance in sports complexes, along with external factors and motivations (social influence, facilitating conditions, hedonic motivation, price value, habit), with tourists' behavioural intentions. Design/Method/Approach: To achieve this, a web-based survey was conducted, and after eliminating outliers, data from a total of 541 responses were analysed using the SPSS and AMOS statistical software packages. Findings: The research findings indicate a positive correlation between environmental and social performance in sports complexes, along with external factors and motivations (social influence, facilitating conditions, hedonic motivation, price value, habit), and tourists' behavioural intentions. Hedonic motivation and habit have been identified as the most crucial. Additionally, past experience moderates the impact of social influence, facilitating conditions, hedonic motivation, price value and habit on tourists' intentions. Conclusions/Recommendation: This study suggests that enhancing tourists' hedonic motivation and cultivating consumer habits are crucial for improving tourists' intentions to visit sports complexes. Furthermore, efforts should be directed towards improving sports complexes' environmental and social performance, enhancing the social environment and convenience, and increasing their cost-effectiveness to boost tourist intention. Originality/Value: This research represents a significant revision of the UTAUT2 model, expanding its applicability. Moreover, it is the first attempt to employ ESG theory to explain tourists' behavioural intentions in sports complexes.

Keywords: behavioural intention; ESG performance; revision of UTAUT2 model; structural equation modelling

Received: 1 September 2023
Accepted: 7 December 2023

Suggested citation
Zhou, X., Zhang, M. (2023). A Study of the Influence of ESG Performance, Social Influence, Facilitating Conditions, Hedonic Motivation, Price Value and Habit on Tourists' Behavioural Intentions towards Sports Complexes. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego* [*Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*], *37*(4), 86–102. doi: https://doi.org/10.24917/20801653.374.6

Introduction

Tourism activities are fundamental economic growth drivers, significantly contributing to GDP, job creation and employment (Jeronimo Viana et al., 2021). A sports complex is a unique amalgamation of sport, tourism, culture, community development and other diverse elements, offering tourists an innovative experience. As a form of tourism, it not only bolsters local economic growth but also stimulates the progress of related industries. Despite these benefits, the escalating impacts of tourism have led to a spectrum of visible and potential issues, including environmental ones (Jiménez-García et al., 2020; Saarinen, 2006). The long-term adverse effects of tourism often outweigh its short-term advantages. Hence, it is paramount to pursue sustainable tourism development, seeking a balance between environmental, economic and societal objectives (Streimikiene et al., 2021). Corporate social responsibility (CSR) underscores the need for corporations to consider environmental, social and governance (ESG) performance while seeking economic profits. Numerous tourism entities have started incorporating CSR into their operations to achieve sustainable development goals.

The surge in tourism demand has fuelled the expansion of the tourism market, fostering growth and innovation in tourism-related enterprises (Guo, Tang, 2022). Consequently, tourism has become a highly competitive marketplace (Jang, Hsieh, 2021; Karanikola et al., 2020; Kim, S-B., Kim, K-Y., 2016). Although the influence of a company's ESG performance on tourist satisfaction is recognised (Chung et al., 2015; Mai, Cuong, 2021), its impact on tourist satisfaction remains unexplored. This study aims to probe the impact of corporate ESG performance, social influence, facilitating conditions, hedonic motivation, price value and habit on travel behaviour intentions. Empirical research on sports complexes in Korea uses the revised unified theory of acceptance and use of technology (UTAUT2) model. The objective is to provide valuable insights for tourism companies to enhance their competitiveness.

Literature review

Sports complexes

The concept of sports complexes revolves around the distinct features of sports and health, encompassing a multifunctional spatial area or developmental platform integrating sports, health, tourism, leisure, elderly care, culture and 'liveability' (Wei, 2019; Zhang L., 2018). According to varying perspectives and criteria, sports complexes can be categorised into different types, such as professional, recreational and sports industries (Zhang Z., 2021). Professional sports complexes primarily aim to cultivate and develop professional athletes, housing training centres and sports schools. On the other hand, recreational sports complexes prioritise providing leisure sports facilities and activities to enhance residents' quality of life. Sports-industry complexes focus on developing sports-related industries, encompassing sports equipment manufacturing and sports tourism (Zhang L et al., 2022). This research predominantly focuses on a sports-industry complex, primarily emphasising sports tourism.

As urban residents increasingly seek diverse lifestyles, the inevitability of suburbanisation and small-town development becomes apparent, driven by the desire to escape urban congestion, noise and recent urban smog issues (Zhang L. et al., 2022).

The construction of distinctive complexes caters to the leisure and recreational needs of the populace, fostering urbanisation and contributing to environmental improvement (Deng, 2022). It is foreseeable that future interaction and collaboration between these two trends in practice will become the new norm.

Revision of the unified theory of acceptance and use of technology (UTAUT2) model

The unified theory of acceptance and use of technology (UTAUT) is a prevalent theoretical framework for examining user acceptance and application of emergent technologies (Elsafty, Boghdady, 2022; Vinerean et al., 2022). The UTAUT model postulates four central constructs: performance expectancy, effort expectancy, social influence and facilitating conditions to expound user acceptance and usage behaviour (Venkatesh et al., 2003). In addition to these constructs, gender, age, experience and voluntariness are considered moderating factors influencing these four primary constructs (Venkatesh et al., 2003). In 2012, Venkatesh, Thong and Xu introduced the UTAUT2 model, extending the applicability of UTAUT to consumer technology usage (Venkatesh et al., 2012). The UTAUT2 model incorporates three additional determinants influencing technology acceptance and usage: hedonic motivation, price value and habit. With enhanced predictive capabilities, this expanded model offers a more comprehensive framework for understanding consumer acceptance and use of technological products or services. The UTAUT2 model is currently being implemented in the tourism industry (Araújo Vila et al., 2021; Assaker et al., 2020). However, considering the aim of examining tourists' behavioural intentions, the decision was made to modify the original model. Previous research indicates that expected performance and effort performance have been significant in many technology adoption models (Alalwan et al., 2017; Bakri et al., 2023; Lin et al., 2020). Nevertheless, our research subjects are consumers whose decision-making processes may be more influenced by the company's environmental (Han et al., 2009), social (Rotaris et al., 2023) and governance (ESG) performance (Lee H-J., Rhee, 2023). As a result, the decision was made to eliminate the variables of expected performance and effort performance and introduce the variable of ESG performance.

ESG performance

The concept of ESG, representing environment, social responsibility and governance, was first introduced in 2006 in the United Nations Principles for Responsible Investment (UNPRI) report (Hsiao et al., 2022). The environmental (E) dimension encapsulates the impact of enterprises on the natural environment, encompassing aspects such as resource consumption, waste discharge and ecological protection (Kim K-H., Kim Y-H., 2021; Zhou et al., 2023). The social (S) aspect involves activities that confer benefits to society or individuals, including social factors related to customer satisfaction, data protection and privacy, community relations, supply chain management, worker safety and others (Bae et al., 2023; Makhdalena et al., 2023; Rau, Yu, 2023). Lastly, governance (G) entails internal decision-making, distinguished from external activities, and has been identified as a critical component of ESG management (Bae et al., 2023; Masindi et al., 2023).

A growing belief holds that companies committed to sustainable development through ESG management can gain future competitiveness (Livoshko, 2023). This viewpoint was explicitly echoed in the 2020 annual letter from Larry Fink, Chairman of BlackRock, a leading global asset management firm. In his correspondence, Fink urged companies to disclose their strategic plans for achieving sustainable development, a criterion that has subsequently shaped BlackRock's investment strategy (Bae et al., 2023). Despite this, research on ESG remains limited, with much of the existing literature centring on financial and valuation scales (Mathur, 2020; Washburn, Plank, 2002). Investigations focused on consumer behaviour and perception in the context of tourism are relatively rare. Hence, this study explores how corporate ESG performance influences consumer behaviour.

Research design

Research Hypotheses

The relationship between corporate ESG performance and tourists' behavioural intentions

In recent years, many tourism companies have acknowledged that enhancing ESG performance not only aids in improving their corporate image but also boosts operational efficiency, mitigates risk and creates new business opportunities (Xu, 2023). Consequently, the importance of corporate social responsibility and ESG performance in the tourism industry has grown noticeably. Previous research has indicated that environmental (E) and social (S) factors within ESG are crucial antecedent variables influencing word-of-mouth communication (Bae et al., 2023). Tang and Lee confirmed that ESG factors could impact brand trust and repurchase intentions directly or indirectly, using Starbucks as a case study (Moon et al., 2022). Another study discovered a significant association between perceived CSR and purchase intentions (Arachchi, Mendis, 2021). Sen and Bhattacharya (2001) also confirmed that the level of CSR directly influences consumers' purchase intentions. Based on the literature mentioned above, the following hypotheses are proposed:

- H1: Environmental performance positively influences tourists' behavioural intentions
- H2: Social performance positively influences tourists' behavioural intentions
- H3: Governance performance positively influences tourists' behavioural intentions

The relationship between social influence, facilitating conditions, hedonic motivation, price value and habit on tourists' behavioural intentions

The elements of social influence, facilitating conditions, hedonic motivation, price value and habit have been substantiated to significantly affect visitors' behavioural intention (Araújo Vila et al., 2021). Multiple factors within the social environment, including suggestions from friends or family and social media reviews, can significantly influence tourists' travel decisions and behavioural intentions (Chuang et al., 2018). Concurrently, when tourists perceive that a destination or service is well-promoted, they are more likely to engage with that destination or service (Araújo Vila et al., 2021).

Furthermore, the hedonic motivation of tourists significantly impacts their behavioural intentions (García-Milon et al., 2021), primarily reflected in the intrinsic desire

of tourists to seek enjoyment and entertainment, such as exploring new places and experiencing novelty (Lee et al., 2016). Tourism fundamentally constitutes a hedonic activity, so tourists' hedonic motivation directly influences their behavioural intentions (Wu et al., 2017). Within this framework, price value, the appraisal of the price tourists pay against the value they receive, is another crucial factor determining their intention to act (Kaewkitipong et al., 2021).

In tourism literature, habit significantly explains tourism demand (Tsui, 2017). Once tourists form a habit of visiting a specific destination, they are more likely to choose to revisit. Hence, habits are perceived to influence tourists' behavioural intentions (Chuang et al., 2018).

Grounded on these findings, the following hypotheses are proposed to investigate the effects of social influence, facilitating conditions, hedonic motivation, price value and habit on tourists' behavioural intentions:

- H4: Social Influence positively influences tourists' behavioural intentions
- H5: Facilitating Conditions positively influence tourists' behavioural intentions
- H6: Hedonic Motivation positively influences tourists' behavioural intentions
- H7: Price Value positively influences tourists' behavioural intentions
- H8: Habit positively influences tourists' behavioural intentions

The moderating role of past experience

Within tourism literature, consumers' previous visitation experiences have been identified as crucial determinants of consumer behaviour (Chen et al., 2019). These experiences contribute significantly, not merely by shaping visitors' expectations and perceptions but also by moderating the influence of various factors on visitors' behavioural intentions (Jiang et al., 2022). Specifically, past experiences can adjust the sensitivity and reaction to particular elements like social influences, facilitating conditions, hedonic motivation, price value and behavioural habits, thereby altering the influence of these factors on travel intentions (Chang et al., 2019; Hilal, Varela-Neira, 2022). Therefore, comprehensively understanding tourists' past experiences and their roles in tourism behavioural decision-making is pivotal.

In light of this, the present study posits a set of hypotheses aiming to elucidate the moderating role of tourists' past experiences on the effects of various factors and their behavioural intentions:

- Hypothesis 9–1: Past experiences moderate the effect of social influence on tourists' behavioural intentions
- Hypothesis 9–2: Past experiences moderate the effect of facilitating conditions on tourists' behavioural intentions
- Hypothesis 9–3: Past experiences moderate the effect of hedonic motivation on tourists' behavioural intentions
- Hypothesis 9–4: Past experiences moderate the effect of price value on tourists' behavioural intentions
- Hypothesis 9–5: Past experiences moderate the effect of habitual behaviours on tourists' behavioural intentions

Research model

In the light of these considerations, the exclusion of effort performance and expected performance from the original UTAUT2 model is initiated. The remaining relationships within the original model are then delineated as constituting the fundamental UTAUT2 model. To enhance the investigation into tourists' behavioural intentions, ESG performance is integrated into this model. Figure 1 serves to elucidate this modification.

Figure 1. Proposed research model

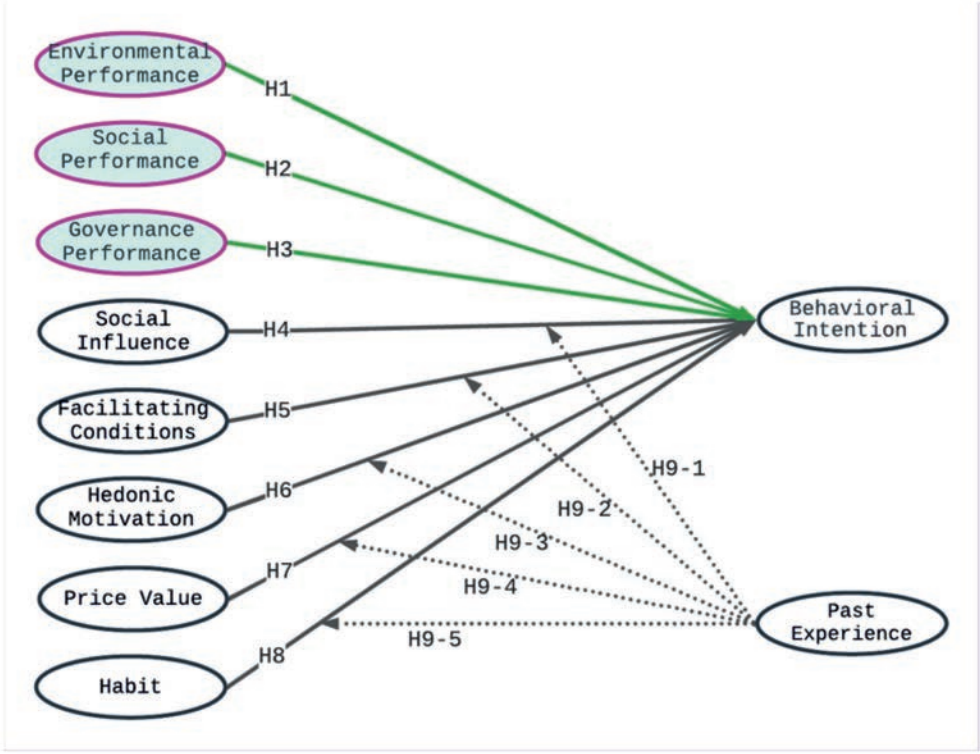

Source: Xiaolong Zhou

Measurement items data collection

In this study, visitors to sports complexes were chosen as the survey sample to examine the influence of ESG performance, social influence, facilitating conditions, hedonic motivation, price value and behavioural habits on their intentions. Our questionnaire consisted of eight parts: demographic characteristics, ESG performance, social influence, facilitating conditions, hedonic motivation, price value, habits and visitor behaviour intentions. The scale was designed and adjusted based on existing research results. Specifically, the ESG performance part of the tourism destination followed the dimensions proposed by Bae et al. (2023), Rau and Yu (2023) and Zhou et al. (2023), including 25 questions in three dimensions: environmental performance, corporate social responsibility and governance

performance. The social influence section referenced Hassan et al. (2023) and Vinerean et al. (2022), followed by facilitating conditions referencing Araújo Vila et al. (2021) and Hilal and Varela-Neira (2022), while hedonic motivation referenced Paulo et al. (2018). The price value section referenced Hilal, Varela-Neira (2022) and Lin et al. (2020), with the habit section referencing Rudhumbu (2022). Finally, the behavioural intention section referenced Jeronimo Viana et al. (2021) and Zhang L et al. (2022), including six revisit and recommendation intention items. Past experiences referenced by Rodríguez del Bosque et al. (2009) comprise three elements: experiential access, emotional state during the visit and overall satisfaction. Except for the demographic characteristic questions, all used a seven-point Likert scale.

Data collection

The data were collected at Songam Sports Town in Chuncheon, South Korea. This 'sports town' complex is considered one of the most popular in the country, offering a variety of sports activities, including baseball, soccer, tennis, rock climbing, equestrianism and other well-received sports. Notably, Songam Sports Town actively implements the ESG management philosophy, earning numerous certification honours and making it an ideal location for data collection.

The survey was conducted with the support of the well-known South Korean data company Embrain. An online survey was administered, and a team of 20 trained survey members from Embrain randomly approached Sports Town visitors seeking their participation. Questionnaire links were distributed to those meeting the criteria and willing to participate. A total of 568 responses were received. After excluding incomplete or inconsistent questionnaires, 541 valid responses were obtained.

EMPIRICAL ANALYSIS

Sample overview

Upon examining the age distribution, the most significant proportion lies within the 30–39 age bracket, comprising 27.5% of the total. Regarding gender demographics, the surveyed sample indicates a nearly balanced male-to-female ratio, with each group representing approximately 50%. When considering education level, individuals who possess an academic degree constitute the most significant proportion, amounting to 40.7%. Concerning monthly income, the majority earn between 3,000,000 to 3,990,000 ₩, accounting for 17.7% of the total. The prevailing occupation is that of a white-collar worker, representing 16.6% of the sample. The married segment is the most prevalent for marital status, comprising 66.4%. Specific statistical information related to these demographics can be found in Table 1.

Table 1. Demographic characteristics of the sample (N=541)

Variable	N (%)	Variable	N %
Age		3,000,000–3,990,000 ₩	96 (17.7)
Under 20 years old	13 (2.4)	4,000,000–4,990,000 ₩	87 (16.1)
20~29 years old	156 (28.8)	5,000,000–5,990,000 ₩	72 (13.3)

30~39 years old	149 (27.5)	6,000,000–6,990,000 ₩	67 (12.4)
40~49 years old	110 (20.3)	7,000,000–7,990,000 ₩	36 (6.7)
50~59 years old	60 (11.1)	Over 8,000,000 ₩	31 (5.7)
60 years old and above	53 (9.8)	Occupation	
Gender		Public Servant / Public Institution Employee	69 (12.8)
Male	261 (48.2)	Corporate Executive	90 (16.6)
Female	280 (51.8)	Freelancer	84 (15.5)
Education		White-collar worker	90 (16.6)
Junior High School or below	37 (6.8)	Blue-collar worker	79 (14.6)
High School/ Vocational School	179 (33.1)	Student	13 (2.4)
Lower Degree	220 (40.7)	Retired	39 (7.2)
Master's Degree or above	105 (19.4)	Others	77 (14.2)
Income		Marriage	
Below 1,000,000 ₩	22 (4.1)	Single	174 (32.2)
1,000,000–1,990,000 ₩	46 (8.5)	Married	359 (66.4)
2,000,000–2,990,000 ₩	84 (15.5)	Divorced	8 (1.5)

Source: Xiaolong Zhou

Exploratory factor analysis

An exploratory factor analysis was conducted on a dataset of nine variables using SPSS 21.0 before the hypothesis testing. The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) measure for sampling adequacy exhibited values of 0.811, 0.966, 0.936, 0.712, 0.820, 0.697, 0.716, 0.826, and 0.921 for environmental performance, social performance, governance performance, social influence, facilitating conditions, hedonic motivation, price value and habit, behaviour intentions respectively. Except for hedonic motivation, all other variables surpassed the 0.7 threshold. Bartlett's sphericity test returned values, each with a significance level of 0.000, suggesting the data's appropriateness for factor analysis. Given that the factor loadings for all problem items were above 0.5, they were retained for subsequent analysis. Principal component analysis was utilised to extract common factors, which were rotated using the varimax orthogonal rotation method. Each of the nine variables explained more than 55% of the variance, indicating their adequacy in representing the selected indicators. Concerning reliability, all variables exhibited a Cronbach's alpha above 0.7, signifying their high internal consistency. Table 2 presents these details comprehensively.

Table 2. EFA by variable

Factor	Item	Factor loading	Common variance	Eigenvector	Percentage of explained variance(%)
Environmental Performance α=0.829	EP1	0.830	0.689	2.647	66.181
	EP2	0.773	0.595		
	EP3	0.812	0.660		
	EP4	0.838	0.703		

Social Performance α=0.926	SP1	0.745	0.555	6.613	55.110
	SP2	0.768	0.589		
	SP3	0.714	0.509		
	SP4	0.698	0.487		
	SP5	0.682	0.465		
	SP6	0.723	0.532		
	SP7	0.754	0.568		
	SP8	0.741	0.549		
	SP9	0.769	0.591		
	SP10	0.743	0.552		
	SP11	0.790	0.625		
	SP12	0.774	0.599		
Governance Performance α=0.910	CG1	0.811	0.658	4.550	65.006
	CG2	0.790	0.625		
	CG3	0.768	0.589		
	CG4	0.836	0.700		
	CG5	0.814	0.662		
	CG6	0.825	0.680		
	CG7	0.797	0.636		
Social Influence α=0.804	SI1	0.839	0.704	2.157	71.897
	SI2	0.849	0.720		
	SI3	0.856	0.733		
Facilitating Conditions α=0.843	FC1	0.803	0.645	2.720	68.008
	FC2	0.839	0.704		
	FC3	0.826	0.682		
	FC4	0.830	0.689		
Hedonic Motivation α=0.762	HM1	0.823	0.678	2.032	67.740
	HM2	0.828	0.685		
	HM3	0.818	0.670		
Price Value α=0.811	PV1	0.853	0.727	2.179	72.624
	PV2	0.858	0.736		
	PV3	0.846	0.716		
Habit α=0.853	HT1	0.838	0.702	2.788	69.438
	HT2	0.823	0.678		
	HT3	0.830	0.689		
	HT4	0.42	0.709		

Behavioural Intention α=0.915	BI1	0.907	0.823	4.220	70.328
	BI2	0.796	0.633		
	BI3	0.814	0.662		
	BI4	0.862	0.743		
	BI5	0.847	0.718		
	BI6	0.800	0.640		

Note: Environmental Performance Kaiser–Meyer–Olkin 0.811, Bartlett's test of sphericity: 773.766,df: 6,sig.=.000; Social Performance(Kaiser–Meyer–Olkin 0.966,Bartlett's test of sphericity: 3297.937,df:6 6,sig.=.000); Governance Performance (Kaiser–Meyer–Olkin 0.936,Bartlett's test of sphericity: 2099.029,df: 21,sig.=.000); Social Influence (Kaiser–Meyer–Olkin 0.712,Bartlett's test of sphericity: 517.341,df: 3,sig.=.000); Facilitating Conditions (Kaiser–Meyer–Olkin 0.820, Bartlett's test of sphericity: 840.427,df: 6,sig.=.000); Hedonic Motivation (Kaiser–Meyer–Olkin 0.697, Bartlett's test of sphericity: 399.892,df: 3,sig.=.000); Price Value(Kaiser–Meyer–Olkin 0.716,Bartlett's test of sphericity: 539.546,df: 3,sig.=.000); Habit (Kaiser–Meyer–Olkin 0.826,Bartlett's test of sphericity: 900.884,df: 6,sig.=.000); Behavioural Intention (Kaiser–Meyer–Olkin 0.921, Bartlett's test of sphericity: 2092.618,df: 15,sig.=.000).

Source: Xiaolong Zhou

Hypothesis testing model

To test our hypotheses, structural equation modelling (SEM) was employed for data analysis. The model demonstrated acceptable standards in terms of fit indices. Particularly, RMSEA=0.043, NFI=0.855, IFI=0.922, CFI=0.922, RFI=0.847, χ^2/df=2.002, and PGFI=0.747, all indicating a satisfactory model fit. Therefore, the model is suitable for hypothesis testing. The details are outlined in Table 3.

Table 3. Model Fit

Indicator	Acceptance Criteria	Estimate	Result
RMSEA	<0.08	0.043	Acceptable
NFI	>0.8	0.855	Acceptable
IFI	>0.8	0.922	Acceptable
CFI	>0.8	0.922	Acceptable
RFI	>0.8	0.847	Acceptable
CMIN/DF	<3	2.002	Acceptable
PGFI	>0.5	0.747	Acceptable

Source: Xiaolong Zhou

Hypotheses Testing

This study used Amos software to determine the significance of each hypothesis, the results of which are illustrated in Figure 2. The analysis indicated that Environmental Performance ($\beta = 0.143$, $P < 0.01$), Social Performance ($\beta = 0.117$, $P < 0.01$), Social Influence ($\beta = 0.102$, $P < 0.05$), Facilitating Conditions ($\beta = 0.120$, $P < 0.01$), Hedonic Motivation ($\beta = 0.220$, $P < 0.001$), Price Value ($\beta = 0.156$, $P < 0.001$), and Habit ($\beta = 0.194$, $P < 0.001$) exerted significant influences on Behavioural Intention. In contrast, Governance Performance ($\beta = 0.021$,

P□0.05) did not have a notable impact on Behavioural Intention. Consequently, hypotheses H1, H2, H4, H5, H6, H7, and H8 were confirmed, while hypothesis H3 was not supported.

Figure 2. Path analysis of the empirical model

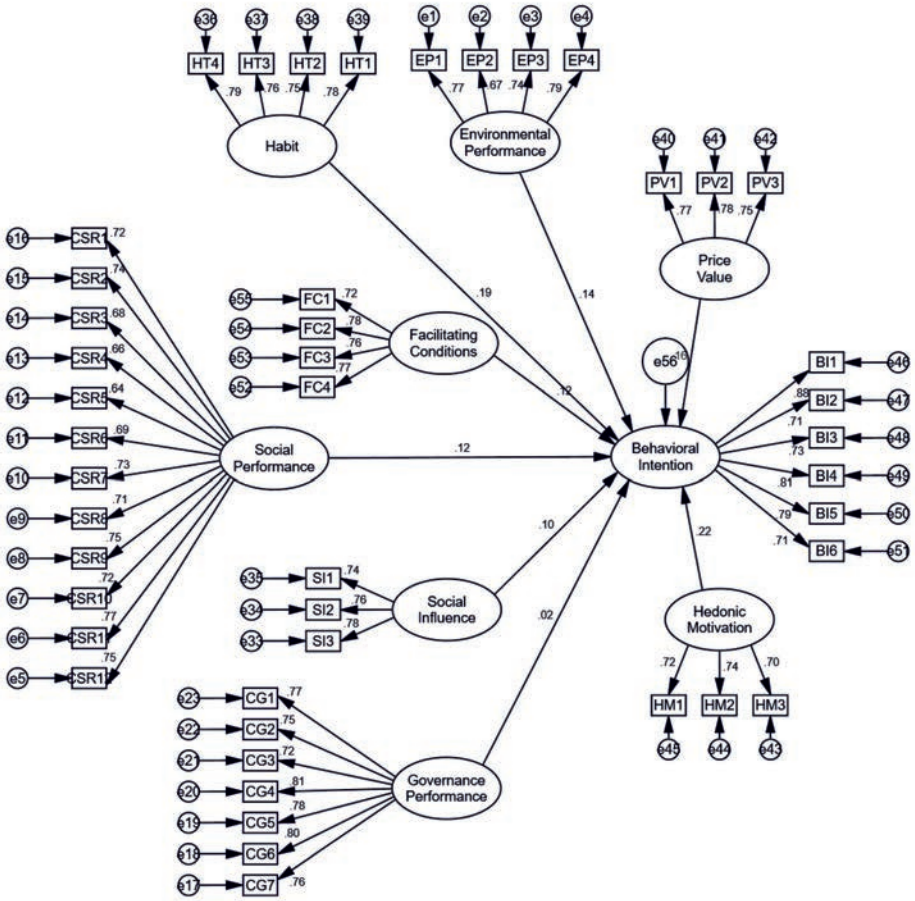

Source: Xiaolong Zhou

Validation of Moderating Effects

Three distinct models were constructed to examine the moderating impact of past experience. Model 1 incorporates independent variables exclusively. Building upon the foundation of Model 1, Model 2 introduces the moderating variable of past experience, and Model 3 further includes an interaction term, signifying the multiplication of the independent and moderating variables.

Model 1 primarily serves to discern the effect of the independent variables on the dependent variable, behavioural intention, in the absence of the moderating variable of past experience. It has been established previously that factors such as social influence,

facilitating conditions, hedonic motivation, price value and habit on behaviour intentions positively influence behavioural intention.

In contrast, Model 3 illustrates that the interaction terms between the independent variables (social influence, facilitating conditions, hedonic motivation, price value and habit) and the moderating variable of past experience are significantly represented with (β=0.120, p<0.05), (β=0.150, p<0.05), (β=0.099, p<0.05), (β=0.121, p<0.05), (β=0.110, p<0.05).

This underscores that the moderating variable, past experience, moderates the influence of the independent variables (social influence, facilitating conditions, hedonic motivation, price value and habit) on the dependent variable of behavioural intention. Further details can be found in Table 4.

Table 4. Moderating effect

	Model 1		Model 2		Model	
	β	t	β	t	β	t
constant	2.87	16.443	2.24	9.069	4.575**	11.0314
SI	0.302	7.195	0.278	6.612	–0.130	–1.2974
PE			0.158	3.569	0.512**	–5.5473
SIxPE					0.120**	5.3403
constant	2.553**	14.025	1.886**	7.469	4.572**	6.7935
FC	0.379**	8.679	0.36**	8.278	0.348*	–2.0454
PE			0.162**	3.768	0.411**	–2.9360
FCxPE					0.150**	4.2946
constant	2.239**	10.547	1.485**	5.37	3.407**	4.4049
HM	0.427**	8.878	0.412**	8.686	0.054	–0.2980
PE			0.177**	4.166	0.232	–1.4513
HMxPE					0.099**	2.6585
constant	2.602**	14.852	1.744**	6.811	3.854**	6.3456
PV	0.367**	8.766	0.361**	8.77	0.195	–1.2890
PE			0.192**	4.524	0.267*	–2.0997
PVxPE					0.121**	3.8210
constant	2.486**	14.281	1.611**	6.328	3.639**	5.4942
HT	0.395**	9.514	0.391**	9.58	0.128	–0.7899
PE			0.195**	4.64	0.238	–1.7362
HTxPE					0.110**	3.3116

Dependent Variable: BI
* p<0.05 ** p<0.01

Source: Xiaolong Zhou

Conclusions

Research Findings

This study extensively explores a sports complex, thoroughly investigating key factors influencing tourists' behavioural intentions. We observed that environmental performance, social performance, social influence, facilitating conditions, hedonic

motivation, price value, and habit behaviour significantly and positively impact tourists' behavioural intentions. Notably, hedonic motivation and habit emerged as the most critical factors.

Interestingly, our research uncovered that governance performance did not significantly influence tourists' behavioural intentions. This discovery offers a unique perspective on understanding the driving factors behind behavioural intentions, challenging the traditional view of governance performance as crucial in this context.

Furthermore, we assert that the research findings on sports complex tourism can be applied to ordinary sightseeing tourism. Our study investigates leisure sports complexes, attracting tourists through establishing sports facilities, a process not fundamentally different from tourist attractions, drawing visitors by creating appealing scenic spots. This perspective provides theoretical support for the broader applicability of the research results.

Finally, our study delves into the moderating effect of past experiences on the relationship between factors such as social influence, facilitating conditions, hedonic motivation, price value and habit on tourists' behavioural intentions. Past experiences appear to fine-tune how these factors influence tourists' intentions, offering fascinating avenues for a more in-depth exploration of the intricate mechanisms underlying tourist behaviour.

Practical Implications

This research provides salient strategic insights for stakeholders in the tourism industry. By focusing on enhancing environmental and social performance, businesses can stimulate more favourable behavioural intentions among tourists.

Emphasis on environmental performance, which embodies sustainable practices and resource conservation efforts, can resonate with the growing global concern for environmental preservation. Tourists today are increasingly inclined to favour companies that underscore environmental sustainability.

Likewise, advancements in social performance, encompassing community engagement, equitable employment practices, and active societal development participation, can positively influence tourists' behavioural intentions. Companies that positively contribute to society often earn tourists' appreciation, fostering goodwill and loyalty.

Concurrently, it is advantageous for enterprises to formulate strategies that cater to tourists' hedonic motivations. By curating unique and pleasurable experiences, they can encourage the pleasure-seeking behaviour of tourists, thereby promoting repeat patronage.

Furthermore, instilling habitual behaviour in tourists through the consistency of service quality, the institution of loyalty programs, or the creation of personalised experiences can aid in establishing a long-term clientele. Habitual behaviour frequently results in increased repurchase intentions, ensuring a consistent revenue stream for tourism businesses.

These practical implications present a strategic roadmap for tourism enterprises endeavouring to amplify their customer engagement and, consequently, achieve market success.

Research Limitations and Future Research

This study contributes to our understanding of the factors influencing tourists' behavioural intentions. Nevertheless, it is imperative to acknowledge the limitations of this study, as doing so facilitates the identification of potential directions for future research.

The primary limitation lies in its exclusive focus on tourists' behavioural intentions without examining their actual behaviours. Future research to deepen our understanding of the influence of corporate ESG (environmental, social and governance) performance and other factors on the tourism market could benefit from exploring the intricacies of such behaviour.

The methodology primarily relies on questionnaires for data collection, which may introduce response bias. Future investigations could broaden their methodology to counteract this potential bias and enhance the reliability of the findings. A combination of data collection methods, including qualitative approaches such as in-depth interviews and observational techniques, could be employed.

Additionally, while important, the focus on the moderating effect of tourists' characteristics does not fully encapsulate all potential moderating variables. Future investigations could consider other potential moderators that might significantly impact the relationship between corporate ESG performance and tourists' behavioural intentions. These moderating variables could encompass cultural differences, distinct tourism demands and increasing environmental consciousness among tourists.

These identified limitations and recommendations for future research do not undermine the current study's contributions. Rather, they should be viewed as markers to guide future scholarly explorations in the dynamic field of tourism studies.

References

Alalwan, A.A., Dwivedi, Y.K., Rana, N.P. (2017). Factors influencing adoption of mobile banking by Jordanian bank customers: Extending UTAUT2 with trust. *International Journal of Information Management*, *37*(3), 99–110. doi: https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2017.01.002

Arachchi, H.A.D.M., Mendis, T. (2021). The Impact of Perceived Corporate Social Responsibility on Purchase Intention: Mediating Role of Brand Attitude and Moderating Role of Generation X, Y. *Sri Lanka Journal of Marketing*, *7*(3), 269. doi: https://doi.org/10.4038/sljmuok.v7i3.82

Araújo Vila, N., Fraiz Brea, J.A., Pelegrín Borondo, J. (2021). Applying the UTAUT2 Model to a Non-Technological Service: The Case of Spa Tourism. *Sustainability*, *13*(2), 803. doi: https://doi.org/10.3390/su13020803

Assaker, G., Hallak, R., El-Haddad, R. (2020). Consumer usage of online travel reviews: Expanding the unified theory of acceptance and use of technology 2 model. *Journal of Vacation Marketing*, *26*(2), 149–165. doi: https://doi.org/10.1177/1356766719867386

Bae, G.-K., Lee, S.-M., Luan, B.-K. (2023). The Impact of ESG on Brand Trust and Word of Mouth in Food and Beverage Companies: Focusing on Jeju Island Tourists. *Sustainability*, *15*(3), 2348. doi: https://doi.org/10.3390/su15032348

Bakri, M., Almansoori, K., Azlan, N. (2023). Determinants intention usage of Islamic E-Wallet Among Millennials. *Global Business Finance Review*, *28*, 11–32. doi: https://doi.org/10.17549/gbfr.2023.28.1.11

Chang, C.-M., Liu, L.-W., Huang, H.-C., Hsieh, H.-H. (2019). Factors Influencing Online Hotel Booking: Extending UTAUT2 with Age, Gender, and Experience as Moderators. *Information*, *10*(9), 281. doi: https://doi.org/10.3390/info10090281

Chen, X., Cheah, S., Shen, A. (2019). Empirical Study on Behavioral Intentions of Short-Term Rental Tenants – The Moderating Role of Past Experience. *Sustainability*, *11*(12). doi: https://doi.org/10.3390/su11123404

Chuang, L.-M., Chen, P.-C., Chen, Y.-Y. (2018). The Determinant Factors of Travelers' Choices for Pro-Environment Behavioral Intention-Integration Theory of Planned Behavior, Unified Theory of Acceptance, and Use of Technology 2 and Sustainability Values. *Sustainability*, *10*(6), 1869. doi: https://doi.org/10.3390/su10061869

Chung, K.-H., Yu, J.-E., Choi, M.-G., Shin, J.-I. (2015). The Effects of CSR on Customer Satisfaction and Loyalty in China: The Moderating Role of Corporate Image. *Journal of Economics, Business and Management*, *3*(5), 542–547. doi: https://doi.org/10.7763/JOEBM.2015.V3.243

Deng, K. (2022). Sports town development strategy driven by the sports industry and multi-industry integration. *Mathematical Problems in Engineering*. doi: https://doi.org/10.1155/2022/2484838

Elsafty, A., Boghdady, A. (2022). The Cognitive Determinants Influencing Consumer Purchase-Intention Towards Subscription Video on Demand (SVoD): Case of Egypt. *International Journal of Marketing Studies*, *14*(1), 95. doi: https://doi.org/10.5539/ijms.v14n1p95

García-Milon, A., Olarte-Pascual, C., Juaneda-Ayensa, E., Pelegrín-Borondo, J. (2021). Tourist purchases in a destination: What leads them to seek information from digital sources? *European Journal of Management and Business Economics*, *30*(2), 243–260. doi: https://doi.org/10.1108/EJMBE-09-2019-0153

Guo, W., Tang, D. (2022). The Construction of Intelligent Emotional Analysis and Marketing Model of B&B Tourism Consumption Under the Perspective of Behavioral Psychology. *Frontiers in Psychology*, *13*, 904352. doi: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.904352

Han, H., Hsu, L.-T. (Jane), Lee, J.-S. (2009). Empirical investigation of the roles of attitudes toward green behaviors, overall image, gender, and age in hotel customers' eco-friendly decision-making process. *International Journal of Hospitality Management*, *28*(4), 519–528. doi: https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2009.02.004

Hassan, Md. S., Islam, Md. A., Yusof, M.F., Nasir, H., Huda, N. (2023). Investigating the Determinants of Islamic Mobile FinTech Service Acceptance: A Modified UTAUT2 Approach. *Risks*, *11*, 40. doi: https://doi.org/10.3390/risks11020040

Hilal, A., Varela-Neira, C. (2022). Understanding Consumer Adoption of Mobile Banking: Extending the UTAUT2 Model with Proactive Personality. *Sustainability*, *14*(22), 14708. doi: https://doi.org/10.3390/su142214708

Hsiao, C.-Y., Jiang, Q., Lian, L.-Y., Wang, Y.-S. (2022). The Impact of Environment, Social, and Governance (ESG) Performance on the Change of Z-score before and after the COVID-19 -the Case of Chinese A- Share Manufacturing Industry Companies. *Asian Journal of Economics Business and Accounting*, *22*, 46–57. doi: https://doi.org/10.9734/AJEBA/2022/v22i630571

Jang, Y.-T., Hsieh, P.-S. (2021). Understanding consumer behavior in the multimedia context: Incorporating gamification in VR-enhanced web system for tourism e-commerce. *Multimedia Tools and Applications*, *80*. doi: https://doi.org/10.1007/s11042-021-11149-8

Jeronimo Viana, R.M., Saldanha, E.D.S., Barreto, D.M.B. (2021). The Impact of Tourism Destination Image on Tourist Behavioral Intention through Tourist Satisfaction: Evidence from the Ramelau Mountain, Timor-Leste. *Timor Leste Journal of Business and Management*, *3*, 46–59. doi: https://doi.org/10.51703/bm.v3i1.33

Jiang, X., Qin, J., Gao, J., Gossage, M. (2022). How Tourists' Perception Affects Travel Intention: Mechanism Pathways and Boundary Conditions. *Frontiers in Psychology*, *13*, 821364. doi: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.821364

Jiménez-García, M., Ruiz-Chico, J., Peña-Sánchez, A.R., López-Sánchez, J.A. (2020). A Bibliometric Analysis of Sports Tourism and Sustainability (2002–2019). *Sustainability*, *12*(7), 2840. doi: https://doi.org/10.3390/su12072840

Kaewkitipong, L., Chen, C., Ractham, P. (2021). Examining Factors Influencing COVID-19 Vaccine Tourism for International Tourists. *Sustainability*, *13*(22), 12867. doi: https://doi.org/10.3390/su132212867

Karanikola, P., Panagopoulos, T., Tampakis, S., Tampakis, A. (2020). Visitor preferences and satisfaction in Attica zoological park, Greece. *Heliyon*, *6*, e04935. doi: https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e04935

Kim, K.-H., Kim, Y.-H. (2021). A Study of the Improvement plans of related to Environmental Factors(E) of ESG – Focused on Information Disclosure and Tax Regulations. E*nvironmental Law and Policy*, *27*, 55–91. doi: https://doi.org/10.18215/elvlp.27..202109.55

Kim, S.-B., Kim, D.-Y. (2016). The influence of corporate social responsibility, ability, reputation, and transparency on hotel customer loyalty in the U.S.: A gender-based approach. *SpringerPlus*, *5*. doi: https://doi.org/10.1186/s40064-016-3220-3

Lee, H.J., Rhee, T. (2023). How Does Corporate ESG Management Affect Consumers' Brand Choice? *Sustainability*, *15*(8), 6795. doi: https://doi.org/10.3390/su15086795

Lee, Y.-C., Wang, Y.-C., Chien, C.-H., Wu, C.-H., Lu, S.-C., Tsai, S.-B., Dong, W. (2016). Applying revised gap analysis model in measuring hotel service quality. *SpringerPlus*, *5*. doi: https://doi.org/10.1186/s40064-016-2823-z

Lin, W., Lin, C.-Y., Ding, Y.-H. (2020). Factors Affecting the Behavioral Intention to Adopt Mobile Payment: An Empirical Study in Taiwan. *Mathematics*, *8*, 1851. doi: https://doi.org/10.3390/math8101851

Livoshko, T. (2023). Monitoring according to esg principles and its impact on the competitiveness of business entities. Herald of Khmelnytskyi National University. *Economic Sciences*, *314*, 60–66. doi: https://doi.org/10.31891/2307-5740-2023-314-1-8

Mai, D., Cuong, D. (2021). Relationships between Service Quality, Brand Image, Customer Satisfaction, and Customer Loyalty. *Journal of Asian Finance Economics and Business*, *8*, 585–593. doi: https://doi.org/10.13106/jafeb.2021.vol8.no3.0585

Makhdalena, M., Zulvina, D., Amelia, R., Wicaksono, A. (2023). ESG and Firm Performance in Developing Countries: Evidence From Southeast Asian. *Etikonomi*, *22*, 65–78. doi: https://doi.org/10.15408/etk.v22i1.25271

Masindi, D., Singh, P., Msweli, P. (2023). ESG in the Developing Economies – Does it Matter? *International Journal of Innovative Research in Multidisciplinary Education*, *2*. doi: https://doi.org/10.58806/ijirme.2023.v2i3n01

Mathur, M. (2020). Improving the value of the retailer brand through social media equity. *Journal of Brand Management*. doi: https://rdcu.be/b3Euk. https://doi.org/10.1057/s41262-020-00195-6

Moon, J., Tang, R., Lee, W.S. (2022). Antecedents and consequences of Starbucks' environmental, social and governance (ESG) implementation. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, *24*(3), 1–23. https://doi.org/10.1080/1528008X.2022.2070818

Paulo, M.M., Rita, P., Oliveira, T., Moro, S. (2018). Understanding mobile augmented reality adoption in a consumer context. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, *9*(2), 142–157. doi: https://doi.org/10.1108/JHTT-01-2017-0006

Rau, P., Yu, T. (2023). A survey on ESG: Investors, institutions and firms. *China Finance Review International*. doi: https://doi.org/10.1108/CFRI-12-2022-0260

Rodríguez del Bosque, I., San Martín, H., Collado, J., del Mar García de los Salmones, M. (2009). A framework for tourist expectations. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, *3*(2), 139–147. doi: https://doi.org/10.1108/17506180910962140

Rotaris, L., Scorrano, M., Campisi, B., Rossi, P. (2023). Corporate social responsibility and passengers' behavioral intentions: A case study on railway services. *Research in Transportation Business & Management*, 100951. doi: https://doi.org/10.1016/j.rtbm.2023.100951

Rudhumbu, N. (2022). Applying the UTAUT2 to predict the acceptance of blended learning by university students. *Asian Association of Open Universities Journal*, *17*, 15–36. doi: https://doi.org/10.1108/AAOUJ-08-2021-0084

Saarinen, J. (2006). Traditions of sustainability in tourism studies. *Annals of Tourism Research*, *33*(4), 1121–1140. doi: https://doi.org/10.1016/j.annals.2006.06.007

Sen, S., Bhattacharya, C.B. (2001). Does Doing Good Always Lead to Doing Better? Consumer Reactions to Corporate Social Responsibility. *Journal of Marketing Research*, *38*(2), 225–243. doi: https://doi.org/10.1509/jmkr.38.2.225.18838

Streimikiene, D., Svagzdiene, B., Jasinskas, E., Simanavicius, A. (2021). Sustainable tourism development and competitiveness: The systematic literature review. *Sustainable Development*, *29*(1), 259–271. doi: https://doi.org/10.1002/sd.2133

Tsui, K. (2017). Does a low-cost carrier lead the domestic tourism demand and growth of New Zealand? *Tourism Management*, *60*, 390–403. doi: https://doi.org/10.1016/j.tourman.2016.10.013

Venkatesh, V., Morris, M., Davis, G., Davis, F. (2003). User Acceptance of Information Technology: Toward a Unified View. *MIS Quarterly*, *27*, 425–478. doi: https://doi.org/10.2307/30036540

Venkatesh, V., Thong, J., Xu, X. (2012). Consumer Acceptance and Use of Information Technology: Extending the Unified Theory of Acceptance and Use of Technology. *MIS Quarterly*, *36*, 157–178. doi: https://doi.org/10.2307/41410412

Vinerean, S., Budac, C., Baltador, L., Dabija, D.-C. (2022). Assessing the Effects of the COVID-19 Pandemic on M-Commerce Adoption: An Adapted UTAUT2 Approach. *Electronics*, *11*, 1269. doi: https://doi.org/10.3390/electronics11081269

Washburn, J.H., Plank, R.E. (2002). Measuring Brand Equity: An Evaluation of a Consumer-Based Brand Equity Scale. *Journal of Marketing Theory and Practice*, *10*(1), 46–62. doi: https://doi.org/10.1080/10696679.2002.11501909

Wei, M. (2019). Swot analysis of sports town construction in hubei province. IOP Conference. *Materials Science and Engineering*, *573*(1), 012091. doi: https://doi.org/10.1088/1757-899X/573/1/012091

Wu, J., Zeng, M., Xie, K.L. (2017). Chinese travelers' behavioral intentions toward room-sharing platforms: The influence of motivations, perceived trust, and past experience. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, *29*(10), 2688–2707. doi: https://doi.org/10.1108/IJCHM-08-2016-0481

Xu, Y. (2023). The Impact of ESG Performance on Company Valuation: A Case Study Based on Industrial Bank. *Highlights in Business, Economics and Management*, *7*, 135–143. doi: https://doi.org/10.54097/hbem.v7i.6934

Zhang, L. (2018). Sports and leisure characteristic town: Concept, category and development path. *China Sport Science*, *38*(1), 18–26.

Zhang, L., Yang, S., Wang, D., Ma, E. (2022). Perceived value of, and experience with, a World Heritage Site in China – The case of Kaiping Diaolou and villages in China. *Journal of Heritage Tourism*, *17*(1), 91–106. doi: https://doi.org/10.1080/1743873X.2020.1820014

Zhang, Z. (2021). Research on the Model and Dynamic Mechanism of Chinese Sports Town Based on European and American Experience. In: R. Hassan, N. Fatima, E. Sipahi (ed.), *Proceedings of the 2021 International Conference on Financial Management and Economic Transition (FMET 2021)*. Atlantis Press, 312–316. doi: https://doi.org/10.2991/aebmr.k.210917.049

Zhou, S., Rashid, M. H. U., Mohd. Zobair, S. A., Sobhani, F. A., Siddik, A. B. (2023). Does ESG Impact Firms' Sustainability Performance? *The Mediating Effect of Innovation Performance. Sustainability*, *15*(6). doi: https://doi.org/10.3390/su15065586

Zhou Xiaolong, PhD, Paichai University, South Korea. His main research interests include leisure sports, sports marketing, and sports tourism.

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-2395-0457

Address:

Paichai University
South Korea
155-40 Baejae-ro, Seo-gu, Daejeon

e-mail: longyueshenhua@gmail.com

Zhang Mingyue, PhD, Paichai University, South Korea. Her primary research area encompasses regional economics.

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-1858-1901

Address:

Paichai University
South Korea
155-40 Baejae-ro, Seo-gu, Daejeon

e-mail: 912162330@qq.com

Acknowledgments

We express our sincere gratitude to all the visitors who participated in the survey. Additionally, we thank all the reviewers and contributors who played a crucial role in this investigation.

Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego
Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society

37(4) • 2023

ISSN 2080–1653
DOI 10.24917/20801653.374.7

Olga Liubitseva
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Zhanna Buchko
Yury Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine

Larysa Patrusheva
Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine

Iryna Kochetkova
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Resource losses to Ukrainian tourism caused by full-scale Russian aggression

Abstract: This article examines the concepts of urbicide and ecocide as a part of the violent policy against the state of Ukraine since the beginning of the full-scale Russian-Ukrainian war and their influence on tourism. We analyse their impact on natural recreational and tourist resources, such as land, air, river networks, and biotic and landscape diversity. Special attention is paid to protected areas of regional and national importance included in Ukraine's 'natural reserve fund' and to sites of international importance that are part of the World Network of Biosphere Reserves. The article provides information about recorded crimes in different regions of Ukraine concerning historical and cultural heritage. Since 24 February 2022, at least 569 cultural heritage sites have been destroyed due to the war, including 170 monuments of national and local importance, 146 valuable historical buildings and cultural heritage sites, and 58 memorial monuments and works of art. We analyse losses in hospitality infrastructure relative to their zoning category determined by proximity to active fighting. The paper highlights the most urgent issues of the post-war restoration of Ukraine's tourism sector, particularly facility staffing issues and ethical considerations when commemorating war events. Research methods: collection, analysis and the generalisation of information from official and research media sources concerning the loss of natural, historical, cultural and infrastructural resources suffered by tourism as a result of Russia's military aggression in Ukraine from 24 February 2022 to 1 July 2023. Results: summary of the losses to tourism destination resources and infrastructure in Ukraine by region and type of impact, and a proposed framework for planning the post-war recovery of different kinds of tourism in Ukraine.

Keywords: ecocide; historical and cultural heritage; natural reserve fund; Russian-Ukrainian war; tourism; tourist infrastructure; urbicide

Received: 14 July 2023
Accepted: 20 November 2023

Suggested citation:
Liubitseva, O., Buchko, Z., Patrusheva, L., Kochetkova, I. (2023). Resource losses to Ukrainian tourism caused by full-scale Russian aggression. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego* [*Studies ofthe Industrial Geography Commission ofthe Polish Geographical Society*], *37*(4), 103–125. doi.org/10.24917/20801653.374.7

Introduction

The article aims to analyse and summarise tourism resource losses in Ukraine during the active phase of the Russian military aggression starting from 24 February 2022, both

spatially and temporally. The main research questions considered by the authors are related to the loss of recreational and tourist resources, along with historical and cultural resources and tourist infrastructure.

Russia's aggression against Ukraine started in 2014 with the occupation of the Crimean Peninsula and parts of the Donetsk and Luhansk Regions. On 24 February 2022, Russia launched a full-scale invasion of Ukraine that has become the largest and the deadliest military conflict in Europe since World War II. The impact of the war is reflected in every aspect of national life and economy, including tourism.

The scale of the conflict, unprecedented in modern times, means that Europe has neither established methods for evaluating the harm sustained to a country's tourism sector nor any proven recipes for its subsequent post-war recovery. We consider recent experiences accumulated by other countries that have overcome and are overcoming the consequences of military conflicts. In Europe, the most significant similarities with Ukraine can be seen in Croatia, Slovenia, and Bosnia and Herzegovina following the Balkan wars of the 1990s. In some countries, we can observe a cynical feature of tourism, capable of turning anything into an exploitable resource, including objectively terrible history and artefacts, such as those of war and war crime locations (Boyd, Reddy, Kulshreshtha, Nica, 2023; Yoshida, Bui, Lee, 2016). However, normal recovery has proved possible and efficient. Croatia, in particular, now carries the image of a large seaside resort not associated with military culture (Arnaud, 2016). Ukraine may not have the same opportunity of "forgetting" the war, as the military threat from Russia is likely to remain imminent to its neighbours even after the end of current hostilities. We must consider the experience of countries whose tourism industry operates under the constant danger of aggravating security, particularly studying tourism in Israel (Mansfeld, 1999) and post-war tourism in the Persian Gulf (Hollier, 1991).

Since the beginning of the Russian invasion of Ukraine in 2014, the Ukrainian tourism industry has been negatively impacted by the hostilities. Reviews of the environmental impact in the Donetsk and Luhansk Regions are provided in Kravchenko, Vasyliuk, Voitsikhovska and Norenko, 2015, and for the later stages of the hybrid war, in a study by the "Environment-People-Law" organisation (ICO EPL, 2018). After the onset of the full-scale war on 24 February 2022, most of the Ukrainian territory has suffered significant damage. During different stages of the war, direct hostilities covered up to 18% of Ukraine's area previously home to recreational, cultural, and historical interest tourism destinations. The impact of the war has been felt outside of the country as well. According to UNWTO estimates, the global tourism industry is losing about $14 billion as a result of Russia's aggression against Ukraine (UNWTO, O.S., 2022).

The defining feature of the Russian army's strategy is cruelty towards the environment, captured by the term "ecocide," as well as towards cities and their civilian population, captured by the term "urbicide." Ukrainian law defines ecocide as "mass destruction of plant or animal life, the poisoning of atmospheric and water resources, as well as committing other acts that may cause ecological disasters" (under Article 441 of the Criminal Code of Ukraine). The concept of urbicide has been known since the 1960s, thanks to the works of Moorcock (1963). In recent years, the term "military urbicide" has been introduced into academic usage and should be understood as the destruction of buildings, urban areas, and the cultural heritage of cities, including public spaces, city quarters, and cult and religious buildings, as an attempt to erase history. In Ukraine, the issue of military urbicide is the focus of attention for many researchers. In particular,

Mezentsev and Mezentsev (2022) highlight the following types of destruction of urban spaces:

- direct urbicide (destruction of symbolic and ordinary everyday sites, such as physical structures);
- indirect urbicide (most often caused by the occupation of cities and the loss of urban identity by its inhabitants);
- deferred urbicide (implemented through a pattern of the non-return of inhabitants to occupied cities and the destruction of the collective human experience of place).

In modern warfare, as noted in the work of Slyvka (2021: 56), cities become the primary target of "organised violence not only because of their strategic importance but also because of urbanisation, which transfers interpersonal conflict to places with a concentration of population, industry, production and social infrastructure."

The onset of the full-scale war in Ukraine shifted the dynamics and goals of formal tourism research in the country. Since that time, several specialised conferences and similar events have been organised by the Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine and Taras Shevchenko National University of Kyiv, with the participation of the Yurii Fedkovich National University of Chernivtsi and Petro Mohyla Black Sea National University: Online Forum "Geostrategy of Ukraine in the 21st Century" (1 April 2022); Spring Seminar on Social Geography (19 May 2022); All-Ukrainian Round Table "Museum Cultural Heritage of Ukraine in the Conditions of Military Urbicide" (20 May 2022); Online Discussion "Ukraine after Urbicide: Restoration of Cities and Communities" (7 October 2022); and the International Scientific and Practical Conference "War and Tourism" (11 November 2022). Peculiarities and consequences of occupation urbicide, using the example of the city of Kherson, are analysed in detail in the work of Malchykova and Pylypenko (2022). Problems of cultural heritage site destruction and their preservation for tourism are highlighted in the publications of Buchko (2022) and Liubitseva and Kochetkova (2022).

Detailed analysis of various types of impact at all stages of military operations on the state of wetlands in Ukraine is given in the article "Military activity and wetland-dependent wildlife: a warfare ecology perspective" by Grimes, Kneer and Berkowitz (2023). The impact of the current phase of a full-scale war on the natural reserve fund in various regions of Ukraine is analysed in the work of Parkhomenko and Vasyliuk (2022). They describe the state of the sites at the beginning of the Russian invasion. Recommendations for safe monitoring of protected areas by the state during the war and in the post-war period using methods of remote sensing and GIS are proposed in work by Bondar, Finina and Shevchenko (2022) while Zatserkovnyi, Savkov, Pampukha and Vasetska suggest analysing forest fires using remote sensing (2020). The state of biodiversity will follow research methods developed by Kozlova, Pestova, Patrusheva and Shvedeniuk (2019) and Kozlova, Stankevich, Svideniuk and Andreiev, 2021.

The research analysis on "war and tourism" gives grounds to divide it into two areas: 1) study of the war as a factor in the actual suspension of tourist activity, and 2) research into the development of military tourism.

This article is structured as follows. In the Methods and Data Sources section, we describe data collection challenges in a time of war, our sources of information and our motivation for selecting those sources. The following sections contain detailed descriptions of the losses suffered by the Ukrainian tourism sector since the onset of the active phase of the war in Ukraine, organised into three categories: losses to environmental

resources, losses to historical and cultural resources, and losses to tourism infrastructure. In the Discussion section, we focus on identifying what solutions will be needed to revive Ukrainian tourism.

Methods and data sources

Research methods used in the paper include the collection and systematisation of recent public information about the losses to Ukraine in the war with the Russian Federation, determining relevant information about tourism losses based on the monitoring of military operations, and classification of these losses and their territorial location with further analysis relative to the pre-war situation. The authors collected, analysed and monitored the impact of the war on tourism resources and infrastructure between 22 March and 1 July 2023 for a total of 16 months of active hostilities within the territory of Ukraine.

It should be noted that using only official tourism-related statistics in Ukraine does not provide a complete and accurate assessment of resource losses due to the war. The country's tourism regulatory body has yet to establish a stable tradition. It has changed fifteen times since its independence in 1991, having been a subdivision in youth and sports, culture, the economy and infrastructure ministries. The challenges of active war further exacerbate the lack of efficiency and consistency in collecting tourism-related statistics, hence our reliance on other open-source tourism information and official sources. The state tourism regulatory body in Ukraine, the State Tourism Development Agency, transferred from the Ministry of Culture and Information Policy to the Ministry for Communities, Territories and Infrastructure Development, does not currently collect, generalise or analyse statistical information. Therefore, the basis for comparison is the statistical information of the State Statistics Service of Ukraine. The primary sources of information about tourism resources are the State Register of Landmarks in Ukraine, Wikimapia, Booking.com, and other internet sources containing information about the consequences of military actions. Statistical calculation data from the National Tourism Organization of Ukraine, which tries to close specific gaps in the "statistical vacuum" for analytical research, were also used.

To analyse the losses of historical and cultural monuments, we used materials from the "Recorded War Crimes" website supervised by the Ministry of Culture and Information Policy. The website was created as a database to which cases of military urbicide against cultural heritage sites are constantly added. Using the cartographic method, we investigated regional and temporal characteristics of natural reserve fund sites of Ukraine according to internet sources. To analyse the nature and dynamics of military operations, we chose online resources: Deep State Map (DeepstateUA) and Liveuamap (*Mapa viiny v Ukraini*). They are informative and reliable, objectively reflect the temporal features of the war, and successfully complement each other, allowing us to form an accurate picture of past events; upon request, spatial information can be supplemented with detailed descriptions. The map layers offer information about the frontline position, freed territories and the locations of artillery shelling and drone and missile attacks. The resources offer detailed descriptions of all destructive weapons used by both the aggressor and defence while recording the timing of all listed attacks. Everything related to spatial, quantitative and descriptive information about the Nature Reserve Fund is quite well presented on the map of the Nature Reserve Fund of Ukraine in the regional section on the "Nature of Ukraine" portal. Matching the maps of military activities with

protected structures and territories allowed us to develop an exact chronology of impact on natural and historic landmarks. The accuracy of the map is sufficient to achieve the set goal. The comparison of maps of combat operations and the Nature Reserve Fund is quite correct because they are made on the same basis as the Open Street Map.

The authors realise that reliance on open resources may cause biases and gaps in the collected data since considerations of wartime information control may obfuscate some details about location and level of destruction. We have made every possible effort to ensure our choice of sources is as correct and thorough as possible. In particular, we have been able to corroborate information about natural losses in the south of Ukraine (Ivory Coast of Sviatoslav and Buzkii Gard national parks) through personal observation by one of the authors (located in Mykolaiv) able to visit the sites heavily affected by shelling and other hostile actions in 2022 and 2023.

The primary justification and motivation of the presented research is the need to continuously monitor tourism-related statistical and descriptive information to ensure it remains in line with how tourist activity is accounted for in other European countries. Many of the above-described resources only offer real-time information, which may not be available in full detail later when the military situation changes. To achieve our objectives, we record all tourism-relevant information as accurately and precisely as possible as the situation develops. Unfortunately, we have to resort primarily to remote evaluation of the war's impact on tourism since in-person participation is dangerous or inaccessible because of ongoing military activities.

Our categorisation of losses into three main categories (natural resource losses, historical-cultural resource losses, and tourism infrastructure damage) is aligned with standard tourism research methodology. Some of the more specific terms, such as urbicide or ecocide, are not formally recognised by international criminal law (Palarczyk, 2023). The world's reaction to war damage to the natural resources of Ukraine is secondary relative to the reaction to loss of life and direct economic losses. We are afraid that some of the damage sustained by nature will take years to manifest itself fully, and it will need significant effort to comprehend and reverse the harm. This means that the tourist appeal of war-damaged regions will remain suppressed, impacting inbound tourism for years.

Results of the study

Losses of natural tourist and recreational resources

By their nature, military actions constitute an unexpected major threat to protected natural areas. The consequences depend on the intensity and duration of the active phase and location relative to the front line.

Protected areas and territories that serve as a basis for tourism development can effectively perform recreational functions only under guaranteed dedicated nature-protective conditions. They are extremely vulnerable to outside influence and require special treatment and protection from representatives of local communities, state authorities, scientists and relevant specialists. Leaving sites without observation or control over natural landscapes in conditions of extreme anthropogenic load can lead to their transformation, loss of tourist attractiveness and degradation.

The problem of preserving the natural reserve fund during the war is critical and requires constant, comprehensive monitoring.

At the beginning of the full-scale offensive, Russian troops moved by road. At this stage, protected areas were mostly undamaged, with a few exceptions, but in places where hostilities dragged on, the Russians changed their tactics and prepared for prolonged confrontation. For this purpose, they created bases and fortifications. Accordingly, they moved deep into protected areas, occupying forests and other landscapes, including those located on the territories of the natural reserve fund.

- In terms of time and type, the military influence is as follows:
- regular shelling with missiles and drones;
- active, regular fire attacks;
- relatively rapid passage (without delay) of Russian troops;
- prolonged occupation;
- Kakhovka Dam destruction.

The degree of damage to nature reserve fund sites and other territories attractive for the development of tourism will depend on where they are located.

Undoubtedly, any military action is dangerous for all components of the environment. However, the impact's nature can differ:

5. Physical destruction or damage due to shelling, missile attacks, UAVs, fire and the passage of heavy military equipment. Damage is suffered by all components of the environment without exception (national natural parks: Dvorichanskyi, Holy Mountains, Ivory Coast of Sviatoslav).
6. Damage and disturbance by a blast wave may result in complete or partial damage to vegetation, destruction of birds' nests, and the like (national natural parks: Kamianska Sich, Nizhny Dnieper, Desna-Starohutskyi).
7. Contamination of land and water by the remains of destroyed military equipment, fuel and lubricants, air pollution as a result of fires at infrastructure facilities and in natural landscapes, explosions of ammunition, mineral fertiliser warehouses, debris accumulation (biosphere reserves: Black Sea, Danube; national natural parks: Ivory Coast of Sviatoslav, Nizhny Dnieper, Dvorichanskyi, Great Meadow, Kamianska Sich).
8. Noise impact, which is extremely dangerous for animals, especially in the spring and summer during breeding; there are sensitive species that stop nesting and alien species take their place. Among mammals, the jackal is becoming more widespread, especially since favourable conditions developed (overgrowth of former pastures and meadows, frequent deaths of wild animals and people) (national natural parks: Dvorichanskyi, Great Meadow, Desna-Starohutskyi, Holy Mountains).
9. Change of microrelief from building fortification structures (biosphere reserves: Askania Nova, Black Sea; national natural parks: Dzharylhach, Oleshky Sands, Holy Mountains, Great Meadow).
10. Death of animals from mines and tripwires (national natural parks: Dvorichanskyi, Holy Mountains).
11. Death of flora and fauna as a result of a significant rise in the water level on the Dnipro River after the dam was blown up, flooding riverbanks (national natural parks: Nizhny Dnieper, Oleshky Sands, Ivory Coast of Sviatoslav).
12. Drainage of the land previously covered by the Kakhovka Reservoir, resulting in a catastrophic drop in groundwater levels near the reservoir (national natural parks: Great Meadow, Kamianska Sich).

We illustrate the damage sustained using the example of the Ivory Coast of Svyatoslav National Nature Park, which was recently assessed personally and in interviews with park workers by one of the authors. The area was occupied in March 2022, and a substantial part of its territory remains occupied at the time of this publication. We have confirmed that heavy arms and military fortification activities damaged over 20 km of protected sand beaches along the coast. Over 130 large-scale fires, often repeatedly affecting the same region, destroyed approximately 5000 hectares of forest. A more detailed assessment of the harm sustained by the park will be possible only after 'de-occupation' and demilitarisation of the area.

The worst consequences, which for the most part are still unknown, will likely occur in protected areas that remain under occupation (Table 1).

Table 1. The central nature reserve fund sites that have come under occupation

Sites under occupation	Nature reserves	Biosphere reserves	National natural parks	Regional landscape parks
Sumy Region				
quantity	none	none	1 (partially)	1
area, ha	0.00	0.00	23,360.10	98,857.90
Kyiv Region				
quantity	none	1	1	none
area, ha	0.00	226,964.70	14,836.0	0.00
Chernihiv Region				
quantity	none	none	1	1
area, ha	0.00	0.00	9,665.8	6,122.70
Kharkiv Region				
quantity	none	none	1	5
area, ha	0.00	0.00	3,131.20	19,130.70
Mykolaiv Region				
quantity	none	1	1	2
area, ha	0.00	681.00	35,223.14	2,712.60
Kherson Region				
quantity	none	2	5	none
area, ha	0.00	141,881.40	166,691.90	0.00
Zaporizhzhia Region				
quantity	none	none	2	none
area, ha	0.00	0.00	94,882.92	0.00
Donetsk Region				
quantity	1	none	2 +1 partially	none
area, ha	3,129.70	0.00	61,309.95	0.00
Luhansk Region				
quantity	1	none	none	none
area, ha	5,403.00	0.00	0.00	0.00
Crimea				
quantity	7	none	1	14
area, ha	74,533.1	0.00	10,900.00	41,346.1

		Total		
quantity	8	3	13+2 partially	23
area, ha	83,065.70	369,527.10	420,001.01	168,170.00

Source: authors' own compilation

Tourism sites in the Kherson Region suffered the heaviest impact from the war, largely occupied by the aggressor (Fig. 1).

The most impacted by the war are natural tourism resources in the Kherson region, concentrated on the Black Sea coast and the Dnieper-Buh Estuary. Before the war, these territories were rich with attractions for several types of tourism: environmental, active, educational, recreational, health and rural.

Two of five Ukrainian biosphere reserves remain under occupation after 19 months: Askania Nova and Black Sea, so do five national nature parks: Azov-Syvasky, Dzharylgatskyi, Kamianska Sich, Nizhny Dnieper, and Oleshky Sands (Fig. 2).

As of November 2023, 812 protected natural resource sites have been damaged by the war; the damaged sites are 900,000 hectares or 22% of the total area of nationally protected natural territories. According to the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine, 514 nature-protected sites taking 800,000 hectares are still under occupation. Both estimates are subject to a high degree of uncertainty as a significant part of Ukrainian territory is taken up by ongoing heavy fighting, and even more significant parts are unapproachable because of the unprecedented number of land mines.

Figure 1. Military situation in Kherson region as of 01 September 2023

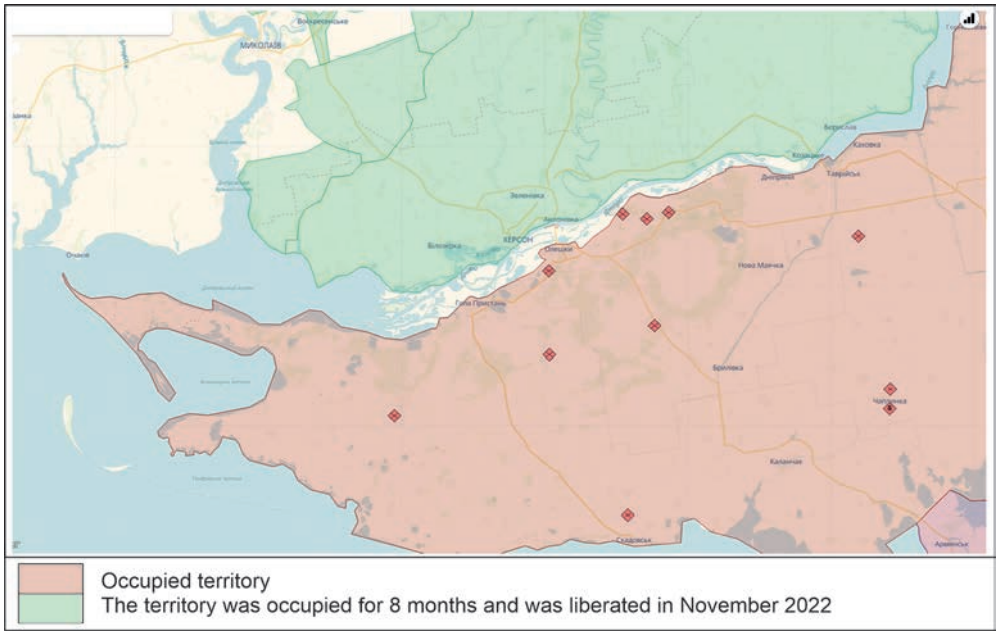

Source: DeepStateUA

Figure 2. Protected territories of the Kherson region in the military conflict zone (as of 01 September 2023)

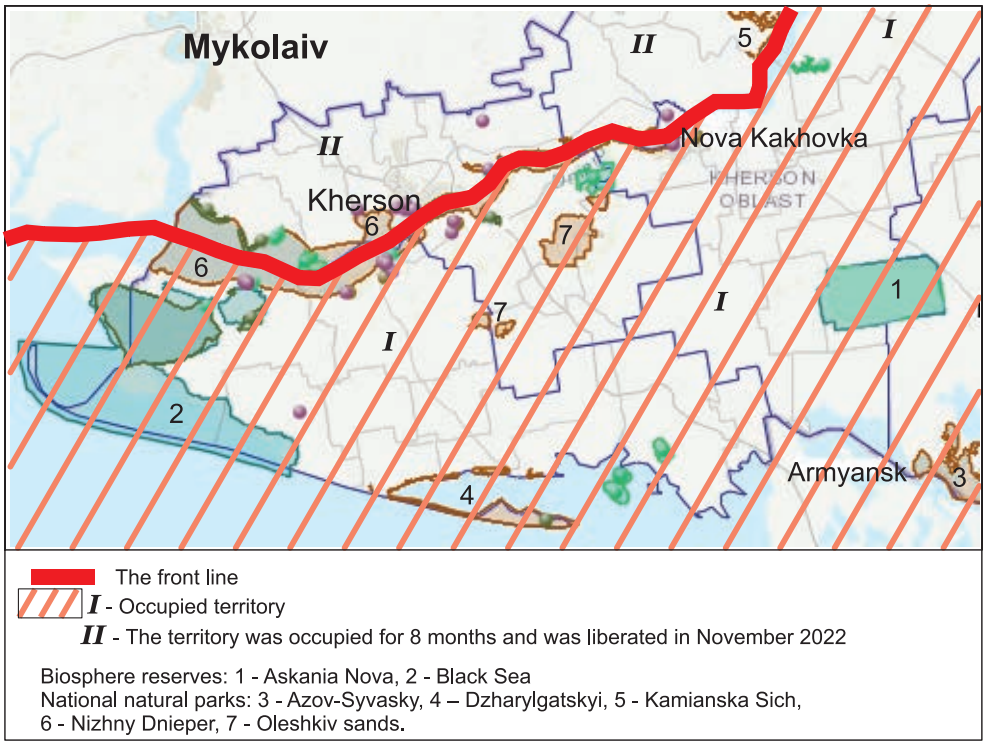

Source: authors' original work overlying DeepStateUA maps

Long-term damage to natural habitats and landscape preserves will impact future tourism as a large proportion of areas damaged by Russian aggression will not be available for recreational use for decades.

Historical and cultural heritage losses

The concept of urbicide is an interpretation of a specific violent policy against urban areas that has been taking place since the beginning of the full-scale Russian-Ukrainian war. Direct or indirect destructive consequences for cultural and historical heritage and loss of identity by cities prompted us to turn to an analysis of the current situation. 14 February 2022 marked the beginning of large-scale military urbicide in Ukraine. The occupation of cities and towns and long-term military action have had a lasting multidimensional impact on all civilian life and communication capabilities and have led to numerous casualties and the destruction of individual buildings, residential areas and entire settlements. Even more vulnerable were cultural heritage sites, which the occupiers have been trying to destroy with particular brutality and spite. Urbicide is carried out through artillery shelling, attacks by enemy aircraft, guided missiles and crewless aerial vehicles from air and water, and directly by various types of weapons in the temporarily occupied regions of Ukraine.

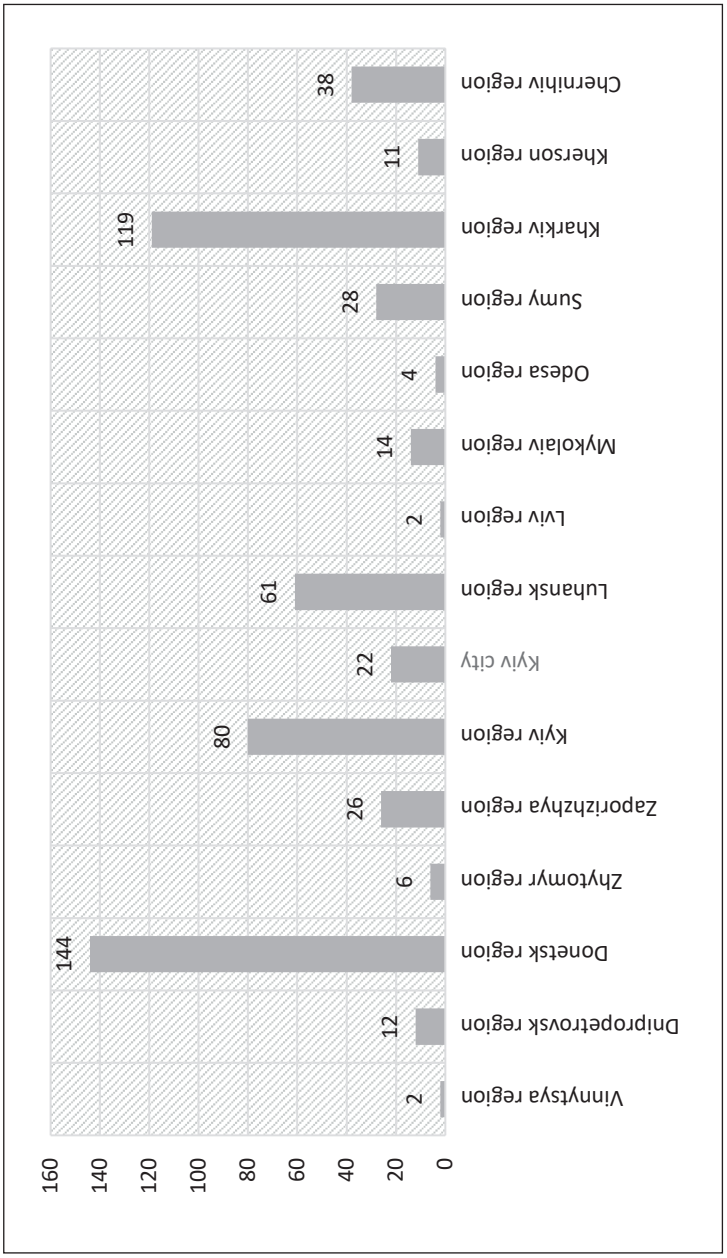

Figure 3. Number of destroyed or damaged historical heritage landmarks in Ukraine by region as of 01 July 2023

Source: compiled by the authors

During the year of full-scale war, 569 cultural heritage sites were damaged or destroyed in 15 administrative regions. Figure 3 shows the distribution of cases of military urbicide by region (as of 1 July 2023).

Among known sites of architecture, urban planning and monumental art, the largest share of cultural heritage damage (26% of the total in Ukraine) is in the Donetsk Region, where 144 historical and cultural monuments have suffered. As the result of bombardments in March 2022, the facades and windows of architectural monuments of local importance – buildings that are part of the architectural ensemble of the Sviatohirsk Lavra and the Sviatohirsk Cave Monastery dating from the nineteenth to early twentieth centuries – were damaged. The Assumption Cathedral and hotel buildings were damaged. During the months of the war, such attacks were repeated multiple times, destroying these buildings.

In the city of Mariupol, located in the temporarily occupied territory, 99 historical and cultural heritage sites were damaged. The whole world was shocked by the horrifying footage of military urbicide in this city, most prominently, the destruction of the Mariupol Drama Theater that served as a shelter for hundreds of civilians, primarily women and children. As a result of numerous shellings and fires, the facades, windows and interiors of the Mariupol Museum of Local Lore were damaged. The museum was located in a historical building, the so-called "House of Invalids," constructed in 1916–1920 and in operation since 1920. The general condition of the museum collections is still unknown; the fire damaged some, and some of the exhibits were taken to Donetsk by the Russian invaders. The Mariupol Museum of Local Lore consisted of seven exhibition halls, including an academic library with 17,000 books. The collection totalled more than 53,000 exhibits. As a result of a direct hit by a Russian aerial bomb, a branch of the Mariupol Museum of Local Lore – the Arkhyp Kuindzhi Art Museum – was destroyed. It was in a historical building, the former Hiatsyntov manor, built in the Art Nouveau style in 1902. In addition to the works of Arkhyp Kuindzhi, the museum exhibited paintings by famous world-class artists: Ivan Aivazovskyi, Mykola Bendryk, Leonid Hadi, Mykola Hlushchenko, Mykhailo Derehus, Andrii Kotska, Tetiana Yablonska. The museum's collection had "approximately 2000 exhibits, including painting, decorative and applied art, graphics and sculpture" (Kunytskyi, 2022).

In the Kharkiv Region, 119 monuments of cultural heritage were lost (22%) as the result of military urbicide. The city of Kharkiv suffered the destruction of the Freedom Square; the Palace of Industry, a constructivist building (1928) and candidate for inclusion on the UNESCO World Heritage List; the Kharkiv State Academic Opera and Ballet Theater; the Kharkiv Philharmonic; the Kharkiv Art Museum (built in 1912).

The Hryhorii Skovoroda National Museum in the Kharkiv Region was also destroyed. In total, eight large museums were damaged there as a result of military urbicide. For example, on 9 March in Kharkiv, an explosive wave damaged the windows and facades of the Kharkiv Art Museum of 1912 (a classicist building with baroque and modern elements), an architectural landmark of local importance. The fine art collection of this museum is one of the largest in Ukraine, with more than 25,000 exhibits that were visually unaffected as a result of the shelling. However, their storage has been complicated by inappropriate conditions (humidity, temperature). There are works by Dürer, Repin, Semiradsky, Dutch graphic artists and several other renowned artists.

In the Kyiv Region, 80 historical and cultural heritage sites were destroyed and damaged; the most affected were religious buildings and museums (7). During the occupation

of the settlement of Ivankiv in the Kyiv Region at the very beginning of the full-scale invasion, missile attacks by Russian fighter aircraft resulted in the burning of the historical building of the nineteenth-century Ivankiv Historical and Local History Museum. The vast majority of the museum exhibits were lost. Fortunately, residents saved several unique works by Ukrainian folk artist Mariia Pryimachenko (hidden privately). Russian shelling in March 2022 damaged windows, facades, interiors and exhibitions of the Museum of Borodianshchyna Local Lore (functioning since 2016 in a modern building). The number of lost museum exhibits and books from the Borodyansk Central Library in the same building remains unknown.

In the Luhansk Region, 61 incidents of military urbicide regarding cultural heritage have been recorded, primarily religious buildings.

Thirty-eight cases of destruction of cultural heritage have been confirmed in Chernihiv Region. In particular, in Chernihiv, Russian invaders destroyed the Vasyl Tarnovskyi Museum of Ukrainian Antiquities building of the late nineteenth century. The Chernihiv Regional Youth Library has been located there for the past half-century.

In the Sumy Region, 28 cultural heritage sites were damaged. In Trostianka, Okhtyrka District, on 27 March 2022, Russian shelling damaged the facades and windows of the architectural monument and urban planning of national importance: the ancient manor of L.E. Koenig (end of the eighteenth century to 1870) where the "Trostianetskyi" museum and exhibition centre is located. The amount of damage caused is UAH 5 million.

As a result of shelling on 9 March 2022, the facades, windows and ceilings of an architectural monument of local importance, the building of the Okhtyrka City Museum of Local Lore (beginning of the twentieth century) in the Sumy Region, were damaged. The Russian invaders later looted the exhibits (the extent of the losses is still unknown). The museum collection included almost 10,000 items related to local nature, history and culture.

In the Zaporizhzhia Region, 26 cultural heritage sites of various types were damaged. Among them, the following suffered the most losses: the railway station building in Zaporizhzhia, the Meleshkov Manor (1910s), and the sanatorium building (1930–1950) on the island of Khortytsia. Artillery shelling by the Russians on 7 March 2022 damaged the walls of the Popov Estate historical and architectural museum-reserve in Vasylivka near Zaporizhzhia.

Twenty-two monuments of cultural heritage were damaged or destroyed in Kyiv, most of all museums, and all on 10 October 2022 as a result of massive missile attacks on the city centre. In particular, the buildings on Tereshchenkivska Street, where the Bohdan and Varvara Khanenky National Museum of Art, Kyiv Art Gallery, and the Pavlo Tychyna Museum-Apartment are located.

The facades, windows and roofs of the Taras Shevchenko National Museum; the Archaeological Museum of Taras Shevchenko Kyiv National University; the Pedagogical Museum; the National Museum of Natural History; the Museum of Prominent Figures of Ukrainian Culture on Saksahanskoho Street; the Ukrainian House on Khreschatyk Street, which houses part of the collections of the Kyiv History Museum, were damaged.

The Ministry of Culture and Information Policy (MCIP) keeps statistics on cultural property damaged due to the Russian Federation's full-scale war, separately from cultural infrastructure and cultural heritage. By the end of June 2023, damage to 1520 cultural infrastructure sites was verified, of which almost a third were destroyed. In particular, 727 clubhouses, 571 libraries, 82 museums and galleries, 25 theatres and philharmonics,

and 115 art schools and colleges. In total, facilities in 216 territorial communities were affected.

Regarding cultural heritage, according to MCIP, 623 immovable cultural heritage sites were damaged or destroyed between 24 February 2022 and 30 June 2023 as a result of the war. Of them, 80 are of national importance, and 484 are of local importance. Of these, there are 186 architectural monuments, 184 architecture and urban plan sites, 166 historical sites, 21 architecture and history buildings, 17 monumental art sites, 17 urban monumental art locations, 16 archaeology sites, six architecture and urban planning history sites, five urban plan sites, two science and technology sites, and one garden and park artistic monument.

Almost the entire territory of Luhansk and significant parts of the territories of the Kherson, Zaporizhzhia and Donetsk Regions are under temporary occupation, which makes it impossible to calculate the exact number of cultural heritage monuments damaged during the hostilities and occupation.

Russian aggression in Ukraine threatens UNESCO-protected historical landmarks in Ukraine. For nearly a decade, Russia has occupied the ancient city of Chersonesus in Crimea. The state of the historical-cultural site and protected features within is unknown. A Russian missile attack on Lviv on 06 July 2023 destroyed a residential building situated in the buffer zone of the World Heritage site "Lviv-historic Centrum Ensemble." The Historic Centre of Odesa was added to UNESCO World Heritage in early 2023. Since then, Odesa has suffered multiple missile and drone attacks. Thus, 28 buildings with the protected architectural landmark were damaged in a single missile attack on 23 July 2023. On 27 September 2023, Russian missiles destroyed the structure of the sea terminal and the "Odesa" hotel, both within the UNESCO-protected zone.

Tourist infrastructure losses

In this analysis, from all the components of tourist infrastructure, we will consider only accommodation facilities both operating year-round (hotels, sanatoria) and seasonal (health camps, resorts, camping sites, etc.); in the southern regions, it is the seasonal ones that constitute the facilities and resources of recreational and tourist activity.

The regional analysis of tourism infrastructure losses is based on the authors' zoning of the national territory following the course of military operations, taking into account the following criteria: 1) Russia's military aggression against Ukraine can be divided into two phases: Phase I – since 2014, the occupation of Crimea, the war in the eastern Luhansk and Donetsk Regions and the subsequent positional war in this region; Phase II – from 24 February 2022, marked by military actions in the north (Kyiv, Chernihiv Regions), east (Kharkiv, Sumy, Luhansk, Donetsk Regions) and south (Kherson, Mykolaiv, Zaporizhzhia Regions); 2) territories that are not subject to a military threat; 3) the current military situation.

I. De-occupation zone – Kyiv (mainly its northern part), Chernihiv, Sumy, Kharkiv, and the east of the Mykolaiv Region. These territories were subjected to active hostilities in the first two months of the war and were subsequently liberated from the Russian invaders. The consequences of hostilities and occupation remain; reconstruction and memorialisation work is underway. Although no regional centre was occupied, Chernihiv, Sumy, Kharkiv, Mykolaiv and Kyiv suffered destruction due to constant shelling. In Chernihiv, the Ukraine Hotel in the city centre was destroyed (Hlushchenko, 2022),

fragments of a downed rocket hit the Alfavito Hotel in Kyiv (Hryshyna, 2023), hotels in Mykolaiv (Klosova, 2022) and Kharkiv (*Russia destroys 12 Ukrainian hotels,* 2023*,* Fedorkova, Bohdan, 2022) were destroyed by bombings. Some hotels and restaurants in the large agglomerations were also destroyed, especially along highways of international importance (for example, M06 and M07 in a 50-kilometer zone from the city of Kyiv (*Polovyna hoteliv*, 2022). In addition, territories used for suburban recreation are mined, and it will take up to 70 years to clear them (Ruban, 2023; *U DSNS nazvaly*, 2022).

II. The zone with territories subjected to constant fire by surface-to-air missile systems and artillery, increasing both the frequency and area of destruction. This zone includes 1) de-occupied territories, where the constant shelling is accompanied by destruction caused by combat operations and mines: Kharkiv (border communities), Sumy (border communities), Mykolaiv (eastern part), Kherson (the Dnipro's right bank, the city of Kherson), the Luhansk and Donetsk Regions. According to different security situations, we highlight a) border areas that suffer from constant shelling from the territory of the Russian Federation – in this border strip, there are small villages, and there is no tourist infrastructure; b) front-line settlements, such as Kherson, which was liberated by Ukrainian troops on 11 November 2022, and since then it has been constantly under artillery shelling. Currently, the consequences of the war include damaged recreational areas and mines. According to the estimates of the local authorities, it will take at least ten years to clear the right bank of the Kherson Region (*Skilky chasu potrebuvatyme rozminuvannia*, 2023). Although one hotel in Kherson (*Vnaslidok obstrilu Khersona*, 2022) is known to have been destroyed, the statistics will be updated as long as artillery shelling continues. 2) Territories with no occupation or active hostilities: south of Dnipropetrovsk, north of Zaporizhzhia and south of Mykolaiv. Cases of damage to hotel infrastructure in Zaporizhzhia (*Deviat raket nakryly Zaporizhzhia*, 2022), Nikopol (Lutsenko, 2022) and Kramatorsk (*Suma zbytkiv velychezna*, 2022) are known.

III. The occupation zone of the Russian Federation in Phase II of the war: 1) territories not subjected to significant destruction – the south of Zaporizhzhia, south-west of Donetsk and the left bank of Kherson. The territories of regions that have access to the Black and Azov Seas and, especially after the annexation of Crimea, which actively developed sanatorium treatment and recovery and seaside recreation, remain occupied. Before the large-scale invasion, the Zaporizhzhia and Kherson Regions paid considerable attention to tourism development. They considered this industry promising both from the point of view of providing income for local communities and improving the image and investment attractiveness. In the Kherson Region, there were more than 1000 recreation, wellness and accommodation facilities (including 49 children's facilities, 60 green tourism homesteads, and 51 hotel complexes) with a total of more than 100,000 beds; in the Zaporizhzhia Region, there were more than 550 temporary accommodation facilities, including 437 recreation facilities, 56 hotel-type facilities, eight wellness centres and complexes, 24 sanatoria, six resorts, three tourist shelters, 28 children's camps (*Stratehiia rehionalnoho rozvytku Zaporizkoi oblasti*, 2019; *Stratehiia rozvytku Khersonskoi oblasti*, 2019). It can be argued that most of the accommodation facilities listed in the official statistics are in the occupied territory (Honcharova, 2022; Yankovskyi, Badiuk, 2023). However, the actual number of accommodation facilities is higher than the official number: some were not officially registered, and residents actively rented out their housing, which accounted for a significant percentage of the income of local families in resort settlements. Calculations made according to the authors' methodology,

offers of accommodation facilities (Booking.com) for 2021, and information from Google Maps and Wikimapia made it possible to calculate the approximate number of facilities that are currently under occupation by the Russian Federation in Phase II of the war and did not suffer significant destruction. Thus, there were 659 accommodation facilities in the Kherson Region, of which more than 320 were located on the occupied Black Sea coast east of Kherson, including in the largest resort centres of Zaliznyi Port, Skadovsk, etc. There were 331 accommodation facilities in the Zaporizhzhia Region. Currently, the entire Ukrainian part of the coast of the Sea of Azov is occupied. On the mainland part of the coast, more than 1082 accommodation facilities are under occupation in such well-known resort centres as Kyrylivka, Prymorsk, Azovske, Berdiansk (Zaporizhzhia Region), Urzuf and Yalta (Donetsk Region).

Many recreation centres are located on the bank of the Dnipro from its mouth to the town of Nova Kakhovka. There are at least 340 accommodation facilities in the occupied territories of the Kherson and Zaporizhzhia Regions. As a result of the destruction of the Kakhovska hydropower plant by the Russian invaders, the most significant ecological disaster in modern Europe, in actual ecocide, all natural-recreational and historical-cultural sights and tourism infrastructure on the right and left banks of the Kherson Region, in the Mykolaiv Region were destroyed; and territories adjacent to the Dnipro, as well as the Black Sea coast within Mykolaiv and Odesa Regions where mines, debris, animal corpses and other consequences of the disaster were washed up and will remain unusable for a long time.

Currently, the described territories are not involved in hostilities, but the accommodation facilities are closed or looted, or Russian military personnel live in them. Accommodation facilities where the occupants are based are being targeted by Ukrainian forces (Zabozhko, 2023; *Pid Berdianskom*, 2023). Beaches and recreational areas are mined, and active construction of military fortifications is underway, which destroys recreational landscapes, turning them into those formed under the influence of or for military operations (potentially, after de-occupation, they can serve as display sites). However, as the experience of the city of Kherson shows, these settlements will be destroyed as a result of either hostilities or shelling if the frontline passes close. It can be assumed that the southern territories of Ukraine, occupied now, will not be safe for tourists and suitable for recreation for a long time after the war; 2) territories affected by active hostilities: Mariupol and its surroundings and the cities of Sieverodonetsk, Lysychansk, Rubizhne in the Luhansk Region. In Mariupol, before the war, the goal was to develop historical, cultural, ethnic, beach and business tourism. The reconstruction of the city's beaches and the construction of the Maryland water park were planned. Mariupol had 53 apartments, five apart-hotels, 18 hotels, 13 mini-hotels and nine hostels (*Stratehiia rozvytku m. Mariupolia*, 2021). It can be considered that these are completely lost (*Do 98% budivel Mariupolia zruinovani*, 2022) because even those accommodation facilities in which buildings have survived will not be used for their intended purpose in coming years and may further be demolished. Other resort centres near Mariupol suffered less damage, but accommodation facilities there are barely functioning.

Eastern regions of Ukraine had a less developed tourist infrastructure. Currently, it can be stated that up to ten accommodation facilities have been destroyed from the city of Rubizhne to the cities of Sieverodonetsk and Lysychansk, as these cities have been effectively destroyed.

IV. The combat zone (as of 01 July 2023) stretches along a line from the Kinburn Spit along the left bank of the Dnipro River to the villages of Kamianske – Piatykhatky – Myrne – Novodarivka (Zaporizhzhia Region), Vuhledar (Donetsk Region) – Marinka – Vodiane – Kruta Balka – Krasnohorivka – Shumy – Klishchiivka – Bakhmut – Orikhovo – Vasylivka – Vesele (Donetsk Region), Zolotarivka – Bilohorivka (Luhansk Region) – Torske (Donetsk Region), Novoselivske (Luhansk Region), Pershotravneve – Dvorichna (Kharkiv Region), along the left bank of the Oskil River to the border with the Russian Federation. The settlements around which the fighting is currently going on will be destroyed, just like Bakhmut. This city also sought to develop recreational, event, cultural, sports and rural tourism. The city had already developed wine-gastronomic tourism associated with the Artwinery Private Joint-Stock Company. Excursions with tasting several varieties of sparkling wine produced at the factory were held on the territory (*Stratehiia rozvytku Bakhmutskoi*, 2020). This enterprise was destroyed, and the fate of the cave sanatorium in the town of Soledar, 15 km from Bakhmut, is unknown.

V. The zone that has not been affected by military operations but is subject to Russian missile attacks is the western part of the country (Zhytomyr, Khmelnytskyi, Ternopil, Rivne, Volyn, Lviv, Zakarpattia, Chernivtsi Regions); central (Vinnytsia, Kirovohrad, Cherkasy) and the Odesa Regions. The infrastructure there is partially destroyed. In particular, the Black Sea coast is undergoing purposeful destruction: a hotel in Odesa was destroyed by bombings (*Obstril Odesy*, 2022), a recreation centre at the Serhiivka Resort (*Serhiivka near Odesa*, 2022), and the Zatoka resort is bombed precisely to destroy the tourist infrastructure, according to local authorities (Kozova, 2022).

VI. The zone occupied during the first phase of the Russian aggression: the Crimean Autonomous Republic, parts of the Luhansk and Donetsk Regions. Resource losses in this zone are tough to determine due to the duration of the occupation, uncertainty, fragmentary information, and the impossibility of verification.

Discussion

Issues that need an urgent solution:

1) Personnel support is necessary for the post-war development of tourism in Ukraine since interest after the war will translate into tourist demand, which must be met at a high-quality level and thus requires professionally trained specialists.

Paying tribute to research into tourist resources as a necessary component of tourism, we note that tourism can be described as a creative type of human activity where the final result depends on the level of professionalism of everyone involved in the creation and implementation of the tourist product, that is, the primary resource in tourism is its professionally trained personnel, able to generate new ideas and implement them.

Unfortunately, there are no official statistics on the number of people employed in the tourism sector. In this case, we rely on the data of the National Tourism Organization of Ukraine (NTOU) for 2020. According to it, more than half a million, or 4% of the working population, are employed in visitor services, of whom 38,200 people are directly employed in accommodation facilities and almost 20,000 in the tourism industry (*Natsionalna turystychna orhanizatsiia Ukrainy*, 2020). Currently, it is impossible to say what kind of personnel losses tourism has suffered due to military actions, but the fact that there are can be stated with certainty. As a result of COVID-19 and the abrupt stopping of tourist activity in 2020, an outflow of personnel to other spheres began. As a result

of Russian military aggression, some of those employed in tourism went abroad, some were evacuated to western, safer regions, some fell into occupation zones, some are in the war zone, and some are fighting at the front line. The civilian population of Ukraine suffers losses as a result of the constant shelling of towns and villages, so there is a high probability that, unfortunately, people who worked in tourism could have died. Therefore, it can be stated that tourism in Ukraine has suffered significant personnel losses.

Since 1990, an updated system of personnel training for tourism has been formed in Ukraine. It has been based on university education (mainly geographically based). After adopting the first industry standard for training tourist personnel in 2004, the number of higher education institutions (HEIs) that train personnel for tourism and hotel and restaurant (hospitality) businesses began to grow exponentially. Higher education institutions of economic, pedagogical, agricultural, sports and other specialisations joined. Today, academic degrees for the tourism industry can be gained at 118 HEIs of the country located in each region (*Vstup.OSVITA.UA*). Each region has the potential to restore human resources for the tourism industry.

Higher education institutions have been damaged as a result of the shelling: buildings of the Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv), the main building of the V.N. Karazin Kharkiv University, the O.M. Beketov Kharkiv National University of Urban Economy (Kharkiv), all universities in Mykolaiv, and others. Despite the destruction, universities ensure the educational process (mainly online).

2) Ethical issues related to memorialising the events of the Russian-Ukrainian war and rebuilding destroyed settlements, especially cities. Russia's military tactics in Ukraine are aimed at the genocide of the Ukrainian people, inflicting significant human losses and destruction not only of industrial facilities but primarily of housing. This tactic of the Russians, tested in several "hot spots" on the planet which experienced Russian intervention, is urbicide, that is, it is aimed at the destruction of a settlement together with the inhabitants and its historical and cultural heritage. During the war in Ukraine, the Russian aggressor has destroyed as much as 80–90% of the cities of Mariupol, Bakhmut (Donetsk Region), Rubizhne, Sieverodonetsk, Lysychansk, Popasna (Luhansk Region), Izium (Kharkiv Region), Okhtyrka (Sumy Region) and caused significant damage to Kharkiv, Chuhuiev, other cities of the Kharkiv Region, as well as Sumy, Chernihiv and Kyiv. In the south, Mykolaiv, the cities of Dnipropetrovsk, Zaporizhzhia and Odesa Regions were shelled. Virtually no region of Ukraine is safe, and during military operations and shelling, accommodation facilities are destroyed along with housing and industrial enterprises.

3) The National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of War has prepared a draft Plan for the Recovery of Ukraine, including sections on infrastructure, tourism and resorts (*Natsionalna rada z vidnovlennia* Ukrainy, 2022). Such a document is a positive development in determining guidelines for the revival of the tourism and recreation industry, although its current format is insufficiently rigorous or concrete. According to the authors, the critical points of the post-war recovery of tourism should be, above all, a change in the attitude towards the industry, which is presently only secondary and of no strategic importance for the country. Tourism is a mechanism aimed at strengthening the positive image of Ukraine, which is now forming. In the future, the path of development of domestic tourism is seen in the positioning of the country as one of courageous, talented and hardworking people, capable of developing the newest branches of the economy, creative industries (such as tourism) aimed at building

a new post-war Ukraine, while providing a decent standard of living for its citizens. The emphasis of state tourism policy should shift from centralisation to regionalisation with the opportunity for regions to actualise existing potential to attract investments in tourism to ensure compliance with the requirements of the international market for tourist services. The state regulator should deal with issues of legal support for tourism activities, and the regional authorities, together with businesses, should work on forming a modern, competitive tourist product which will satisfy both domestic and foreign consumers with its quality.

Conclusions

Since the beginning of the full-scale Russian-Ukrainian war, the aggressor has pursued an aggressive policy of urbicide aimed at destroying cities in an attempt to erase the history and culture of Ukraine. As of 1 July 2023, Ukrainian officials have recorded partial or complete destruction of 170 monuments of national and local importance, 146 valuable historical buildings and cultural heritage sites, and 58 memorial monuments and works of art. According to the Hague Convention of 1954, the destruction of cultural heritage is a war crime for which responsibility is stipulated; 569 such crimes had been committed in Ukraine by Russian aggressors by 01 July 2023. Later, parts of three UNESCO World Heritage sites were damaged or destroyed. The largest, most impacted regions in the earlier stages of the war were the Donetsk, Kharkiv and Kyiv Regions, with heavy fighting affecting the Kherson and Zaporizhzhya Regions later in the war. The most significant losses to tourist infrastructure happened along the Azov and Black Sea coasts and the Dnipro River downstream from Nova Kakhovka, where a large reservoir was emptied due to the destruction of the Kakhovka Dam.

The complete consequences of military actions and the full extent of damage cannot be evaluated yet, as a large part of the country remains under occupation, and destruction persists as the war continues. A full understanding of biotic and landscape diversity loss will come in a few years due to systematic monitoring observations. The longer the war lasts, the more damage it causes and the more consequences we will have in the future. Accurate recording and analysis of damage and changes to tourism-relevant resources and infrastructure is critical for understanding the impact of the war on the Ukrainian economy and is necessary to ensure quicker recovery after the war ends. Some of the damage, especially that to the environment and ecosystems, may continue long after the end of the war itself, further degrading the economy and public well-being.

War in Ukraine exposes gaps and imperfections in international law. It may become a catalyst in recognising the crimes of ecocide and urbicide and the corresponding responsibilities of individuals, organisations and states, just as fallout from the Second World War led to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.

References

Arnaud, F. (2016). Memorial policies and restoration of Croatian tourism two decades after the war in former Yugoslavia. *Journal of Tourism and Cultural Change*, *14*(3), 270–290. doi: https://doi.org/10.1080/14766825.2016.1169348

Bondar, O., Finin, G., Shevchenko, R. (2022). Ekolohichni vyklyky voiennoho chasu: otsinka vplyvu na dovkillia kosmichnymy systemamy dystantsiinoho zonduvannia ta GPS-navihatsii [Environmental challenges of wartime: environmental impact assessment by Space Remote

Sensing Systems and GPS navigation]. *Ekolohichni nauky: naukovo-praktychnyi zhurnal*, 40–49. doi: https://doi.org/10.32846/2306–9716/2022.eco.4–43.7 (in Ukrainian).

Boyd, S., Reddy, M.V., Kulshreshtha, S., Nica, M. (2023). Post-conflict tourism opportunity spectrum (POCTOS): a framework for destinations recovering from conflict. *Journal of Sustainable Tourism*, *31*(1), 131–148. doi: https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1993866

Buchko, Z. (2022). Naslidky viiskovoho urbitsydu dlia muzeinoi kulturnoi spadshchyny Ukrainy [Consequences of military urbicide for the museum cultural heritage of Ukraine]. *Viina ta turyzm*, 94–98 (in Ukrainian).

Buchko, Z. (2022). Obiekty kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh viiskovoho urbitsydu [Objects of cultural heritage of Ukraine in the conditions of military urbicide]. *Mizhdystsyplinarni intehratsiini protsesy u systemi heohrafichnoi, turyzmolohichnoi ta ekolohichnoi nauky*, 46–48 (in Ukrainian).

DeepStateUA. (2023, September 01). *Channel of thorough analytics*. Retrieved from: https://deepstatemap.live/en#6/49.438/32.053 (accessed: 1.07.2023).

Deviat raket nakryly Zaporizhzhia: znyshchyly hotel, pid ruinamy liudy. (2022, September 22). [Nine rockets hit Zaporozhye: the hotel was destroyed, people were under the ruins]. *REALIST.ONLINE*. Retrieved from: https://realist.online/ukr/news/devjat-raket-nakrili-zaporizhzhja-znishchili-hotel-pid-rujinami-ljudi-video (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Do 98% budivel Mariupolia zruinovani – Zelenskyi. (2022, April 21). [Up to 98% of buildings in Mariupol have been destroyed – Zelenskyi]. *Ukrinform*. Retrieved from: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3463354-do-98-budivel-mariupola-vze-zrujnovani-zelenskij.html (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Grimes, E.S., Kneer M.L, Berkowitz, J.F. (2023). Military activity and wetland-dependent wildlife: A warfare ecology perspective. *Integrated Environmental Assessment and Management*, 1–9. doi: https://doi.org/10.1002/ieam.4767

Fedorkova, T., Bohdan, R. (2022, August 13). "Paniky ne bulo, tilky zlist": u Nemyshlianskomu raioni Kharkova raketnym udarom RF 13 serpnia poshkodzheno hotel. ["There was no panic, only anger": in the Nemyshlyan district of Kharkiv, a Russian missile strike on August 13 damaged a hotel]. *Suspilne Novyny*. Retrieved from: https://suspilne.media/270786-paniki-ne-bulo-tilki-zlist-u-nemislanskomu-rajoni-harkova-raketnim-udarom-rf-13-serpna-poskodzeno-gotel/ (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Hollier, R. (1991). Conflict in the Gulf: Response of the tourism industry. *Tourism Management*, *12*(1), 2–4. doi: https://doi.org/10.1016/0261–5177(91)90022-L

Honcharova, K. (2022, July 27). More v okupatsii. Yaki kurorty Ukrainy zakhopyla Rosiia pid chas viiny [The sea is under occupation. Which resorts of Ukraine were captured by Russia during the war]. *RBK-Ukraina*. Retrieved from: https://www.rbc.ua/ukr/travel/more-okkupatsii-kakie-kurorty-ukrainy-zahvatila-1658919381.html (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Hlushchenko, O. (2022, March 12). Russian invaders bomb the Ukraine Hotel in the centre of Chernihiv. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from: https://www.pravda.com.ua/eng/news/2022/03/12/7330583/ (accessed: 1.07.2023).

Hryshyna, D. (2023, January 4). Ulamok rakety "vyrvav" piat poverkhiv u kyivskomu hoteli. Fotoreportazh. [A fragment of the rocket "tore up" five floors of a Kyiv hotel. Photo report]. *Vechirnii Kyiv*. Retrieved from: https://vechirniy.kyiv.ua/news/76764/ (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Klosova, S. (2022, July 31). Mykolaivski budivli. Shcho zruinuvaly rosiiski viiska z pochatku vtorhnennia v Ukrainu [Mykolaiv buildings. What Russian troops have destroyed since the beginning of the invasion of Ukraine]. *Suspilne Novyny*. Retrieved from: https://suspilne.media/266116-mikolaivski-budivli-so-zrujnuvali-rosijski-vijska-z-pocatku-vtorgnenna-v-ukrainu/ (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Kozlova, A., Piestova, I., Patrusheva, L., Lubsky, M., Nikulina, A., Svideniuk, M. (2019). Estimation of the seasonal leaf area index in urban oak forests using Sentinel-2 time series data. *European Association of Geoscientists & Engineers*, 1–5. doi: https://doi.org/10.3997/2214–4609.201902134

Kozlova, A., Stankevich, S., Svideniuk, M., Andreiev, A. (2021). Quantitative Assessment of Forest Disturbance with C-Band SAR Data for Decision Making Support in Forest Management.

Lecture Notes in Computational Intelligence and Decision Making, 548–562. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-82014-5_37

Kozova, L. (2022, August 18). V Odeskii OVA nazvaly tsil okupantiv u Zatotsi. [The Odesa Regional Military Administration named the invaders' goal in Zatoka]. *UNIAN*. Retrieved from: https://www.unian.ua/war/obstril-zatoki-v-odeskiy-ova-nazvali-cil-rosiyan-novini-odesi-11945388.html?_gl=1*1r8bxzv*_ga*MTE0ODM1NjcxOC4xNjYwOTUyNTM2*_ga_JLSK4Y8K67*MTY2MDk1MjUzNi4xLjEuMTY2MDk1MjY1MS4xOS4wLjA.*_ga_DENC12J6P3*MTY2MDk1MjUzNi4xLjEuMTY2MDk1MjY1MS4xOS4wLjA (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Kucherenko, B. (2023). *Yak viina vplyvaie na pryrodu Ukrajiny ta chomu zberezhennia y vidnovlennia pryrodnykh ekosystem ye vazhlyvym u povoiennomu vidnovlenni*. Retrieved from: https://ecoaction.org.ua/iak-vijna-vplyvaie-na-pryrodu.html (accessed: 2.05.2023; in Ukrainian).

Kunytskyi, O. (2022). *Evakuatsiia kultury: chy mozhna bulo vriatuvaty vtracheni obiekty* [Evacuation of culture: could the lost objects be saved]. Retrieved from: https://www.dw.com/uk/evakuacia-kulturnih-cinnostej-do-i-pid-cas-vijni-ci-mozna-bulo-vratuvati-vtracene/a-64658810?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml (accessed: 28.06.2023; in Ukrainian).

Kryminalnyi kodeks Ukrainy. (2023). [Criminal codex of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14#Text (accessed: 29.06.2023; in Ukrainian).

Liubitseva, O., Kochetkova, I. (2022). Kryzovyi menedzhment u pisliavoiennomu turyzmi [Crisis management in post-war tourism]. *Viina ta turyzm*, 247–250 (in Ukrainian).

Lutsenko, Ye. (2022, October 29). Okupanty obstrilialy Nikopol: poshkodzheno zhytlovi budynky y hotel, ye poranenyi [The occupiers shelled Nikopol: residential buildings and a hotel were damaged, and one person was injured]. *Hromadske Telebachennia*. Retrieved from: https://hromadske.ua/posts/okupanti-obstrilyali-nikopol-poshkodzheno-zhitlovi-budinki-j-gotel-ye-poranenij (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Malchykova, D., Pylypenko, I. (2022). Okupatsiinyi urbitsyd: miskyi dosvid i povsiakdenni praktyky naselennia (pryklad Khersona, Ukraina) [Occupation urbicide: urban experience and everyday practices of the population (the example of Kherson, Ukraine)]. *Ekonomichna ta sotsialna heohrafiia*, *88*, 6–15 (in Ukrainian).

Mansfeld, Y. (1999). Cycles of war, terror, and peace: Determinants and management of crisis and recovery of the Israeli tourism industry. *Journal of Travel Research*, *38*(1), 30–36. doi: https://doi.org/10.1177/004728759903800107

Mapa viiny v Ukraini – Novyny Ukrainy na karti. (2023, June 20). [Map of the war in Ukraine – News of Ukraine on the map]. Retrieved from: https://liveuamap.com/uk (in Ukrainian).

Mezentsev, K., Mezentsev, O. (2022). War and the city: Lessons from urbicide in Ukraine. *Czasopismo Geograficzne*, *93*(3), 495–521.

Mezentsev, K. (2023). "Vbyvstvo" ta "vtecha" ukrainskykh mist: viiskovyi urbitsyd i vymusheni pereselennia ["Murder" and "escape" of Ukrainian cities: military urbicide and forced resettlement]. *Mista ta rehiony v epitsentri prostorovykh zmin*, *85* (in Ukrainian).

Ministerstvo zakhystu dovkillia ta pryrodnykh resursiv Ukrainy. (2023). [Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine]. Retrieved from: https://mepr.gov.ua/vijnoyu-urazheno-ponad-20-pryrodoohoronnyh-terytorij-ukrayiny/ (accessed 18.11.2023) (in Ukrainian).

Natsionalna rada z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny. Proekt Planu vidnovlennia Ukrainy. Materialy robochoi hrupy "Vidnovlennia ta rozvytok infrastruktury." (2022). [National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War. Project of the Recovery Plan of Ukraine Materials of the working group "Recovery and development of infrastructure"]. Retrieved from: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/restoration-and-development-of-infrastructure.pdf (accessed: 28.08.2023; in Ukrainian).

Natsionalna turystychna orhanizatsiia Ukrainy. (2020). *Turystychnyi barometr Ukrainy 2020*. [*Tourist barometer of Ukraine 2020*]. Retrieved from: https://nto.ua/assets/files/ntou-statistics-barometer-poster-2020.pdf (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Obstril Odesy: rosiiany "demilitaryzuvaly" hotel na uzberezhzhi. (2022, May 9). [Odesa shelling: the Russians "demilitarised" a hotel on the coast]. *Ukrinform*. Retrieved from: https://

www.ukrinform.ua/rubric-ato/3478885-obstril-odesi-rosiani-demilitarizuvali-gotel-na-uzberezzi.html (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Palarczyk, D. (2023). Ecocide before the International Criminal Court: Simplicity Is Better Than An Elaborate Embellishment. *Criminal Law Forum*, *34*, 147–207. doi: https://doi.org/10.1007/s10609-023-09453-z

Parkhomenko, V.V., Vasyliuk O.V. (2022) Zapovidni terytorii i rosiisko-ukrainska viina. [Reserved territories and the Russian-Ukrainian War]. *Suchasni fitosozolohichni doslidzhennia v Ukraini. Kyiv.* Retrieved from: ttps://www.researchgate.net/publication/369537683_Zapovidni_teritorii_i_rosijsko-ukrainska_vijna (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Pid Berdianskom "pryletilo" po bazakh, de rozmishchuvalysia okupanty – rairada. (2023, May 27). [Near Berdyansk "flew in" on the bases where the occupiers were located – District Council]. *RBK-Ukraina*. Retrieved from: https://www.rbc.ua/rus/news/pid-berdyanskom-priletilo-bazah-de-rozmishchuvalisya-1685173756.html (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Polovyna hoteliv pislia okupatsii Kyivshchyny ne vidkrylysia – eksperty. (2022, July 15). [Half of the hotels did not open after the occupation of Kyiv region – experts.]. *RBK-Ukraina*. Retrieved from: https://www.rbc.ua/ukr/travel/polovina-zagorodnyh-oteley-okkupatsii-kievshchiny-1657873716.html (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Pryroda Ukrainy. Pryrodno-zapovidnyi fond. (2023, June 20). [Nature of Ukraine. Nature reserve fund]. Retrieved from: https://pzf.land.kiev.ua/ (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Ruban, Ye. V KOVA rozpovily, skilky chasu neobkhidno dlia rozminuvannia Kyivskoi oblasti. (2023, June 13). [The Kyiv Regional Military Administration reported how long it will take to clear the Kyiv Region]. *Khroniky Obukhova*. Retrieved from: ttps://obukhiv.info/news/v-kova-rozpovili-skilki-chasu-neobkhidno-dlya-rozminuvannya-kiivskoi-oblasti/ (accessed 1.07.2023; in Ukrainian).

Russia destroys 12 Ukrainian hotels with nearly 1,000 rooms during the invasion. (2023, January 23). *NV*. Retrieved from: https://english.nv.ua/nation/russia-destroys-12-ukrainian-hotels-with-nearly-1-000-rooms-during-invasion-50299352.html (accessed: 1.07.2023).

Serhiivka na Odeshchyni. Rosiiany zavdaly raketnoho udaru, bahato zahyblykh ta poranenykh. (2022, July 1). [Serhiivka near Odessa. The Russians launched a rocket attack, many were killed and wounded.]. *BBC News*. Retrieved from: https://www.bbc.com/ukrainian/news-61999992 (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Skilky chasu potrebuvatyme rozminuvannia Khersonshchyny, rozpovily v OVA. (2023, May 7). [How long will the demining of the Kherson region last, the Regional Military Administration said]. *Rakurs*. Retrieved from: https://racurs.ua/ua/n182770-skilky-chasu-potrebuvatyme-rozminuvannya-hersonschyny-rozpovily-v-ova.html (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Slyvka, R. (2021). Transformatsiia symvolichnykh landshaftiv Donbasu pid chas voiennoho konfliktu [Transformation of symbolic landscapes of Donbas during the military conflict]. *Mistse Ukrainy v yevropeiskomu prostori: heoprostorovi rysy ta yevropeiska unifikatsiia*, 54–60 (in Ukrainian).

Stratehiia rehionalnoho rozvytku Zaporizkoi oblasti na period do 2027 roku. (2019). [Regional development strategy of the Zaporizhzhia region until 2027]. *Zaporizka oblasna derzhavna administratsiia*. Retrieved from: https://www.zoda.gov.ua/news/45047/informatsiya-shodo-rozrobki-proektu-strategiji-2027-ta-planu-zahodiv-na-2021-2023-roki-z-jiji-realizatsiji.html (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Stratehiia rozvytku Bakhmutskoi miskoi obiednanoi terytorialnoi hromady na period do 2027 roku. (2020). [Development strategy of the Bakhmut City united territorial community until 2027]. *Bakhmutska miska rada*. Retrieved from: ttp://misto-em.org.ua/wp-content/uploads/2020/04/1-Strateg_ya-rozvytku-Bahmutska-OTG.pdf (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Stratehiia rozvytku Khersonskoi oblasti na period 2021–2027 rokiv. (2019). [Development strategy of the Kherson region for 2021–2027]. *Khersonska oblasna derzhavna administratsiia*. Retrieved from: https://khoda.gov.ua/image/catalog/files/%20%D1%80%zD0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D0%A5%D0%B5%D1%80%D1%81.%D0%BE%D0%B1%D0%BB.%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%BE%D0%B4%202021–2027%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%B2.pdf (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Stratehiia rozvytku m. Mariupolia do 2030 r. (2021). [Development strategy of the city of Mariupol until 2030.]. Retrieved from: https://era-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/Strategy_2030_Mariupol_compressed.pdf (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

"Suma zbytkiv velychezna i z bahatma nuliamy": vlasnytsia hoteliu "Kramatorsk" rozpovila pro naslidky raketnoho udaru. (2022, September 20). ["The amount of damage is huge and with many zeros": the owner of the "Kramatorsk" hotel spoke about the consequences of the missile strike]. *Kramatorsk Post*. Retrieved from: https://www.kramatorskpost.com/suma-zbitkiv-velicezna-i-z-bagatma-nulyami-vlasnicya-gotelyu-kramatorsk-rozpovila-pro-naslidki-raketnogo-udaru_84872 (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

U DSNS nazvaly naibilsh zaminovanu zvilnenu terytoriiu. (2022, December 2). [The State Emergency Service of Ukraine named the most mined liberated territory]. *Slovo i dilo.* Retrieved from: https://www.slovoidilo.ua/2022/12/02/novyna/suspilstvo/dsns-nazvaly-najbilsh-zaminovanu-zvilnenu-terytoriyu (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

UNWTO, O.S. (2022). *Impact of the Russian offensive in Ukraine on international tourism*. Retrieved from: https://www.unwto.org/impact-russian-offensive-in-ukraine-on-tourism (accessed: 1.07.2023).

Vnaslidok obstrilu Khersona zahynuv prorosiiskyi eksdeputat VR – ZMI RF. (2022, September 25). [As a result of the shelling of Kherson, a pro-Russian ex-deputy of the Verkhovna Rada was killed – mass media of the Russian Federation.]. *Radio Svoboda*. Retrieved from: https://www.radiosvoboda.org/a/news-zhuravko-zagybel-kherson/32051123.html (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Vstup.OSVITA.UA. (2023). Retrieved from: https://vstup.osvita.ua/ (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Yankovskyi, O., Badiuk, O. (2023, April 07). "Pohrabovani abo zaseleni viiskovymy." Shcho vidbuvaietsia na okupovanykh kurortakh pivdnia? ["Robbered or occupied by the military." What is happening in the occupied resorts of the south?]. *Radio Svoboda*. Retrieved from: ttps://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-okupovani-kurorty-turystychnyy-sezon-2023/32351014.html (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Yoshida, K., Bui, H.T., Lee, T.J. (2016). Does tourism illuminate the darkness of Hiroshima and Nagasaki? *Journal of Destination Marketing & Management*, *5*(4), 333–340. doi: https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2016.06.003

Zabozhko, T. (2023, June 22). Palalo ponad hodynu: na bazi okupantiv pid Berdianskom stavsia vybukh. [It burned for more than an hour: an explosion occurred at the occupiers' base near Berdyansk]. *Fakty*. Retrieved from: https://fakty.com.ua/ua/proisshestvija/20230622-palalo-ponad-godynu-na-bazi-okupantiv-pid-berdyanskom-stavsya-vybuh/ (accessed: 1.07.2023; in Ukrainian).

Zafiksovani voienni zlochyny. (2023). [Recorded war crimes]. Retrieved from: https://mkip.notion.site/mkip/7be52d2803994651a23a220a8ed85f1c?v=6ea517f19a8944f9a902a50156656eea (accessed: 29.06.2023).

Zatserkovnyi, V., Savkov, P., Pampukha, I., Vasetska, K. (2020). Zastosuvannia tekhnolohii HIS ta DZZ v zadachakh monitorynhu lisovykh pozhezh [Application of GIS and remote sensing of the Earth for the forest fire monitoring]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni T. Shevchenka.Viiskovo-spetsialni nauky*, *2*(44), 54–57. doi: https://doi.org/10.17721/1728–2217.2020.44.54–58 (in Ukrainian).

Zavarika, G.M. (2022). Military tourism as a peculiarity of tourism development in a post-conflict territory. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, *31*(1), 186–193. doi: https://doi.org/10.15421/112218

Olga Lyubitseva, Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department of Regional Studies and Tourism of the Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine). Dr. Lyubitseva specialises in social geography (geography of culture, geography of religion, geography of population, geography of tourism), theory and methodology of tourism research (tourismology) and tourism education. Dr Lyubitseva is a member of the Ukrainian Geographical Society, an academician of the public organisation "National Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine," is the head of the Scientific and Methodological Commission for Tourism and Recreation of the Ministry of Education and Science of Ukraine. She is an Honoured Education Worker of Ukraine.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8508-9395

Address:

Taras Shevchenko National University of Kyiv
Faculty of Geography
Department of Tourism & Regional Studies
64/13, Volodymyrska Street
01601, Kyiv, Ukraine

e-mail: olgaliubitseva@knu.ua

Zhanna Buchko, Doctor of Geographical Sciences, Associate professor of the Department of Geography and Management of Tourism, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine). Dr Buchko's interests in geography span from Cartography to branches of Economic Geography related to the geography of tourism. Dr Buchko's main research areas are transborder tourism, ecotourism, ethno-tourism, and the aesthetic potential of landscapes, primarily applied to border regions of Western Ukraine. Dr Buchko is a member of the Ukrainian Geographical Society.

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0066-9284

Address:

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2 Kotsyubynskyi Str.
58012, Chernivtsi, Ukraine

e-mail: zh.buchko@chnu.edu.ua

Larysa Patrusheva, Ph.D. in Geography, Associate professor of the Department of Ecology, Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine). Dr Patrusheva's interests in ecology and geography range from mapping to ecotourism in nature reserves. Dr Patrusheva's main research areas are ecotourism, biotic and landscape diversity, and mapping, primarily in nature conservation. Dr Patrusheva is a member of the Center for Ukrainian-European Scientific Cooperation and the National Ecological Center of Ukraine.

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-1269-8161

Address:

Petro Mohyla Black Sea National University
10, 68-Desantnykiv Street
54003, Mykolaiv, Ukraine

e-mail: lpatruseva2@gmail.com

Iryna Kochetkova, PhD. in Geography, Associate Professor of the Department of Geography of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine). Dr Kochetkova specialises in studying cultural landscapes, recreational nature use, recreational geography, and urban landscape studies.

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5342-7444

Address:

Taras Shevchenko National University of Kyiv
Faculty of Geography
Department of Tourism & Regional Studies
64/13, Volodymyrska Street
01601, Kyiv, Ukraine

e-mail: kiv20@ukr.net

Spis treści

Wioletta Kilar
Problematyka kwestionariusza jako narzędzia do badań korporacji oraz ich filii i oddziałów 7

Svitlana Ishchuk, Luybomyr Sozanskyy, Wiesława Caputa
The impact of innovation on employment and earnings in Ukrainian industry 26

Igor Britchenko
Innovative approaches to business management in conditions of economic instability 41

Agnieszka Brzosko-Sermak
Zarządzanie polskimi miastami – obecne wyzwania 50

Anita Kulawiak, Tomasz Rachwał
Problematyka związków przedsiębiorcy wiejskiego z miejscem w badaniach przedsiębiorczości wiejskiej 65

Xiaolong Zhou, Mingyue Zhang
A Study of the Influence of ESG Performance, Social Influence, Facilitating Conditions, Hedonic Motivation, Price Value and Habit on Tourists' Behavioural Intentions towards Sports Complexes 86

Olga Liubitseva, Zhanna Buchko, Larysa Patrusheva, Iryna Kochetkova
Resource losses to Ukrainian tourism caused by full-scale Russian aggression 103

Contents

Wioletta Kilar
Questionnaire issues as a tool for researching corporations and their subsidiaries and branches 7

Svitlana Ishchuk, Luybomyr Sozanskyy, Wiesława Caputa
The impact of innovation on employment and earnings in Ukrainian industry 26

Igor Britchenko
Innovative approaches to business management in conditions of economic instability 41

Agnieszka Brzosko-Sermak
Polish city management – current challenges 50

Anita Kulawiak, Tomasz Rachwał
The issue of the relationship between a rural entrepreneur and a place in rural entrepreneurship research 65

Xiaolong Zhou, Mingyue Zhang
A Study of the Influence of ESG Performance, Social Influence, Facilitating Conditions, Hedonic Motivation, Price Value and Habit on Tourists' Behavioural Intentions towards Sports Complexes 86

Olga Liubitseva, Zhanna Buchko, Larysa Patrusheva, Iryna Kochetkova
Resource losses to Ukrainian tourism caused by full-scale Russian aggression 103